

УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ЦЕНТР
ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА

Алфьоров Микола Анатолійович

**МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
ДОНБАСУ (1939-1959 рр.)**

Донецьк – 2008

УДК 94.(477. 6): 330.+ 314.7 "1939/1959"

А 21

Алфьоров М. А.

А 21 Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939-1959 рр.) Монографія. – Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, 2008. – 192 с.

ISBN 978-966-2018-05-9

У монографії молодого науковця М. Алфьорова на підставі значного архівного матеріалу, частина з якого вперше вводиться до наукового обігу, здійснено аналіз міграційної політики радянського уряду на Донбасі, розкрито перебіг міграційно-демографічних процесів та їх значення для економічного розвитку регіону у 1939-1959 рр.

Книга розрахована як на фахівців істориків, так і на широке коло читачів, що цікавляться історією України і Донбаського краю.

УДК 94.(477. 6): 330.+ 314.7 "1939/1959" А 54

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Пірко В.О. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства, археології, методики викладання історії Донецького національного університету.

Калініченко В.В. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

Сергієнко Ю.Г. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля.

Друкується за рішенням Ради Українського культурологічного центру (м. Донецьк) та Ради Донецького відділення Наукового Товариства ім. Шевченка (протокол №1 від 09.01.2008 р.)

ISBN 978-966-2018-05-9

© Алфьоров М. А., 2008

© Макет, Український

культурологічний центр, 2008

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ДЕМОГРАФІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ДОНБАСУ В 1939-1943 рр.	19
1.1. Формування основних засад міграційної політики. Населення Донбасу у 1939 р.	19
1.2. Соціально-економічний розвиток та міграційні процеси в Донбасі в 1939-1941 рр.	29
1.3. Особливості міграційних процесів у Донбасі на початку Великої Вітчизняної війни та в період окупації (1941-1943 рр.)	38
РОЗДІЛ 2. МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ДОНБАСІ У 1943-1950 рр.	54
2.1. Основні риси міграційних процесів у 1943-1945 рр.	54
2.2. Вплив голоду 1946-1947 рр. на міграційні процеси	77
2.3. Роль зовнішніх міграцій у формуванні трудових ресурсів Донбасу	99
РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В 1950-Х РОКАХ.....	111
3.1. Зміна пріоритетів у здійсненні міграційної політики до Донбасу	111
3.2. Зміни у методах проведення міграційної політики	129
3.3. Наслідки еволюції міграційної політики для соціально-економічного розвитку Донбасу в 1951-1959 рр.	144
ВИСНОВКИ	152
ПОСИЛАННЯ.....	158
ДОДАТКИ	175
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	190

ВСТУП

Протягом усієї історії цивілізації міграції виступали невід'ємною частиною життя народів, способом існування людини у мінливій дійсності. На ранніх етапах свого розвитку людина як розумна істота переміщувалася, щоб вижити, на нові землі, таким чином реагуючи на негативні зміни флори та фауни, процес зростання чисельності населення в тій чи іншій місцевості.

Важливою подією, яка вплинула на мобільність та розміщення населення на землі, стало формування національних держав. Вони стали виконувати функції збереження існуючого у суспільстві рівня життя, етнічної та культурної цілісності, контроль за кордонами, щоб обмежити притік іноземців. Значною мірою міграція населення створила саме людство: виникаючи в одному або кількох місцях, людина в процесі міграції оволодівала сьогочасною ойкуменою. Саме міграції призвели до сьогоднішньої різноманітності землян і створювали умови розміщення населення в глобальному і регіональному масштабах. Більше того, такого роду перманентне переміщення значних мас людей є ознакою постійного порушення і відновлення рівноваги в системі соціальних зв'язків, важливим чинником саморегулювання соціальної системи. В середньовічній Європі переміщення населення проходило, як правило, з районів, які постраждали від голоду та епідемій. Великі географічні відкриття XV-XVI ст. викликали міграційні потоки з країн Європи, головним чином в Америку. Особливо різко міграції населення зросли в епоху індустріалізації.

В руслі загальносвітових тенденцій протікали й міграційні процеси на значній частині Євразійського континенту. Масові міграції, що були притаманні Російській імперії, сприяли господарському розвитку Сибіру, Далекого Сходу та ін. Вже на початку XX ст., у роки прем'єрства П.Столипіна, мали місце масові переселення сільського населення з європейської частини країни на землі Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу. Проте невваженість і відсутність врегульованого механізму переселення і облаштування новоселів на цих землях призвели до того, що значна частина з них повернулася назад.

В роки радянської влади продовжувалося переміщення значних мас населення, у зв'язку з індустріалізацією країни та колективізацією сільського господарства, у т.ч. шляхом депортації цілих народів. Як приклад такого масового переміщення населення може служити Донбас напередодні та в роки Великої Вітчизняної війни, повоєнні роки. Тим більше, що виявлення особливостей формування та еволюції державної міграційної політики, щодо Донбасу, основних рис мігра-

ційних процесів у 1939-1959 рр., загальних тенденцій у розвитку зовнішніх міграцій та їх місця у формуванні демографічної та етнічної картини та їх впливу на соціально-економічний розвиток у такому стратегічно важливому для країни регіоні, як Донбас, сприятиме ґрунтовнішому осмисленню регіональних особливостей сучасних міграційних процесів і виробленню основних засад сучасної державної міграційної політики.

Надзвичайно актуальним видається дослідження цієї проблеми в умовах воєнної депопуляції населення в період відбудови народного господарства і його подальшого розвитку в 50-ті роки в Донбасі. Величезні людські втрати в роки війни та окупації, необхідність найшвидшої відбудови промисловості регіону потребували вироблення державної міграційної політики для забезпечення Донбасу необхідною робочою силою, відновлення чисельності населення та його репродуктивної спроможності. В ті роки не тільки було відновлено довоєнний рівень чисельності населення Донбасу, а й досягнуто його подальше зростання. Проте методи здійснення державної міграційної політики часто негативно відбивалися на долях сотень тисяч людей, не стикуючись з особистими людськими потребами та бажаннями, що давало неочікувані наслідки і обмежувало можливості влади ефективно використовувати людські ресурси, що й призвело до змін у пріоритетах організації та керуванні міграціями.

Протягом десятиріч присвячені цьому періоду (самі міграційні процеси практично не розглядалися) наукові праці відзначалися високим рівнем ідеологізації, багато документів були недоступними для дослідників. Державній міграційній політиці, як і дослідженню міграційних процесів, не пощастило. На їх дослідження фактично було накладено заборону, як і на доступ до статистичних даних. За роки радянської влади не з'явилося жодної праці з проблем міграції населення. Праці демографів та економістів О.Г. Вишневського, М.Я. Соніна [1] та ін. висвітлюють тільки основи наукової демографії та балансу праці. Перший же посібник з проблем міграцій з'явився тільки в 1989 р., в період т.зв. перебудови [2]. В ньому було розглянуто види та чинники міграцій, особливості територіального розміщення населення. У демографічних дослідженнях дослідників радянського періоду інколи наводилися окремі факти міграційних процесів або окремі аспекти, але в такому узагальненому вигляді, що не давали уявлення ні про їх чинники, хід чи спрямованість міграційних потоків, ні про складові цих процесів та їх місце в соціально-економічному розвитку, демографічних змінах. Сучасні російські економісти та демографи М.Б. Денисенко, В.А. Іонцев, Л.Л. Рибак-

ковський, О.О. Саградов, М.В. Тарасов, Б.С. Хорев та ін. не відносять міграції до демографії, українські науковці щодо цього не мають єдиної думки, проте академік Ю.І. Римаренко виокремлює в окрему галузь – міграцієзнавство, а статистичні доповіді та звіти йдуть окремо – міграційні та демографічні [2]. Необхідно відзначити, що в радянський час такої форми звітності не існувало, а міграційні процеси, як такі, не досліджувалися. В той же час деякі аспекти та окремі факти міграційних процесів можна знайти в працях істориків, які досліджували той чи інший період історії країни і не завжди могли їх обминути. Значно краще було досліджено соціально-економічний розвиток цього періоду, проте зв'язок і взаємовплив економічного розвитку та міграційних процесів не розглядалися, а показники економічних успіхів потребують уточнення й нового осмислення.

Праця охоплює період 1939 – 1959 рр., тобто різні періоди, які вивчалися радянськими істориками: період індустріалізації та реконструкції народного господарства, початковий період Другої світової війни, період Великої Вітчизняної війни, до якого включалася й відбудова народного господарства звільнених у ході війни районів, період повоєнної відбудови та подальшого розвитку народного господарства у 1950-ті роки, що потрібно враховувати при розгляді історіографії проблеми.

У самому вивченні проблеми можна виділити два періоди: радянська історіографія 1940-х – друга половина 1980-х років і сучасна українська та зарубіжна історіографія – з кінця 1980-х років до нашого часу. Перший період був надзвичайно складним та суперечливим. Так, перше десятиріччя характеризувалося посиленням ідеологічного диктату, втручанням владних структур у науку, розгулом «ждановщини». З кінця 1950-х років партійний контроль дещо послабшав, робилися спроби висвітлити раніше «закриті» проблеми. Проте вже з другої половини 1960-х років почала посилюватися боротьба з інакдумством, суспільні науки стали перетворюватися в апологетів партійних догм, створювалися ідеологічні міфи. Історія соціально-економічного розвитку регіону у літературі цього періоду зображувалася з позицій безумовного визнання переваги соціалістичного суспільства над капіталістичним, а радянський лад подавався як взірець для інших країн.

З кінця 1980-х років (другий період) в історичній літературі починається активний пошук нових підходів до вивчення суспільства. Сучасні автори наукових досліджень відмовилися від колишніх стереотипів та спрощених схем, відійшли від односторонніх партійно-

класових оцінок подій. У багатьох працях зроблено критичний аналіз історичних процесів того часу, що відбувалися у Донбасі. Однак слід зазначити, що сьогодні лише розпочато роботу з об'єктивного відтворення історії регіону.

Перші сторінки розвитку економіки в 1939-1959 рр. та організації зовнішніх міграцій були написані ще у повоєнні роки, що й поклало початок дослідженню проблеми. Серед праць цього часу потрібно виділити, насамперед, узагальнюючі праці з історії народного господарства, суспільних організацій, історії Другої світової війни, як в загальносоюзному, так і республіканському та регіональному аспектах [3]. Ці роботи містять багатий фактичний матеріал, статистичні дані. Проте більшість архівних фондів залишалися недоступними для дослідників, що не дозволяло істотно підняти рівень наукових досліджень, а статистика радянських часів потребує критичного ставлення. Дані, наведені у дослідженнях, особливо опубліковані у повоєнні часи, повинні були довести переваги радянського ладу над капіталістичним. Вони відображали швидкі темпи відбудовчих робіт у повоєнний час, безперервне зростання масштабів будівництва, дострокове виконання планів п'ятирічок, при цьому головним критерієм успіхів виступали кількісні, а не якісні показники. Негативні показники замовчувалися і не оприлюднювалися, а проблема економічної ефективності політичних та народногосподарських рішень взагалі була забороненою темою.

Одночасно з'являлися роботи не стільки наукового, скільки агітаційно-пропагандистського характеру, що було досить зрозуміло за відсутності об'єктивної інформації про міграційні процеси та державну міграційну політику загалом, а також тому, що завданням авторів було довести переваги соціалізму для розвитку народного господарства, підсилювати моральну стимуляцію зовнішніх міграцій, трудового ентузіазму мас. В основному це були стислі нариси та репортажі з місця події, які видавалися задля виховання патріотичних почуттів робітників. І хоча ці праці, як правило, не містили висновків і узагальнень, розгорнутої картини економічних та міграційних процесів, але показували необхідність самовідданої праці заради кращого майбутнього, героїзм робітників [4]. Разом з тим, праці, написані в період культу особи Сталіна, оспівували його велич та мудрість, а труднощі, прорахунки, неефективність господарювання, голод 1946-1947 рр. замовчувалися. Джерельна база такої літератури була мізерною. Хоча, з урахуванням критичного аналізу, деякі з них можуть бути використані в дослідженні, як живе свідчення тих років.

Подібний підхід був характерний і для дослідження народногос-

подарських зв'язків Донбасу з іншими регіонами СРСР у повоєнні роки. Об'єктивне вивчення позитивних та негативних аспектів господарських процесів, що відбувалися у цей час, підмінялося пропагандистськими тезами про ентузіазм радянського народу у відбудові Донбасу та виконанні народногосподарських планів. А теза про те, що Донбас відбудовувала вся країна не давала уявлення про реальну картину відбудови, що характерна для праць Д.І. Богорада, І. Бридько, Я.Чекмарьова та ін. [5]. Проте багато наукових досліджень було присвячено праці жінок під час війни, на відбудові промисловості та в розвитку народного господарства. Отже, більшість праць, що були опубліковані у повоєнні роки, відзначалися відверто пропагандистським характером і доводили успіхи соціалістичної системи, провідної ролі КПРС у житті суспільства.

У другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. відбулися деякі зміни у вивченні історії Донбасу. Рішення XX з'їзду КПРС про культ особи Сталіна призвело до деякого пом'якшення партійного диктату, дещо розширився доступ до статистичної інформації, у науковий обіг було введено багато документів центральних та місцевих архівів. Тому в працях цього часу узагальнення проводилися на більш широкій джерельній базі, що давало можливість для більш об'єктивного висвітлення минулого. Проте партійний контроль не зник. А необхідність керівної ролі партії не піддавалась сумніву, зростала кількість праць, в яких досліджувалась роль КПРС на тому чи іншому етапі розвитку, її керівництво відбудовою народного господарства Донбасу та подальшого розвитку економіки.

Проблеми соціально-економічного розвитку Донбасу знайшли відображення у працях Ю.Є. Золотарьова, Г.Г. Мерехіної та ін. [6], присвячених актуальним на той час проблемам громадського життя СРСР та УРСР, хоча й не виходили за межі пануючих стереотипів. Усі вони, коли йшлося про відбудову та подальший розвиток народного господарства Донбасу, відзначали, що його відбудовувала вся країна, що не давало уявлення про хід міграційних процесів та їх роль у відбудові та розвитку народного господарства регіону, відновленні чисельності його населення, а тим більше про міграційну політику радянського керівництва. Загальноприйнята схема була такою: керівна роль комуністичної партії – трудовий ентузіазм мас – окремі кроки у відбудові – їх результат. Наприкінці 1960-х років почалося відродження консервативних тенденцій, знов посилювався тиск на науковців та контроль за науковою працею. Роль КПРС у будівництві «розвинутого соціалізму» стала пріоритетною для досліджень, тому і в працях присвячених періоду 1939-1959 рр. особлива увага надавалася дослі-

дженню партійного впливу на відбудову та подальший розвиток народного господарства. Разом з тим, в цей час було опубліковано такі фундаментальні праці, як десятитомна «Історія Української РСР» [7], двотомні «Історія селянства Української РСР» [8], «Історія робітничого класу Української РСР» [9] та інші видання, в яких досліджувалися проблеми політичного та соціально-економічного розвитку. Подібний підхід було використано й при виданні багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» [10], хоча в окремих томах можна зустріти деякі факти міграцій.

Низка праць була присвячена воєнній економіці країни та ролі в її розвитку евакуйованих підприємств і робітників. Першою працею, присвяченою воєнній економіці СРСР стала книга М.Вознесенського, яка завдяки фактичному і великому статистичному матеріалу довгі роки залишалася єдиним дослідженням, яке подавало загальну картину розвитку воєнної економіки СРСР, окремі факти з даної проблеми. В тому числі наводилися дані про чисельність та склад робітників у різних галузях промисловості, зміни у кадровому складі і т.п. [11]. Звісно, як перше дослідження воєнної економіки воно не могло охопити увесь спектр проблем і не несе ні узагальнень, ні висновків з досліджуваної проблеми. Зрозуміло, що воно, як і наступні радянські видання, присвячені воєнній економіці, не давало уявлення про хід, чисельність, складові, спрямованість міграцій і т.д. Наступні праці інших дослідників з проблем воєнної економіки в основному базувалися на даних, наведених М.Вознесенським. Багато праць М.В. Коваль, Г.М. Курій та ін. було присвячено ролі жінок у виробництві [12].

Першими працями, що розглядали широке коло питань воєнної та повоєнної відбудови Донбасу, стали праці П.І. Денисенка та М.Ф. Хорошайлова [13]. П.І. Денисенко розглянув роль компартії України у відбудові народного господарства республіки в період воєнної відбудови і звернув увагу на те, що на заклик партії до Донбасу прибувала значна кількість комсомольців та молоді з різних районів країни на відбудову вугільних шахт і металургійних заводів. З появою праць М.Ф. Хорошайлова значно розширилося знання з повоєнної історії регіону. На підставі архівних матеріалів він розглянув процес відновлення владних структур та парторганізацій, їх роль у спрямуванні робітників на самовіддану працю по відбудові народного господарства, хід відбудови окремих підприємств, навів окремі приклади прибуття на відбудову людей з різних регіонів СРСР, звернув увагу на роль молоді у відбудові промислового потенціалу регіону у воєнний та повоєнний період. Хоча його праці не були позбавлені притаманних тому часу вад, проте вони містили значний фактичний матеріал. Одночасно

з підготовкою комплексних праць, присвячених широкому колу питань народногосподарського життя, в 1960-ті – у першій половині 1980-х років було опубліковано багато праць, в яких розглядалися певні аспекти розвитку соціально-економічної сфери регіону, серед них праці В.Ф. Полякова, Р.Д. Ляха та ін. [14].

Пріоритетною для дослідників залишалася тема робітничого класу. Розширення джерельної бази дозволило історикам підготувати низку праць, в яких аналізувалися зміни в соціально-класовій структурі суспільства, насамперед кількісні та якісні зміни робітничого класу, джерела його поповнення й деякі інші проблеми, серед них праці В.І. Кисельова та ін. [15]. З'явилися й нові праці з історії Донбасу, з яких перш за все потрібно відзначити двотомну «Історію робітників Донбасу» [16]. Це було перше видання, в якому розглядався процес формування робітничого класу Донбасу з другої половини XVII ст. до 1980-х років. Хоча міграційно-демографічні процеси 1939-1959 рр. не знайшли свого відображення, проте аналіз кількісних, професійних змін у складі робітників в 1950-1970-ті роки зберігає науковий інтерес. Проте міграційна політика та міграційні процеси не знайшли в них свого відображення, крім згадки про оргнабори. Основна увага приділялася ролі шкіл ФЗН у підготовці кваліфікованих кадрів. Наведені в них дані, в т.ч. демографічні, потребують уточнень з урахуванням нових статистичних матеріалів, а самі процеси – поглибленого дослідження. Загалом з кінця 1960-х років все більше уваги приділяється питанням формування трудових ресурсів, проте вони торкалися пізнішого періоду.

Цікавий матеріал з цієї проблематики з'являвся і в інших виданнях, серед них праці Л.Є. Графова, І.Г. Губермана, М.А. Воскресенської, Л.І. Новосьолова та ін. [17]. При цьому найбільше уваги приділялося вивченню політичної історії робітничого класу. А в економічних виданнях – економічним характеристикам трудових ресурсів. Це призвело до того, що до сьогодення немає жодної праці, в якій було б проаналізовано державну міграційну політику та її вплив на формування трудових ресурсів з урахуванням тих політичних та соціально-економічних процесів, які відбувалися в Україні в 1930-ті – 1950-ті рр.

У 1980-ті роки зріс інтерес дослідників до висвітлення проблем розвитку окремих галузей народного господарства регіону. Найчастіше автори зверталися до історико-партійних проблем як соціально-економічного життя, так і його окремих складових, збільшилась кількість досліджень з економічних питань, проте найбільшу увагу дослідників привертало питання розвитку економіки з кінця 1950-х років, а

період 1939-1959 рр. давався коротким нарисом [18]. Аналізуючи історико-партійні видання Г.Я. Гальченко, М.А. Двойнишникова, В.Г. Широкова та ін., присвячені проблемам економічного розвитку Донбасу, потрібно відзначити, що тематична спрямованість, методи дослідження та аргументація залишалися незмінними, бо головною метою було наукове обґрунтування доцільності тогочасної соціально-економічної політики, підтвердження тези про зростання керівної ролі партії [19]. Одночасно посилилася увага до дослідження історії окремих міст, трудових колективів. Ці праці відбивали успіхи у розвитку народного господарства та соціально-економічній сфері, проте здебільшого не торкалися міграційно-демографічних процесів. Загалом серед них переважали науково-популярні брошури [20].

Праці, присвячені окремим галузям народного господарства регіону, торкалися дослідження не тільки вугільної та металургійної галузей, як раніше, але й сільського господарства, легкої промисловості та ін. Серед цих праць слід відзначити двотомну «Історію технічного розвитку вугільної промисловості Донбасу» [21]. У другому томі досліджено еволюцію технічного забезпечення вугільної промисловості, проаналізовано технічні проблеми перших повоєнних десятиріч, критично оцінивши економічне становище галузі. Проте головна увага приділялася опису технічних аспектів розвитку вуглевидобутку. Подібна схема була використана при вивченні металургії та інших галузей народного господарства. Низка праць, присвячена комплексному аналізу проблем економіки регіону, була підготовлена науковцями Донецького наукового центру АН УРСР та інституту економіки. В них в основному розглядалися економічні процеси з кінця 1950-х до 1970-х рр. [22].

Проблемам формування трудових ресурсів було присвячено небагато праць, серед них – праця В.О. Романцова «Робітничий клас Української РСР (1946-1970 рр.)», яка досліджує кількісний та якісний склад робітничого класу та зміни у ньому протягом майже чверті століття і насичена статистичним матеріалом [23]. Д.С. Шелест розглянув зміни у робітничому класі в 1950-1970-ті роки [24], а В.Ф.Близнюк – у складі робітників Донбасу в 1951-1958 рр. [25]. У праці М.В. Дарагана було розглянуто склад населення УРСР протягом 50 років – з 1920 р. по 1970 р. [26]. Деякі відомості, перш за все про зростання та роль партійних організацій, про прибуття комсомольців та молоді на відбудову промисловості Донбасу зустрічаються в нарисах з історії обласних партійних та комсомольських організацій [27]. У деяких з вищенаведених праць цього часу накопичувалися окремі факти щодо прибуття робочої сили до Донбасу, крім того де-

які з наведених фактів допомагають краще зрозуміти умови міграційних процесів та їх роль у відбудові народного господарства, формуванні трудових ресурсів. Проте не було встановлено навіть такого важливого показника, як чисельність населення регіону на момент його визволення.

З огляду на загальну історіографічну ситуацію, яка склалася у другій половині 1960-х – середині 1980-х років, необхідно відзначити, що була проведена значна робота по висвітленню проблем економічного та соціального розвитку, проте період 1950-х років не знайшов належної уваги, а наведені статистичні дані потребують значного уточнення. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток регіону в 1939-1959 рр., як і державна міграційна політика загалом, не досліджувалися, хоча й мало місце накопичення окремих фактів. Проте фрагментарність цих даних, відсутність відомостей про напрямки міграційних потоків, не кажучи про їх чисельність, типова для того часу абсолютизація ролі партії, замовчування соціально-побутового аспекту і тяжких умов праці певною мірою знижує цінність цих досліджень, які можуть бути тільки орієнтиром при дослідженні теми.

Якісно новий етап у вивченні проблеми розпочався наприкінці 1980-х рр. Доступність раніше засекречених архівних матеріалів створила умови для об'єктивного дослідження та аналізу державної міграційної політики та міграційних процесів. Напрямок подальшого вивчення проблеми значною мірою визначили узагальнюючі праці з історії України та нові навчальні посібники [28], які продовжують з'являтися і по сьогодні, де подано нові підходи до розгляду історії України, в т.ч. періоду війни, воєнної та повоєнної відбудови, розвитку країни у період 1950-х років, що намітило тим самим нові шляхи історичних досліджень. З'явилася низка праць присвячених періоду Другої світової війни та повоєнної відбудови, серед них праці Г.А.Бордюгова, М. Головка та ін. [29]. Більшість істориків зосередилася на вивченні повоєнної історії України, що дозволило закрити окремі «білі плями». Нові підходи у дослідженні періоду відбудови та повоєнного розвитку країни знайшли своє відображення у працях Є.Ю. Зубкової [30]. Вона розглянула особливості повоєнної відбудови, втрати народного господарства та в соціальній інфраструктурі, вказала на негативний вплив голоду 1946-1947 рр. на відбудовчі процеси, роль особистості в історії, зупинилася на боротьбі за владу у вищому партійно-державному керівництві того часу і зробила висновок, що т.зв. «хрущовська відлига» різнилася від періоду культу особи Сталіна лише зовнішніми ознаками, деякою увагою до житлово-

побутових проблем, спробами реформ, проте не змінила сутності тоталітарного ладу. Багато з положень її праць вказали шляхи подальшого дослідження історії повоєнного періоду та т.зв. «хрущовського десятиріччя». Дослідженню голоду 1946-1947 рр. присвячено праці О.М. Веселової, В.І. Марочко, О.М. Мовчана [31] та ін., у яких показано, що голодомори 30-х – 40-х років ХХ ст. в Україні – це наслідок функціонування диктаторського тоталітарного режиму.

Серед праць, присвячених дослідженню періоду 1950-х років, потрібно відзначити праці М.Б. Ковалю [32], Ю.О. Курносова [33], які розглянули спроби реформ М.С. Хрущова та соціально-політичний розвиток України у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр., відзначивши суперечливість реформ та вплив на соціально-політичний та економічний розвиток. Комплексною працею, присвяченою періоду 1950-х років стала фундаментальна праця В.К. Барана «Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи». Вона й досі залишається найбільш повним в Україні комплексним дослідженням історичного періоду від смерті Сталіна до кінця 1960-х років. Користуючись великим і переважно архівним матеріалом, автор визначив головні аспекти суспільно-політичних процесів, соціально-економічних відносин і національно-культурних проблем. У центрі його уваги – функціонування політичних інститутів, зміст хрущовської десталінізації та вплив цієї політичної кампанії на тоталітарний лад, оцінка результатів чисельних реформ М.С. Хрущова. В працях, що вийшли дещо пізніше, хронологічні рамки дослідження продовжені до 1980-х рр. включно та до 1991 р. [34]. В них, як і в попередній роботі, показана зумовленість мобілізацій населення на відбудову промисловості, активізацію міграційних процесів, роль у них демобілізації, репатріації і реєвакації. Позитивним стало й те, що було приділено увагу й соціальним аспектам процесів, що відбувалися у ті роки.

З'явилися й праці, присвячені демографічним проблемам. Однією з них, яка окреслила недостатньо або зовсім невивчені аспекти проблеми, стала стаття А.Л. Перковського і С.І. Пиріжкова [35]. Автори звернули увагу на неповноту офіційно визнаних втрат; проаналізували динаміку природного руху населення України в повоєнні роки; показали негативний вплив голоду 1946-1947 рр. на чисельність народонаселення країни. Розвитком основних положень статті стала колективна монографія «Україна у демографічному вимірі: минуле, сучасність, майбутнє», у якій автори акцентували увагу на тому, що глибокі соціальні потрясіння 1930-1940-х рр., серед яких відзначено воєнні втрати, зовнішні міграції, репресії, депортації, організовані пересе-

лення українських селян, порушили природний демографічний розвиток [36]. У праці «Демографічна наука та практика в світлі Всеукраїнського перепису населення» [37] С.І. Пиріжков зупинився на історії переписів та їх значенні для вироблення ефективної міграційної політики. Російські демографи вперше розглянули етапи демографічної історії Росії, торкнувшись і окремих особливостей демографічного розвитку колишніх республік СРСР в 1927-1959 рр. [38].

Розбудова незалежної України активізувала дослідження становища українців в часи Російської імперії та радянської влади, міграцій в інші республіки СРСР та в далеке закордоння. Серед цих праць слід відзначити праці В.П. Трощинського та А.А. Шевченка [39], які розглянули склад та становище українців в різних країнах світу, В.І. Сергійчука [40], який зупинився на ролі українців в імперії та проблемі етнічних меж і кордонів. Проблеми відносин з Польщею та їх вплив на становище українців, їх вимушені міграції розглянув О.В. Буцко [41]. Проблемам міграцій українців у республіках СРСР, особливо примусовим міграціям – депортаціям, засланням та висланню – присвячено праці І.І. Винниченка [42].

Питань примусових міграцій – депортацій українського населення – торкається у своєму двотомному дослідженні «Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз» і І.Г. Білас [43], який дає історико-правовий та соціально-політичний аналіз цих процесів, стверджуючи, що вони відповідали внутрішній сутності самого тоталітарного ладу, наводить чисельні статистичні дані, в основному по західних регіонах України. Даних щодо Донбасу ним наведено мало, та й вони потребують уточнення. Проблему депортацій населення України в 1930-1950-ті роки розглянуто у загальному вигляді і М. Бугаєм [44].

Частина тогочасних праць була присвячена формуванню трудових ресурсів. О.А. Бомбандьорова розглянула становище з підготовкою трудових резервів та працю учнів шкіл ФЗН і ремісничих училищ на енергетичних та металургійних підприємствах у 1943-1945 рр., відзначивши значну роль у цьому молоді, яка прибувала до шкіл ФЗН і ремісничих училищ з різних областей України, переважно з сільської місцевості [45].

Серед досліджень, які присвячено окремим аспектам міграцій, можна відзначити праці Д.Д. Данилюка та В.В. Міщанина [46], де головну увагу приділено колективізації і міграційним процесам на Закарпатті наприкінці 1940-х років, що дає змогу простежити деякі тенденції в міграційних процесах того часу. С.М. Тимченко [47] розглянув соціально-демографічні процеси в українському селі 1940-

1980-х років, показавши тенденцію поступового зменшення сільського населення. Ю.М. Сорока [48] присвятив статтю вивченню радянсько-польського договору 1951 р. про державний кордон та його наслідки для України, відзначивши, що він привів до примусового переселення українського населення зі споконвічних земель, що відійшли до Польщі. В цих працях дослідники показали, що головне місце в міграціях українського населення посідали депортації та орґнабори на відбудову промислових підприємств, згідно з якими населення спрямовувалося до різних регіонів, у тому числі й на відбудову шахт Донбасу.

Ряд робіт присвячені безпосередньо Донбасу. Їх автори на підставі значного архівного матеріалу прагнули об'єктивно переосмислити процеси, які відбувалися в Донбасі. Серед них роботи узагальнюючого характеру, написані як окремими дослідниками, так і колективами авторів. А.В. Колесник, В.О. Пірко, С.М. Нестерцов та ін. подали систематизований огляд історії Донеччини, присвятивши цьому двотомну «Історію рідного краю» [49]. У другому томі наведено й окремі факти прибуття населення з інших республік СРСР та областей України на відбудову промислового потенціалу Донбасу. Вищенаведені праці можуть бути показником вивчення проблеми. З'явилися праці, присвячені дослідженню розвитку економіки та найважливіших її галузей. З.Г. Лихолобова розглянула концептуальні питання історії вугільного Донбасу у другій половині ХХ ст., що дало нові напрямки досліджень історії краю у цей період. На основі архівного матеріалу вона дослідила і кадри вугільної промисловості, навівши чисельні статистичні дані, проблему формування кваліфікованих кадрів та їх закріплення на підприємствах [50]. Найбільш повним дослідженням історії вугільної промисловості стала колективна праця «Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття» [51]. В ній проаналізовано технічний розвиток вугільних шахт Донбасу, формування кадрів вугільної промисловості, показано плінність кадрів та розкриваються чинники цього, розглянуто роль соціалістичного змагання і т.д. Приведено окремі факти прибуття і праці закордонних робітників.

З'явилися праці, які так чи інакше торкалися проблеми формування трудових ресурсів Донбасу, проблем економічного стану і розвитку регіону в 1939-1945 рр. Серед них слід відзначити роботи Л.І. Суюсанова [52], у яких він розглядає місце вихідців із Західної України, Північної Буковини і Бессарабії на шахтах Донбасу в 1939-1941 рр., наводить окремі факти міграції. Особливості функціонування економіки Донбасу під час фашистської окупації, окремі факти міграцій, у т.ч. примусових, можна знайти у працях І.С. Тарнавського [53],

Д.М. Титаренко [54] та ін.

З'являються й праці, присвячені відбудові Донбасу або окремих галузей промисловості в період воєнної та повоєнної відбудови, в яких між іншим, можна знайти окремі факти міграційно-демографічних процесів або участі прибулого населення у відбудові та розвитку економіки. З.Л. Кравченко розглянув трудову мобілізацію як джерело поповнення робочою силою великих вугільних комбінатів Сталінської області в 1943-1945 рр., а А.О. Саржан [55] – прибуття до Донбасу репатріантів та їх роль у відбудові народного господарства у повоєнні роки, визначив чисельність репатрійованих, охарактеризував діяльність влади з прийому репатріантів і кампанію з підготовки патріотичних листів за кордон. У праці П.В. Добрава та І.М. Єсипа [56] досліджується трудова діяльність жінок Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни, в т.ч. в період воєнної відбудови народного господарства. На основі нових матеріалів в ній показано й участь в соціалістичному змаганні жінок, які прибули на відбудову промислових підприємств з інших регіонів країни, а також дезертирство з підприємств і методи боротьби влади проти нього. Л.В. Лукінова [57] розглянула витоки високої трудової дисципліни молоді в умовах воєнного часу за матеріалами Донбасу у 1941-1945 рр., відзначивши, що насильницька мобілізація молоді на відбудовчі роботи була розповсюдженим явищем, що негативно позначалося на трудовій дисципліні всіх працюючих, приділено увагу змінам чисельного та якісного складу кадрів вугільної промисловості. Примусові виселення селян із Донбасу в період, коли село відчувало дефіцит робочих рук, проаналізовані О.І. Задніпровським [58]. Залучення нових джерел дозволило йому показати демографічні наслідки повоєнного голоду для Донбасу.

Велику увагу дослідників привернула репатріація, яка була однією зі складових міграційних процесів у повоєнні роки. В.Н. Земсков [59] та ін. показали всі категорії репатріантів в межах СРСР, зупинившись на особливостях їх повернення на батьківщину та становищі у місцях прибуття.

Значно менше праць, в яких показано вплив міграційних процесів на економічний розвиток. В.М. Гаврилов [60] у своїх статтях дослідив роль молоді Північного Лівобережжя у відновленні промисловості Донбасу в перші повоєнні роки та становище повоєнного села, звернувши увагу на його людські та матеріальні втрати показав, що відтік молоді з села вів до його негативних змін у віковому складі сільських працівників.

З'явилися праці, які торкаються такого питання, як праця спец-

контингенту на відбудові народного господарства Донбасу. У праці О.Потильчака [61] досліджено проблему використання праці військовополонених на відбудові вугільної та металургійної промисловості України в початковий період повоєнної відбудови, П.В. Добров і М.С. Баглікова [62] встановили чисельність військовополонених, які працювали на відбудові Донбасу. Наведені ними факти підкреслюють необхідність зовнішніх керованих міграцій населення, без яких відбудова промислових підприємств в стислий термін не змогла б відбутися.

Серед робіт закордонних дослідників слід відзначити працю Г.Куромії [63] «Свобода і терор у Донбасі», що відрізняється від інших нестандартним поглядом. На думку американського вченого, Донбас з давнини був осередком вільних духом людей, притулком для шукачів свободи. Навіть паспортна система нездатна була перешкодити припливу сюди знедолених та гнаних владою. Вони бралися за важку роботу на шахтах і «відчували невдоволення і сумніви щодо існуючого ладу, можливостей розвитку промисловості» [63, с. 231]. Він підкреслив значення прибулого населення, в т.ч. репатрійованих і засуджених для відбудови та подальшого розвитку Донбасу у повоєнні роки, а також роль репресій, які після закінчення війни, на його погляд, не тільки не зменшилися, а навіть зросли порівняно з довоєнним часом, у забезпеченні відбудовчих процесів робочою силою.

Отже, як свідчить огляд історіографії, дослідниками проведена значна робота з накопичення масиву інформації щодо соціально-демографічних аспектів воєнного та повоєнного часу. В окремих публікаціях розкрито деякі особливості соціально-демографічних процесів у Донецькому регіоні. Проте комплексного дослідження, у якому було б дано аналіз державної міграційної політики, організації та здійснення міграційно-демографічних процесів та їх впливу на економічний розвиток регіону в 1939-1959 рр., немає й досі. Тому дослідження міграційних процесів та їх вплив на формування чисельності населення Донбасу в 1939-1959 рр. та його соціально-економічний і демографічний розвиток, використання трудових ресурсів у різних галузях народного господарства є надзвичайно актуальними. Розгляд проблеми на матеріалах такого регіону, як Донбас, є цілком обґрунтованим. Сучасний Донбас з його потужною промисловістю, різним за своїм етнічним складом населенням, що має найвищу щільність у країні, може слугувати моделлю для розгляду даної проблеми відносно індустріальних районів, а також країни загалом.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1939-1959 рр. Нижня межа пов'язана з проведенням Всесоюзного перепису населення

1939 р., початком нової п'ятирічки та Другої світової війни, що відбилося на організації керівництва економікою та міграційними процесами, переводом економіки на воєнний лад. Верхня межа зумовлена переходом до семирічного плану розвитку народного господарства, проведенням першого після війни перепису населення і завершенням формування повоєнної державної міграційної політики.

Територіальні межі праці визначаються сучасними межами так званого Українського Донбасу (сучасні Донецька і Луганська області), який є найзначимішою в економічному аспекті частиною країни. При цьому визначаються окремі специфічні особливості регіону, де багато закономірностей проявлялися більш опукло та рельєфно, ніж на усій іншій території країни.

Виходячи з завдань, які були поставлені автором при розгляді проблеми, потрібно було спиратися перш за все на комплекс різних за походженням і змістом джерел. Виходячи з цього вкрай важливо оцінити їх інформаційні можливості, ступінь об'єктивності та цінність для вивчення даної проблеми. За фізичним станом джерела поділяються на опубліковані документи та архівні матеріали. До опублікованих джерел належать тематичні збірки документів, матеріали статистики. Архівні матеріали представлені фондами Центрального архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), державних архівів Донецької (ДАДО) та Луганської областей (ДАЛО). В процесі дослідження було опрацьовано архівні матеріали 16 фондів. Значна їх частина вперше введена до наукового обігу.

РОЗДІЛ 1

ДЕМОГРАФІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ДОНБАСУ В 1939-1943 рр.

1.1. Формування основних засад міграційної політики. Населення Донбасу у 1939 р.

У 1920-1930 рр. Донбас був найважливішим промисловим регіоном країни та основною паливно-енергетичною базою. Відродження промисловості, яку було зруйновано під час громадянської війни, та курс радянського керівництва на індустріалізацію потребували постійного прибуття до регіону нової робочої сили, перш за все з сільської місцевості. Проте в 1920-ті роки міграції сільського населення, головну роль у яких відігравали прибулі з Білорусії, Смоленської, Орловської, Курської губерній Росії, мали стихійний та сезонний характер, що не задовольняло потреб народного господарства у робочій силі. І все ж, за даними перепису населення станом на 17 грудня 1926 р., на території Артемівського, Сталінського, Маріупольського округів Гірничо-Промислового підрайону, Луганського та Старобільського округів Степового підрайону України, які у 1932 р. й склали територію Сталінської області, було зареєстровано 2,9 млн. осіб. Національний склад був різноманітним, але переважали українці. За переписом 1926 р., в Артемівському, Луганському, Сталінському округах Гірничо-Промислового підрайону українці склали відповідно 87,4%, 59,7%, 72,4% від усього населення, що дає середній показник - 73,17%, росіяни склали відповідно 7,6%, 37%, 13,9% від усього населення, середній показник - 19,5%, білоруси - 0,7%, а німці, євреї, греки, татари та ін. склали по 0,7 - 1,8%. У Маріупольському та Старобільському округах Степового підрайону українці склали відповідно 61,2% і 89,4%, середній показник - 75,3%, росіяни склали відповідно 10,6% і 10,2%, середній показник - 10,4%, представники інших національностей - від 0,4 до 7,8%, за винятком греків, які склали у Маріупольському окрузі 18,1%. Білоруси мешкали у Маріупольському окрузі, де склали 0,1% населення, а в Старобільському окрузі їх, за даними перепису, не було [1]. Проте індустріалізація народного господарства вимагала нових робочих рук. Пленум ЦК КП(б)У вже в червні 1928 р. відзначав, що розвиток вугільної та металургійної промисловості потребує формування кадрів робітників [2], а XI з'їзд КП(б)У в червні 1930 р. відзначив, що становище Донбасу ускладнюється відсутністю необхідної чисельності та великою плінністю кадрів [3].

Зростання чисельності населення регіону в цей час відбувалося перш за все за рахунок зовнішніх міграцій населення. До регіону, який постійно відчував дефіцит робочої сили, у 1920-1930-х роках прибували "колишні" - білогвардійці, поміщики, капіталісти, куркулі, прибувало сільське населення. При цьому у другій половині 1920-х років переміщення населення відбувалося з центрально-чорноземного, північного, центрально-промислового районів Росії, областей Білорусії, Татарії та ін., а в 1930-ті роки збільшилося прибуття українців, особливо під час насильницької колективізації та голоду 1932-1933 рр. Головним джерелом поповнення та формування робітничого класу регіону було селянство. За даними профспілкового перепису, вихідці з села склали 67% робітників, які прийшли до металургійних заводів у 1932-1933 рр., та 65% - шахтарів, які вступили до профспілок у 1932 р. Вихідцями з села були й 50 % шахтарів, які почали працювати на шахтах у 1933-1936 рр. Сільське населення прибувало до регіону головним чином за оргнаборами, які було запроваджено у 1930 р. і які являли собою керовані міграції населення. У 1930 р. офіційно було покінчено з безробіттям, біржі праці було зачинено або перепрофільовано, що засвідчило про те, що джерела поповнення робочої сили за рахунок міського населення вичерпано. А тим часом розгорталася форсована індустріалізація, яка потребувала включення значних мас населення до промисловості. Нестача робочої сили була настільки значною, що уповільнювала темпи індустріалізації й технічної реконструкції народного господарства. Тому було розроблено та здійснено систему заходів, спрямованих на збільшення чисельності робітників та питомої ваги кваліфікованих робітників. 20 жовтня 1930 р. було прийнято постанову ЦК ВКП (б) «Про заходи з планового забезпечення народного господарства робочою силою й боротьбі з плинністю». Було введено систему оргнаборів. ЦК зобов'язав ВРНХ, НКПС та Наркомат праці СРСР забезпечити планову підготовку та розподіл робітників для галузей народного господарства. З метою збереження кваліфікованих кадрів на виробництві на найближчі два роки припинялося висування робітників до управлінського апарату. Для робітників та технічного персоналу, що виявив себе на виробництві, тих, хто протягом тривалого часу працював на одному підприємстві запроваджувалося цілий ряд пільг. Одночасно дезертири виробництва позбавлялися права працювати у промисловості строком до 6 місяців. В 1931 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову "Про відхідництво", за якою підприємства повинні були проводити оргнабори. Зростанню чисельності робочої сили значною мірою сприяли і пільги, запроваджені урядом для колгоспників для одноосібників.

Вперше у значних масштабах оргнабір було здійснено для шахт Донбасу. В третьому кварталі 1931 р. області Росії та України мали спрямувати до Донбасу по 20 тис. осіб, Білорусії – 9 тис. осіб і т.д. Насправді план було перевиконано. Цьому сприяла й розгорнута на селі суцільна колективізація. Проте не всі сільські мешканці бажали залишати села, а правління колгоспів відпускати селян до міста. Ці перешкоди частково зняв голодомор 1932-1933 рр., жахливі наслідки якого більш всього схилили селянство до вербування.

Це відбилося й на етнічному складі робітників. Так, за переписом гірників 1930 р., у складі прибулих 50% склали росіяни, 41% - українці, 3% - білоруси, 6% - інші [4]. Наприкінці 1932 р. було введено паспортну систему, яка фактично унеможливила стихійне прибуття сільського населення й посилила значення оргнабору. Усього за другу п'ятирічку в народне господарство України було направлено 2,54 млн. селян. У Донбасі оргнабір відігравав значну роль у забезпеченні робочою силою шахт. 21 серпня 1938 р. приймається постанова РНК СРСР, яка визначила області, краї, республіки, де різні наркомати мали проводити оргнабір і було внесено деякі зміни до оформлення угод з колгоспами. Особлива увага приділялася створенню нормальних побутових умов для прибулих з колгоспів, їх фаховому навчанню. Було встановлено пільги для колгоспників, які працювали у вугільній промисловості не менше одного року. Проте на практиці усе залишалося як і раніше. В той же час металургійні та машинобудівні підприємства до середини другої п'ятирічки укомплектували свої штати, тому у 1936-1937 рр. потреба у додатковій робочій силі тут була значно меншою й покривалася перш за все за рахунок випускників шкіл ФЗН та членів родин робітників. Проте екстенсивний розвиток економіки, плінність населення, пов'язана з традиційною сезонною плінністю, недоліками в організації праці, незадовільними житлово-побутовими умовами, потребували прибуття нових робітників, продовження зовнішніх керованих міграцій.

У роки першої та другої п'ятирічок було завершено реконструкцію народного господарства. Як і планувалося, майже вся продукція промисловості вироблялася на нових або реконструйованих підприємствах країни. Такі результати забезпечили зростання питомої ваги засобів виробництва в продукції промисловості до 68% у 1937 р., проти 58,4% в кінці першої п'ятирічки. Народне господарство твердо закріпилося на екстенсивному шляху розвитку, посилювалися міжгалузеві диспропорції, командно-адміністративний механізм господарювання показував неефективність керування економікою, що ускладнило економічну ситуацію і засвідчило про дорогу ціну індустріалізації.

Проте партійне керівництво оголосило, що промисловість СРСР, як і Української РСР, успішно і достроково, до 1 квітня 1937 р., виконала завдання другої п'ятирічки. Тобто, як і першу п'ятирічку її було виконано за 4 роки і 3 місяці, що не відповідало дійсності, бо лише кожне четверте-п'яте підприємство виконувало найважливіші показники планів. За ці роки значно зріс економічний потенціал Донбасу, який залишався найважливішою паливно-енергетичною базою країни. Проте розвиток важкої промисловості регіону наприкінці другої п'ятирічки викликав занепокоєння радянського керівництва. Промисловість Донбасу на початку 1937 р. переживала спад виробництва. Значне відставання у виконанні державного плану припустили металурги, коксохіміки, хіміки, залізничники, машинобудівники. У критичному стані знаходилася вугільна промисловість Донбасу. Робота вугільної промисловості у першому кварталі 1937 р. була визнана незадовільною. Провину за це було покладено на «ворогів народу» і «шкідників» [5]. Проте масові репресії призвели тільки до погіршення ситуації. У 1937 р. вугілля було видобуто 128 млн. т, що було менше ніж у попередньому році. З 22-ох вугільних трестів комбінату «Донбасвугілля» лише один виконував завдання, у зв'язку з чим країні було надано 12,7 млн. т вугілля [6]. Занепокоєння викликала й ціна вуглевидобутку. Собівартість 1 тонни вугілля складала 24,91 крб. при річному плані 21,95 крб. Державний план 1937 р. був провалений, але в цілому по басейну видобуток вугілля залишався на рівні попереднього року. Тому 28 квітня 1937 р. було прийнято постанову РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про роботу вугільної промисловості Донбасу», у якій було констатовано невиконання планів вуглевидобутку, зроблено спробу виявити причини цього, намічено заходи по виправленню становища. Серед причин невиконання планів було названо систематичне звуження фронту робіт, безпорадність керівників різних рангів та їх відстороненість від керівництва, порушення виробничої дисципліни, правил безпеки окремими робітниками та ін. Керівників «Донбасвугілля», обкому компартії зобов'язали негайно ліквідувати практику безкарності за порушення дисципліни, прогули і в той же час було засуджено огульне обвинувачення господарників, інженерів і техніків. Запропоновано виправити помилки і звернути увагу парторганізацій не тільки на виявлення «ворогів», а й забезпечення підтримки належної господарської діяльності.

Незважаючи на це, у 1938 р. становище не було виправлено. Добовий вуглевидобуток зменшувався з кожним місяцем. Хоча безперервно йшло викриття та ліквідація «шкідників» та «ворогів народу», на шахтах та підприємствах зростали аварії та простої механізмів. Тільки

у січні 1938 р. на шахтах регіону сталося 2,5 тис. аварій, а у квітні – 3089. Одним з причин цього була некомпетентність – найбільш кваліфіковані та досвідчені фахівці були репресовані, що призвело до послаблення інженерно-технічних служб, трудової та технологічної дисципліни. Нарада секретарів вугільних міськрайпарткомів у квітні 1938 р. запропонувала заходи з поліпшення виробничого процесу. Серед них було й поповнити нестачу робітників на вугледобувних ділянках за рахунок інших підземних та поверхневих робітників. Поширено застосування доган та стягнень, використовувалася праця у вихідні та святкові дні. Це призводило до ще більшої плинності кадрів. З метою підвищення продуктивності праці і покращення її організації РНК СРСР та ЦК ВКП(б) у 1938 р. прийняли рішення про впровадження циклічності праці в усіх вугільних районах країни. Технологічний цикл із застосуванням врубової машини й визначав циклічність – сукупність операцій по видобутку вугілля та підготовчих роботах. Проте й норми циклічності не виконувалися. Щоб зменшити плинність кадрів, порушення виробничої та технологічної дисципліни 28 грудня 1938 р. РНК СРСР, ЦК ВКП(б) та ЦК ВЦРПС прийняли постанову «Про заходи з упорядкування трудової дисципліни, покращення практики державного соціального страхування і боротьбі із зловживаннями у цій справі». Було відзначено, що звільнення порушників дисципліни не є дієвим заходом, бо вони згодом влаштовуються на інше місце роботи. Тому адміністрацію усіх підприємств разом з профспілковими органами зобов'язали вести рішучу боротьбу з порушниками трудової дисципліни та правил внутрішнього розпорядку, з усіма, хто нечесно ставиться до своїх трудових обов'язків. Для порушників дисципліни передбачалася низка покарань. А керівники підприємств, які ухиляються від проведення заходів зі зміцнення трудової дисципліни повинні притягуватися до відповідальності, у т.ч. до судової відповідальності [7]. Постанова вступала в дію з 1 січня 1939 р. Незважаючи на все це Донбас залишався основною паливно-енергетичною базою країни.

Разом зі змінами в економічному потенціалі регіону відбувалися й соціальні та демографічні зміни. В результаті здійснення форсованої індустріалізації, суцільної колективізації та масових репресій 1930-х рр. відбулися значні зміни у чисельності і складі населення Донбасу, які було зафіксовано Всесоюзним переписом населення 1939 р. Підготовка та проведення перепису населення відбувалися у складних умовах. Його історія та доля пов'язані з другим Всесоюзним переписом населення 1937 р. Як відомо, матеріали перепису 1937 р. спеціальною постановою РНК СРСР від 26 вересня 1937 р. було оголошено дефек-

тними, організація перепису – незадовільною, а організатори перепису оголошені «ворогами народу» і репресовані. Це сталося тому, що підсумок перепису не співпав з оптимістичним прогнозом Й.Сталіна, щодо чисельності населення. Не вдовольнив за показниками освіти та письменності, релігійності і т.д. Уряд оголосив про проведення нового, третього, перепису населення, який було призначено на 17 січня 1939 р. Головним завданням перепису було одержати більш прийнятну для уряду цифру загальної чисельності населення – порядку 183-185 млн. осіб. Зрозуміло, що подібного не міг зафіксувати новий перепис, тому було проведено коректировку прогнозу. Тепер розрахунковий показник визначався у межах від 170 до 175 млн. осіб. Проте забезпечити його було непросто, хоча 1937 р. та 1938 р. характеризувалися високою народжуваністю.

Перепис повинен був виключити недооблік населення. Було навіть висунуто гасло: «Не пропустити жодної особи!», яке стало гаслом соціалістичного змагання за проведення перепису на «відмінно». Одночасно населення закликалося до відповідального ставлення до перепису. Вперше в практиці радянських переписів передбачалися заходи репресивного характеру відносно респондентів. У постанові РНК СРСР від 26 серпня 1938 р. «Про Всесоюзний перепис населення» підкреслювалося, що осіб, які ухиляться від подання відповідних даних, або дають неправдиві дані, потрібно притягувати до судової відповідальності. Співробітники відділу демографії НДІ Держкомстату СРСР, які наприкінці 1980-х років проводили оцінку результатів перепису 1939 р., гадають, що при користуванні цими матеріалами потрібно вносити поправку на недооблік населення у 0,2%.

У 1939 р. населення регіону складало 4941395 осіб, у т.ч. у Ворошиловградській області – 1841585 осіб і 3099810 осіб у Сталінській [8]. При цьому загальна чисельність населення Ворошиловградської області, яку було створено тільки у 1938 р. шляхом поділу Сталінської на дві області, зросла у 1939 р. на 34%. У Сталінській області чисельність населення у порівнянні з 1926 р. зросла на 1459 тис. осіб, або на 91% [9].

Найбільш значну соціальну групу населення області склали робітники – 60,6% від усього працездатного населення. У промисловості, будівництві, на транспорті, у зв'язку було зайнято 53% від усіх робітників. Сільським та лісовим господарством займалися 18% від усього самодіяльного населення. Значно зросла чисельність службовців, які працювали у різних галузях народного господарства та адміністративних органах. Разом з родинами вони склали 23% від усього населення області.

За ці роки регіон пережив справжній «урбаністичний бум». У 1926 р. міське населення регіону складало 960 тис. осіб. Модернізація промисловості у 1920-1930-х роках сприяла процесу урбанізації. Особливо швидко зростання чисельності населення відбувалося у роки першої та другої п'ятирічок. У 1926-1932 рр. чисельність населення Донбасу збільшилася на 39%, а міського на 129% (по Україні відповідно: 10% та 34,5%). Цей приріст був зумовлений інтенсивним промисловим будівництвом та введенням у дію нових підприємств з одного боку, а з іншого – високими темпами колективізації сільського господарства та різким зубожінням селянства, частина якого переміщалася до міст у пошуках кращого життя. У 1933-1938 рр. зростання чисельності населення регіону тривало, хоча темпи його дещо знизилися. За цей період загальна чисельність населення Донбасу збільшилася на 21%, а міського – на 65% (в Україні чисельність міського населення зросла на 55 %). Міське населення Донбасу у порівнянні з 1926 р. зросло в 4 рази, а його частка в усьому населенні більше ніж подвоїлася [10]. Тобто в регіоні переважало міське населення. У Ворошиловградській області міське населення складало 1209392 особи, або 65,7% усієї чисельності населення області. У сільській місцевості нараховувалося 303418 чоловіків та 328780 жінок. У Сталінській області міське населення досягло 2421432 особи, або 78,1% загальної чисельності населення області, з яких 1183991 – чоловіки, а 1237441 – жінки. Усього міське населення складало 74% від усього населення регіону.

Важливою характеристикою населення, його працездатності та можливості репродукції населення є віковий склад, наведений у таблиці А додатку.

Аналізуючи цю таблицю, можна відзначити, що напередодні війни у населенні регіону 61,85% складали мешканці віком від 15 до 59 років, тобто працездатне населення, при цьому чоловіки та жінки віком від 20 до 39 років складали 38,8% населення, а похилого віку близько 5,1%.

Національний склад був різноманітним, але переважали українці. За переписом 1939 р. у Ворошиловградській області українці складали 1166504 особи (63,3%), росіяни – 597633 (32,5%), євреї – 19949 (1,1%), німці – 17516 (1,0%), білоруси і татари – по 0,5 % і т.д. У Сталінській області українці складали 1839809 осіб (59,3%), росіяни – 969465 (31,3%), греки – 95232 (3,1%), євреї – 65556 (2,1%), німці – 47154 (1,5%), білоруси – 30146 (1,0%), татари – 14181, або 0,5% і т.д. [11]. Особливості національного складу регіону показує наступна таблиця (див. табл. 1.1).

Національний склад населення Донбасу за переписом 1939 р. [12]

Національ- ності	Ворошиловг- радська обл.	Сталінсь- ка обл.	Усього	Питома вага (у %)
українці	1166504	1839809	3006313	61,3
росіяни	597633	969465	1557098	31,9
євреї	19949	65556	85505	1,6
німці	17516	47154	64660	1,25
білоруси	10 000	30146	40146	0,61
татари	10000	14181	24181	0,5
інші	19883	124988	144871	2,84

Аналізуючи цю таблицю, можна відзначити, що українці і росіяни склали 93,2% населення регіону, при цьому українці склали більше 61,3% населення, а представники інших національностей (крім греків, яких у Сталінській області нараховувалося 95232 особи) склали незначний відсоток населення Донбасу. У порівнянні з 1926 р. частка українського населення дещо зменшилася, проте зросла частка росіян та представників інших національностей СРСР.

Це відбулося й на використанні мов різних національностей. Розвиток промисловості, згорання політики коренізації та зростання частки осіб, які прибули з різних областей Росії призвели до подальшого звуження користування національними мовами, у першу чергу української мови. Так, вже за переписом 1926 р. у Гірничо-Промисловому підрайоні тільки 48,2% українців вживали рідну мову, з 0,7% білорусів, які мешкали тут, тільки 0,2% вживали рідну мову, з 2% євреїв – 1,4% і т.д. Тільки татари (склали 0,7% від усього населення регіону, а рідну мову вживало теж 0,7%) та німці (склали 1,8%, вживало рідну мову – 1,7%) зберігали свою мовно-національну ідентичність. Частка росіян у підрайоні досягала 31,9%, а користувалося російською мовою 45% усього населення. У міській місцевості асиміляційні процеси проходили значно швидше, ніж на селі. Так, у містах Гірничо-Промислового підрайону з 40,5% українців, що мешкали тут, вживали рідну мову тільки 22,1%, росіяни склали у містах 48,9% населення, а користувалися російською мовою 71,3% населення, білоруси склали 1,4%, а рідну мову вживали тільки 0,3%, молдавани у містах зовсім не користувалися рідною мовою, з 0,2% греків тільки 0,1% користувалися рідною мовою, з 4,6 % євреїв рідну мову

вживали 2,1%. Тільки татари та німці у міських умовах зберегли свою національну самобутність (різниця між їх часткою у населенні підрайону та вживанням рідної мови складала 0,1%). У селах картина збереження і вживання національних мов була дещо інакшою. Так, з 74,1% українців, які мешкали тут, рідну мову вживали 66,8%, з 0,2% білорусів – 0,1%, з 0,6% молдаван – 0,5%, з 2,7% греків – 2,5%. Якщо розглянути користування мовами у аспекті округів підрайону, то виявиться, що найменше постраждало у мовному питанні населення у Артемівському окрузі. Тут українці склали 87,4% населення і тільки 6,4% з них не вживали рідну мову.

Значно меншою була різниця між національним самоіндетектуванням та вживанням рідної мови у Степовому підрайоні. У Маріупольському окрузі українці склали 61,2% і 53,3% вживали рідну мову, росіяни склали 10,2%, а російську мову вживав 21% населення, 0,1% білорусів, які мешкали тут не вживали рідну мову, проте молдавани та німці всі користувалися рідними мовами, з 18,1% греків – тільки 2,5% не вживали рідної мови. У Старобільській окрузі українці склали 89,4% населення і тільки 0,4% з них не користувалися рідною мовою. Росіяни склали тут 10,2% населення, а користувалося російською мовою 10,3%. Тобто, в Степовому підрайоні більшість населення зберегла національні мови та користувалася ними. Цьому сприяло те, що підрайон був фактично сільським, за виключенням Маріуполя, менша національна різнобарвність населення, проведення політики коренізації, коли навіть в еллінських школах викладання велося на румейській та українській мовах.

З початком згорання політики коренізації починається поступове звуження сфери використання національних мов. Проте перепис 1939 р. не містив графі розподілу населення по користуванню національними мовами, що пояснювалося небажанням радянського керівництва показати наслідки політики, яку воно проводило у цій сфері. В той же час перепис відбиває зміни у національному складі населення: чисельність українців у регіоні у порівнянні з 1926 р. зменшилася на 5,1%, а чисельність росіян зросла на 4,9%, що разом зі зменшенням чисельності українців серед учнів загальноосвітніх шкіл і зростання росіян показує подальше поширення російської мови серед представників різних національностей регіону [13].

Одночасно із зростанням загальної чисельності населення зросла щільність населення і кількість міст, поселень міського типу. Донбас став найбільш заселеним регіоном країни: на 1 кв. км. припадало 78 осіб (див. дод. Б). Кількість міст за час між двома переписами досягла 54, тобто зросла майже в 7 разів, а поселень міського типу – в 14,5 і

досягла 144. Шість міст мали понад 100 тис. мешканців. Своєрідністю регіону було нерівноважне розташування населення міст. Машинобудівельники, металурги, хіміки концентрувалися у великих містах, а переважна частина шахтарів – у робітничих селищах та невеликих містах. Це зумовило й зміни у чисельності населення окремих міст. Так у Ворошиловграді нараховувалося 213 тис. осіб, у Кадіївці – 68,4 тис. осіб, у Ворошилівську – 54,8 тис. осіб, у Красному Лучі – 50, 8 тис. осіб, у Сталіно – 462,4 тис., у Горлівці – 108,7 тис., у Макіївці – 240,1 тис., у Маріуполі – 222,1 тис. осіб і т.д. [14]. За існуючою в той час класифікацією в регіоні переважали невеликі міські населені пункти, у яких нараховувалося від 5 до 20 тис. осіб. Усього чисельність населення цих пунктів складала близько 1/3 від усього міського населення Донбасу. Якщо у 1926 р. в середньому на одне місто припадало 6,2 тис. осіб, то в 1939 р. – 15,3 тис. осіб.

Однією з важливих структурних характеристик населення є статевий склад. Він залежить від багатьох факторів: природного приросту населення, характеру міграційних процесів, наслідків воєнних дій і т.п. Для Донбасу статева структура населення, крім цього, визначається й спеціалізацією регіону, його місцем у територіальному розподілі праці. Статевий склад населення регіону показує наступна таблиця (див. табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Статевий склад населення Донбасу у 1939 р. [15]

Області	Стать		
	чоловіча	жіноча	разом
Ворошиловградська обл.	888 7774	952 811	1841585
Сталінська обл.	1521715	1578095	3099810

Аналізуючи цю таблицю, можна відзначити, що у Ворошиловградській області жінки перевищувала чисельність чоловіків на 64 тис. осіб, а у Сталінській області – тільки на 57 тис. осіб. Загалом в регіоні чисельність жінок перевищувала чисельність чоловіків на 110 тис. осіб. У міських населених пунктах Ворошиловградської та Сталінської областей, як і у сільських чисельність жінок переважала чисельність чоловіків. Проте у містах Ворошиловградської області жінок нараховувалося на 38,7 тис. більше ніж чоловіків, а у Сталінській – на 43,5 тис. осіб більше ніж чоловіків. При цьому, у сільських населених пунктах різниця між чисельністю жінок і чоловіків була значно меншою. В селах Ворошиловградської області жінок було на 25,4 тис. бі-

льше ніж чоловіків, а у селах Сталінської області жінок було тільки на 2,8 тис. більше ніж чоловіків.

Отже, в результаті здійснення форсованої індустріалізації та реконструкції відбулося подальше зростання економічного потенціалу Донбасу, який залишався основною паливно-енергетичною базою країни. Це разом з суцільною колективізацією, масовими репресіями 1930-х рр., голодом 1932-1933 рр. зумовило посилення зовнішніх міграцій і призвело до значних змін у чисельності, національному, соціальному, віковому, статевому складі населення Донбасу, до зростання міських населених пунктів та чисельності міського населення. Екстенсивний розвиток економіки, плинність населення зумовлювали необхідність організації подальших керованих зовнішніх міграцій населення.

1.2. Соціально-економічний розвиток Донбасу та міграційні процеси в 1939-1941 рр.

У березні 1939 р. відбувся XVIII з'їзд ВКП(б), який затвердив третій п'ятирічний план розвитку народного господарства на 1938-1942 рр. Він передбачав зростання промислової продукції на 92% [16]. У розвитку вугільної промисловості найбільше уваги приділялося розвитку вугільних районів Уралу, Далекого Сходу, в Середній Азії та під Москвою. Це призвело до зниження питомої ваги України і, зокрема, Донбасу в загальносоюзному обсязі промислового виробництва. Проте Донбас залишався значним економічним районом країни. На той час шахти регіону давали близько 60% загальносоюзного видобутку вугілля, металургійні підприємства – 37% чавуну, 25% сталі, 26% прокату. В регіоні вироблялася третина усіх, що вироблялися в СРСР, паровозів. Планом передбачалося зростання виплавки сталі на Маріупольському металургійному заводі ім. Ілліча, Макіївському металургійному заводі. Сталінський металургійний треба було переобладнати з орієнтацією на випуск спецсталей, а також закінчити будівництво металургійного заводу «Азовсталь» у Маріуполі, побудувати нові електростанції. Важливими об'єктами будівництва були Лисичанський азотно-туковий завод та ін.

За роки третьої п'ятирічки видобуток вугілля повинен був зрости з 75 млн. т до 113,8 млн. т. У вугільній промисловості намічалось широке впровадження нової техніки, здійснення робіт з комплексної механізації вуглевидобутку, а також будівництво 157 нових шахт потужністю 58,8 млн. т. [17]. Комбінат «Сталінвугілля», зокрема, повинен був побудувати 28 нових великих шахт і збільшити видобуток вугілля

у порівнянні з 1937 р. на 23 млн. т і довести його у 1942 р. до 62 млн. т, що становило 190% видобутку 1937 р. Проте з виконанням цих планів було не все гаразд. Так, комбінат «Сталінвугілля» за 8 місяців 1939 р. хоча й збільшив видобуток вугілля на 70,7 тис. т, але в цілому комбінат восьмимісячний план видобутку вугілля не виконав – не додав державі 121,6 тис. т вугілля [18]. Серед причин цього відзначалися: падіння рівня циклічності, велика кількість аварій, погана підготовка робочого місця, втрати робочого часу і нестача підземних робітників. Внаслідок цього план 1939 р. комбінат виконав на 97% і заборгував країні 1,3 млн. т вугілля.

Змінити ситуацію радянське керівництво намагалось, як і завжди, командно-адміністративними методами. Нарком паливної промисловості Л.М. Каганович видав навіть спеціальний наказ, за яким десятники повинні були щодобово повідомляти про результати праці кожного робітника, бригади за минулу добу [19]. Центр тиснув і прийняттям 29 жовтня і 4 листопада 1939 р. відповідних постанов. У постанові ЦК ВКП(б) «Про партійно-масову роботу на шахтах вугільної промисловості Донбасу» від 4 листопада 1939 р. відзначалося, що заходи з механізації та технічного оснащення вугільної промисловості, покращення матеріального, побутового і культурного обслуговування гірників вугільними комбінатами «Сталінвугілля» та «Ворошиловградвугілля» виконуються незадовільно. Комбінат «Ворошиловградвугілля» за 9 місяців 1939 р. видобув вугілля тільки 98,2% від фактично видобутого за цей період у 1938 р., внаслідок заниження планів знизилася продуктивність роботи механізмів, скоротилася чисельність майстрів вугілля та стахановців і т.д. [20]. Для виправлення ситуації, контролю за нею в листопаді 1939 р. було створено вугільно-рудниковий відділ в ЦК КП(б)У та вугільні відділи у Ворошиловградському і Сталінському обкомах партії, збільшено кількість партторгів ЦК ВКП(б) на шахтах. До 1940 р. партторги ЦК ВКП(б) вже були на 68 шахтах Сталінської та на 63 шахтах Ворошиловградської областей.

Не краще виглядала ситуація й у металургійній промисловості. Саме на Донеччині були сконцентровані найпотужніші металургійні підприємства. У 1937-1938 рр. державний план з виплавки металу й виробництва прокату вони не виконали. За 9 місяців 1939 р. план також не було виконано, а частина підприємств працювала гірше ніж у 1938 р. У 1939 р. металурги регіону виплавили чавуну менше на 107 тис. т, сталі – на 202 тис. т, прокату – на 182 тис. т [21]. 9 листопада 1939 р. ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про партійне керівництво підприємствами чорної металургії Донбасу і Челябінської області». В

ній відзначалося, що головною причиною повільного зростання металургії було відставання сировинної і паливної бази і зобов'язав обкоми партії посилити контроль за роботою підприємств чорної металургії й забезпечити безперервне постачання на заводи сировини і палива [22]. Відставання вугільної та металургійної галузей спричинилися до недопостачання вугілля і металу, зменшення виробництва у машинобудуванні. І хоча, наприклад, в 1939 р. Новокраматорський машинобудівний завод вперше за весь час свого існування не тільки виконав річну програму по усіх техніко-економічних показниках, що дало 8,5 млн. крб. прибутку державі [23], але загалом машинобудівельний комплекс переживав не кращі часи. Про важкий стан машинобудування йшлося у постановах РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 27 травня 1940 р. «Про підвищення ролі майстра на заводах важкого машинобудування», у якому відзначалося, що майстер повинен стати повноправним керівником на своїй ділянці і нести відповідальність за виконання плану по всіх показниках і окреслювалися його обов'язки, відповідальність за стан трудової дисципліни та ін. [24].

Разом з тим, на підприємствах, особливо вугільної промисловості, існувала велика плінність робітників. Тому продовжувалися й керовані міграції населення. Зокрема, у 1939 р. з Київської, Полтавської, Вінницької областей України, Воронезької області Росії, Татарії прибуло 16,5 тис. осіб. Крім того, використовувалися т. зв. комсомольські мобілізації до шахт Донбасу. За ними прибуло близько 19 тис. комсомольців та молоді, які поповнили лави шахтарів [25]. Йшли й оргнабори місцевого сільського населення. Питання оргнабору знаходилося під постійним наглядом партійних органів, які здійснювали керівництво і контроль за його проведенням. Так, ще 27 червня 1938 р. бюро Ворошиловградського обкому партії затвердило рознарядку 11-ти районам області, щоб набрати на роботу до вугільних підприємств 1030 колгоспників. Проведення оргнабору повинно було здійснюватися під особистим контролем секретарів райкомів, а невиконання плану в установленій термін тягнуло за собою персональну відповідальність.

Ця практика збереглася й у наступні роки. 6 вересня 1940 р. Ворошиловградській обком прийняв рішення, яким зобов'язав райкоми партії та райвиконками провести у колгоспах області набір 3200 робітників для вугільних шахт. Керівництву комбінату «Ворошиловградвугілля» пропонувалося відрядити відповідальних уповноважених для проведення оргнабору робітників у колгоспах, забезпечити відповідні матеріально-побутові умови робітникам, які прибудуть за оргнабором. Загалом оргнабір давав шахтам Донбасу щорічно близько 30 тис.

осіб. Проте його проведення було пов'язане з труднощами. Плани оргнабору практично не виконувались у повному обсязі. Так, в 1940 р. план оргнабору для підприємств Наркомату вугільної промисловості було виконано тільки на 74,8%. Незадовільні побутові умови, тяжка і незвична праця призводили до великої плинності робітників, які прибували за оргнабором. Разом з тим, з появою все більшої кількості механізмів на шахтах, керівників вугільних підприємств не влаштовував кваліфікаційний рівень робітників, які прибули за оргнабором. Тому поповнення кваліфікованими кадрами йшло через школи ФЗН. За період з 1937 р. по 1940 р. через школи ФЗН пройшло 40 тис. осіб з мешканців регіону та різних областей України, які стали кваліфікованими робітниками на шахтах Донбасу, та 21 тис. осіб, з яких було підготовлено робітників для металургійних підприємств України. Проте відставання вугільної та металургійної промисловості Донбасу від планів розвитку народного господарства так і не було подолано.

У зв'язку з цим РНК СРСР та ЦК ВКП(б) 31 березня 1940 р. прийняло чергову постанову «Про роботу вугільної промисловості Донбасу». В ньому було звернуто увагу на недоліки в організації заробітної платні, забезпеченні кадрами підземних дільниць, різнобій у нормах виробки на одних й тих самих шахтах, незадовільне використання виробничих потужностей вугільних підприємств. Ворошиловградський та Сталінський обкоми партії обговорили постанову і зобов'язали парторганізації розгорнути відповідну масово-політичну роботу. У відповідності з постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) було переглянуто норми та розцінки, що призвело до зростання платні шахтарів і більшої їх зацікавленості у результатах своєї праці. 2 червня 1940 р. було прийнято постанову РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про заходи, які повинні забезпечувати виконання встановленого плану виплавки чавуну, сталі і виробництва прокату». У ньому накреслювалася програма заходів з покращення роботи підприємств чорної металургії, ставилися завдання підвищення культури виробництва, створення на підприємствах запасів сировини. Щоб вирішити питання із забезпечення підприємств кваліфікованими робітниками, 2 жовтня 1940 р. було прийнято указ Президії Верховної Ради СРСР «Про створення державних трудових резервів СРСР». За ним було потрібно щорічно готувати від 800 до 1 млн. кваліфікованих робітників, які пройшли навчання у школах фабрично-заводського навчання (ФЗН) та ремісничих училищах (РУ). Комплектуватися школи повинні були шляхом мобілізації (призову) міської та сільської молоді відповідно до держплану. Випускників держава спрямовувала на підприємства, де найбільше відчувалася нестача кваліфікованих робітників. У 1940-1941 рр. для вугі-

льної промисловості передбачалося підготувати 60 тис. осіб, для металургійної – 42 тис. осіб, для будівництва – 30 тис. осіб і т.д. [26]. Ця постанова посилювала керування міграцією населення, як всередині регіону, так і ззовні. До кінця 1940 р. в Сталінській області було створено 87 шкіл ФЗН з контингентом учнів понад 35 тис. осіб, а у Ворошиловградській області до шкіл ФЗН було мобілізовано більше 14 тис. осіб. Учні призивалися з областей України, Курської, Орловської областей Росії, Татарії, Білорусії. При цьому 3/4 учнів шкіл ФЗН та училищ було з числа міського населення. У листопаді 1940 р. відбувся перший призов молоді до шкіл ФЗН, а перший випуск з них – в травні 1941 р. Перший випуск шкіл ФЗН, де навчання робітничим професіям здійснювалося протягом 6 місяців, дав вугільній промисловості 23,6 тис. вибійників, кріпалів, машиністів електровозів і врубових машин, прохідників, електрослюсарів. Усього напередодні Великої Вітчизняної війни школи ФЗН Донбасу дали 34,7 тис. кваліфікованих робітників.

Значну роль у зростанні чисельності населення регіону та формуванні його трудових ресурсів відігравали керування міграції українського населення, які посилювалися з початком Другої світової війни. У 1939-1940 рр. до Радянського Союзу відійшла територія близько 200 тис. кв. км з населенням 12 млн. осіб, з них 7 млн. українців, 3 млн. білорусів і 2 млн. поляків. З приходом нової влади на території Західної України, Північної Буковини і Бессарабії постала найболючіша проблема – ліквідація безробіття. Однією з форм її вирішення стало вербування працездатного населення в промислові регіони республіки, особливо у вугільну галузь Донбасу, де найбільш гостро відчувався дефіцит робочої сили. Окрім питання працевлаштування, уряд вирішував й інші проблеми, а саме – шляхом встановлення взаємозв'язку між мешканцями Донбасу і Західної України “радянізувати” населення щойно приєднаного краю, а також депортувати із західних областей України опозиційні радянській владі “класово-ворожі елементи” і, таким чином, позбавити їх підтримки місцевого населення. У кам'яновугільній галузі Донбасу на кінець 1940 р. кількість робітників та службовців досягла 313,9 тис., у тому числі безпосередньо на шахтах працювало 272,4 тис. Проте робочих рук не вистачало [27].

Тому протягом 1939-1940 рр. з території Західної України, Північної Буковини і Бессарабії у вугільну промисловість України було спрямовано близько 38 тисяч осіб. Спочатку бажаючих поїхати в Донбас було багато. Один із вербувальників так описує своє перебування у Львові: «Чотири дні в бруді під парканами чекали, поки їх приймуть, влаштовували сварки, кожний хотів раніше потрапити. Коли дізналися, що приїхали вербувальники з Донбасу, почали прибува-

ти люди із села. Жінок майже перестали брати. В останньому ешелоні, який прибув до Донбасу, на 1300 чоловік припадало усього 20 жінок. Скільки істерик, непритомностей, сварок, сотню пропускаєш, а одного візьмеш. Нам прямо сказали – 10 тис. зі Львова заберіть» [28].

Робітники із Західної України розподілялися по трестах комбінатів «Сталінвугілля» і «Ворошиловградвугілля» та заводах. Так, у листопаді 1939 р. в Сталінську область приїхало 6994 особи, а до грудня 1939 р. – 9 тис. осіб. Слід зазначити, що прибулих робітників урочисто зустрічали на залізничних станціях, влаштовували мітинги. Господарські і профспілкові органи забезпечували майбутніх гірників гуртожитками і харчуванням, частина переселенців поселялася на квартири кадрових робітників. На кожній шахті були організовані заняття з технічного, курси навчання гірничим спеціальностям. До молодих робітників прикріплялися старі кадрові шахтарі, які допомагали їм ліквідувати неписьменність і опанувати гірничі професії. Це давало свої результати. Так, на шахті 7/17 біс м. Сталіно деякі гірники, які раніше працювали на шахтах Німеччини і Франції, «брали» за зміну 9-10 ріштаків врубу замість звичайних 4-5. Водночас в організації вербування, соціально-побутових умов і навчання новоприбулих робітників допускалися, як і завжди, істотні недоліки, які негативно впливали на закріплення їх за шахтами. Так, вербувальні заходи проводилися «штурмом», тобто за дуже короткій термін. Під час проведення мобілізації на шахти Донбасу у Львові три вербувальники за 13 днів повинні були набрати 10 тис. бажаючих, навіть без медичного огляду. Більшість із числа прибулих у Донбас ніколи не займалася важкою фізичною працею, але диференційованого підходу до них не було, всіх направляли на шахти. Показовим у цьому плані був трест «Макіїввугілля». Тут на 3350 осіб припадало: перукарів – 140, кравців – 177, шевців – 85 і 224 – телефоністів, фельдшерів, фотографів, музикантів і продавців. Що стосується забезпечення прибулих житлом, спецодягом, харчуванням, то це не завжди здійснювалося на належному рівні. Не враховувалися також мовний дискомфорт, характерна для західних українців, поляків, євреїв їх глибока релігійність, тим більше що багато з них належали до католицької та греко-католицької церков. Ці та інші причини негативно впливали на новоприбулих робітників. З грудня 1939 року з Донбасу почався відплив західних українців, пік якого прийшовся на кінець 1940-початок 1941 рр. Так, в цей час на шахти «Макіїввугілля» прибуло 532 особи, а вибуло 265, «Орджонікідзевугілля» – відповідно 633 і 186, «Артемвугілля» – 780 і 339, «Будьонніввугілля» – 795 і 253, «Сталінвугілля» – 1019 і 504. Всього на комбінат прибуло 3759, а вибуло 1547 робітників [29].

Щоб припинити плинність робітників, покінчити з прогулами та залишенням без дозволу місця роботи і таким чином збільшити продуктивність праці, забезпечити виконання планів розвитку народного господарства 26 червня 1940 р. було прийнято указ Президії Верховної Ради СРСР «Про перехід на восьмигодинний робочий день, семиденний робочій тиждень і про заборону самочинного залишення роботи робітниками і службовцями підприємств та установ». Порушення дисципліни прирівнювалися до карного злочину, а особи, які припускали їх, піддавались суду та тюремному ув'язненню. За запізнення на 20 хвилин або залишення робочого місця за такий самий термін до кінця зміни застосовувалися звільнення з роботи, віддання суду, як за прогул. 17 і 22 липня 1940 р. з'явилися укази Президії Верховної Ради СРСР «Про заборону самочинного залишення роботи трактористами і комбайнерами, які працюють в МТС» і «Про порядок застосування на підприємствах промислової кооперації Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р.», які поширили дію указу на робітників у сільському господарстві та промкооперації. Згодом було внесено відповідні зміни до Кримінального кодексу, за якими за самочинне залишення робочих місць, прогули та ін. передбачалося тюремне ув'язнення на строк 5-8 років. За 1,5 місяця після виходу указу від 26 червня 1940 р. тільки до судів Сталінської області надійшло 9446 справ, 80% яких було розглянуто протягом п'яти днів [30]. До кінця 1940 р. тільки у вугільній промисловості Сталінської області за самочинне залишення шахт та прогули було засуджено 2383 особи, з них більше 1500 – до тюремного ув'язнення. Значну частину засуджених складали прибулі з областей Західної України та Буковини. Цьому сприяли мовний бар'єр (більшість прибулих не знала російської мови, що породжувало непорозуміння), відсутність навичок роботи на промислових підприємствах, незвичність до жорсткої дисципліни. Разом з тим посилилася інтенсифікація праці, було переглянуто норми виробітку і розцінки за виконані роботи, що призвело до зниження життєвого рівня робітників. Прийняття цих указів і зміни в організації праці призвело до бойкотування Донбасу з боку осіб, які були схильні до міграцій, що призвело до зменшення припливу робочої сили з України й Росії. У другій половині 1940 р., порівняно з першою, приплив робочої сили зменшився втричі [31]. Незважаючи на це, частина мешканців Західної України, Північної Буковини і Бессарабії залишилася у Донбасі та зробила вагомий внесок у становлення його промислового потенціалу, збереження духовних традицій українського народу.

Проведені заходи, разом з розгортанням соціалістичного змаган-

ня й залучення до нього нових робітників, призвели до стабілізації роботи підприємств регіону. Шахта ім. Ф. Кона вже до 9 жовтня, першою в регіоні, виконала план вуглевидобутку 1940 р. Щомісячна продуктивність праці шахтаря зросла з 23,7 т у 1937 р. до 26,4 т в 1940 р. За успішну роботу у 4-му кварталі 1940 р. комбінату «Сталінвугілля» було присуджено Червоний прапор Наркомату вугільної промисловості. Виконали завдання четвертого кварталу 1940 р. з виплавки чавуну, сталі, виробництва прокату й металургійні підприємства. Доменний цех Макіївського металургійного заводу отримав звання найкращого цеху СРСР і одержав Червоний прапор газети «Правда», а Маріупольський завод ім. Ілліча було нагороджено Червоним прапором Наркомату чорної металургії. Проте загальні результати виконання планів були досить суперечливі. В статистичній збірці «Етапи великого шляху: Сталінська область за 40 років Радянської влади» вказується, що у 1940 р. Донбас дав 85,5 млн. т вугілля, 5,3 млн. т чавуну, близько 4 млн. т сталі, близько 3 млн. т прокату, 9,3 млн. т коксу, 10 млн. кВт/год електроенергії [32]. Насправді показники були дещо іншими. В 1940 р. підприємства Ворошиловградської області виробили 873 тис. т чавуну, 419 тис. т сталі, 330 тис. т прокату, 27 тис. т сталевих труб, шахтами було видобуто 34,6 млн. т вугілля, що на 5,6 млн. т перевищувало рівень вуглевидобутку у 1937 р. [33]. На шахтах Сталінської області було видобуто 48,6 млн. т вугілля, металургійні підприємства області дали 4348 тис. т чавуну, 4153 тис. т сталі, 2962 тис. т прокату, 8429 тис. т коксу. Тобто, якщо вуглевидобуток порівняно з 1937 р. зріс на 8881 тис. т, коксохіміки виробили на 268 тис. т більше коксу, то металургійні підприємства знизили виробництво порівняно з 1937 р. і недодали до його рівня 182 тис. т чавуну, 79 тис. т сталі, 264 тис. т прокату [34]. Тобто, усього шахтами Донбасу було видобуто тільки 83,2 млн. т вугілля, вироблено 5,2 млн. т чавуну, 4572 тис. т сталі, 3292 тис. т прокату. Машинобудівні заводи Сталінської області виробили 15,1 тис. т металургійного обладнання, 22 вугільних комбайни, 1185 врубових машин, 103 підйомні машини для шахт, 6 екскаваторів, проте не було вироблено жодного плугу. Дещо краще було з виробництвом будівельних матеріалів. Було вироблено 788 тис. т цементу, 240,4 тис. т цегли, 6759 тис. кв. м скла та ін. [35].

Виходячи з таких результатів економічного розвитку та нестачі робітників, в першу чергу на вугільних підприємствах, продовжувались організація та проведення зовнішніх міграцій, що дозволяло стабілізувати становище з робочою силою, хоча кількість бажаючих працювати на шахтах Донбасу й зменшилася і в той же час продовжува-

лося деяке зростання природного приросту населення. Природний приріст в Сталінській області в цей час склав 16 осіб на 1 тис. населення, а у сільській місцевості і малих містах він досягав 18 осіб на 1 тис. осіб. Проте у великих містах він складав тільки 14,1 особу на 1 тис. осіб. Усього природний приріст у Сталінській області досягав 70 тис. осіб, проте для його перетворення у трудові ресурси потрібно було чекати не менше півтора десятиріччя. Продовження керованих зовнішніх міграцій населення, розвиток соціалістичного змагання, зростання кількості машин та механізмів у шахтах дозволили перевиконати план першого кварталу 1941 р. Разом з тим становище з трудовою дисципліною та плинністю робітників особливо не змінилося. Тільки по комбінату «Сталінвугілля» за перший квартал 1941 р. кількість прогулів зросла з 2905 в січні до 3055 в березні. За цей же час з шахт звільнилося 10,5 тис. робітників, або 7% від усіх працюючих на шахтах. При цьому зросла чисельність тих, хто вибув з підприємств самочинно. Особливо багато невдоволених умовами праці, низькими заробітками, незадовільними матеріально-побутовими умовами було на шахтах «Сталінвугілля», «Дзержинськвугілля», «Красноармійськвугілля» та ін.

В цілому, враховуючи переведення частини підприємств на виробництво воєнної продукції, темпи розвитку промисловості в роки третьої п'ятирічки не відставали від запланованих. Проте досягалося це великим напруженням зусиль робітників, розвитком соціалістичного змагання, зовнішніх керованих міграцій населення. Внаслідок здійснення зовнішніх керованих міграцій за два з половиною передвоєнні роки чисельність населення регіону збільшилася і на 1 червня 1941 р. у Донбасі нараховувалося 5429800 осіб, з яких 3388,5 тис. осіб – у Сталінській області, а 2041,3 тис. осіб – у Ворошиловградській області [36].

Отже, екстенсивний розвиток промисловості регіону у третій п'ятирічці, неритмічна робота підприємств вугільної та металургійної галузі, велика плинність кадрів призводили до постійної нестачі робочої сили, а це відповідно потребувало й проведення нових керованих зовнішніх міграцій населення. Значну роль у останніх відігравав оргнабір сільського населення областей України і Росії, а згодом і населення Західної України, Буковини та Бессарабії, приєднаних у 1939-1940 рр. Це дозволило стабілізувати роботу підприємств, забезпечити подальше зростання економічного потенціалу регіону, який напередодні Великої Вітчизняної війни залишався основною вугільно-металургійною базою країни.

1.3. Особливості міграційних процесів у Донбасі на початку Великої Вітчизняної війни та в період окупації (1941-1943 рр.)

Війна завдала Донбасу важких ран і викликала переміщення значних мас населення, які притаманні надзвичайним обставинам воєнного часу. Серед них – мобілізації до лав РСЧА, мобілізації місцевого населення для праці по створенню оборонних споруд, евакуація фахівців у східні райони СРСР у 1941-1942 рр. та ін. На початку війни на території Ворошиловградської та Сталінської областей було сформовано 383-ю, 393-ю, 395-у стрілецькі дивізії з робітників-шахтарів, на початку липня 1941 р. створювалося народне ополчення, до якого вже у серпні вступило 345 тис. мешканців Донбасу. Тільки в перші тижні після початку Великої Вітчизняної війни до РСЧА в Сталінській області було мобілізовано 236 тис. осіб, а усього з червня 1941 р. по вересень 1943 р. до РСЧА було мобілізовано зі Сталінської області 1152 тис. осіб, а з Ворошиловградської – 694 тис. осіб [37]. Блискавичний наступ німецьких військ створював загрозу захоплення ними найважливіших промислових районів країни, а мобілізації до лав РСЧА породжували ще більшу нестачу робочої сили на підприємствах. Тому 27 червня 1941 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР прийняли постанову «Про порядок вивозу та розміщення людських контингентів і цінного майна», а 30 червня 1941 р. було створено Комітет з обліку та розподілу робочої сили при РНК СРСР, який переводив службовців різних галузей у промислове виробництво. Найбільше це торкнулося жінок, підлітків та старих, які частиною добровільно, а почасти з «ініціативи» керівництва, партійних та профспілкових організацій підприємств замінювали на виробництві тих, хто пішов на фронт. Наближення у серпні 1941 р. лінії фронту до меж регіону створювало загрозу його захоплення. Тому ДКО СРСР ухвалив рішення про створення на далеких та близьких підступах до нього лінії оборони. Будівництво її було доручено Наркомату вугільної промисловості СРСР, який створив для цього Управління спецробіт. Керівництво будівництвом оборонних районів покладалося на керівників трестів. У межах оборонних районів окремі дільниці закріплювалися за окремими шахтами. Вже 30 серпня 1941 р. було проведено першу мобілізацію робітників Ворошиловградської області на будівництво оборонних рубежів. До Запорізької області було спрямовано 80 тис. осіб. Далі були друга та третя мобілізації, завдяки яким близько 94 тис. осіб було надіслано до районів Лозова – Павлоград Харківської та Дніпропетровської областей. Понад 30 тис. осіб було зайнято на будівництві оборонних споруд на території області. При цьому тільки у Ворошиловграді працювало

близько 20 тис. осіб, головним чином – жінки. У середині вересня було мобілізовано ще 52 тис. осіб. Більшість чоловіків перебувала на фронті, тому на будівництво оборонних споруд залучалися головним чином жінки, старі та підлітки. Працювати доводилося руками весь світловий день, а часто й по 20 годин на добу. Не вистачало їжі, житла, робітники часто потрапляли під бомбування та обстріли німецьких літаків, але робота не зупинялася ні на мить. Усього на будівництво оборонних споруд з Ворошиловградської області було надіслано 250 тис. осіб, а зі Сталінської області в серпні-вересні 1941 р. було мобілізовано більше 160 тис. осіб [38]. Було створено трудову армію зі спецбудівництва, до якої ввійшли й 100 тис. мешканців сіл і міст Запорізької області. За постановою ДКО СРСР створення оборонної лінії від Азовського моря до р. Самари повинно було закінчитися до 1 жовтня 1941 р. Завдяки самовідданій праці робітників було вийнято більше 17 млн. куб. м ґрунту, побудовано близько 20 тис. оборонних інженерних споруд. Після цього спецпрацівників було перекинуто на будівництво оборонної лінії по р. Дон, а шахтарів, за рішенням ДКО, демобілізували з 8-ї саперної армії і спрямували на роботу до шахт Ростовської і Ворошиловградської областей та до вугільних басейнів сходу країни.

Наближення ворога до Донбасу спричинило евакуацію устаткування найважливіших підприємств разом з інженерно-технічними кадрами та робітниками. Ще 26 червня 1941 р. було створено комісію на чолі з заступником голови РНК УРСР Д.М. Жилою для організації евакуаційних робіт. До регіонів були спрямовані спеціальні бригади з керівних партійних робітників ЦК КП(б)У. На місцях уповноваженими ЦК були секретарі обкомів, в містах і районах – секретарі відповідних комітетів партії. Розпочалася робота з евакуації підприємств та робітників, в т.ч. вугільних підприємств. Робітники Наркомвугілля та трестів «Красноармійськвугілля», «Макіїввугілля», комбінату «Сталінвугілля» разом з родинами евакуювалися до Карагандинської області, тресту «Краснодонвугілля» – до Актюбинської області. Наприкінці 1941 р. в Кузбас та Карагандинський басейн з Донбасу прибула група господарників і досвідчених інженерно-технічних фахівців і 25 тис. шахтарів та енергетиків з устаткуванням. Великих зусиль потребувала евакуація металургійних та машинобудівних підприємств. Так, з 9 по 14 жовтня 1941 р. на схід відбуло 5 ешелонів з устаткуванням Сталінського металургійного заводу і 6 тис. робітників та службовців разом з родинами. З Єнакіївського металургійного заводу було евакуювано 3020 робітників разом з родинами, з Новокраматорського машинобудівного заводу – 2,5 тис. осіб і т.д. Тільки з підприємств Наркомчормету Сталінської області з жовтня по грудень 1941 р. на схід

було евакуйовано 13 тис. робітників та службовців разом з родинами [39]. Проте не всі бажали їхати на схід. Так, в м. Маріуполь відмовилися від евакуації 50% робітників заводу №174, до 40% робітників заводу №73 [40]. До кінця 1941 р. майже всю територію Сталінської області було захоплено ворогом, а в липні 1942 р. – й територію Ворошиловградської області. Напередодні цього було проведено другу евакуацію. З Ворошиловградської області разом з устаткуванням заводів, сировиною, продукцією було евакуйовано 35700 шахтарів, 7452 робітника машинобудівної та коксохімічної промисловості, близько 5 тис. учнів шкіл ФЗН та ремісничих училищ [41]. Усього з території Ворошиловградської області за період осінь 1941 – літо 1942 рр. було евакуйовано 269380 осіб.

В той же час відбувалася й примусова депортація на схід німецького населення Донбасу. Незважаючи на складні умови в Донбасі продовжувалися й репресії, які призводили до ще більшого зменшення чисельності населення. Після захоплення м. Сталіно мешканці відчинили браму тюрми НКВС і знайшли три ями, наповнені трупами. Співробітники НКВС закопали і заасфальтували у центрі міста 4 тис. людей [42]. Одночасно з просуванням лінії фронту і організованою евакуацією населення відбувався й неорганізований рух біженців. Щоправда значна частина біженців після стабілізації лінії фронту поверталася до своїх домівок або осідала у навколишніх селах.

На захопленій території було встановлено жорстокий окупаційний режим. Окупанти намагалися відновити роботу промислових підприємств та шахт Донбасу, поставити його економіку на службу Німеччині. Проте у повному обсязі так і не змогли вирішити це завдання. Для відновлення роботи шахт з Німеччини до кінця 1942 р. було спрямовано 1800 фахівців, головним чином з Рурської області. Проте для проведення цих робіт не вистачало робочої сили. Вирішували це питання політикою голоду: продукти харчування отримували тільки ті, хто працював на німців, а решта населення залишалася без засобів для існування. Нестача продуктів змушувала йти на роботу до німців або йти у села, щоб виміняти на речі у селян цеберко пшениці або кукурудзи, тобто вдаватися до човникових міграцій. До речі, до цього засобу вдавалися й ті, хто працював, бо постачання працюючих було мізерним. Гоподарська інспекція «Південь» констатувала у квітні 1942 р., що треба забезпечити необхідне постачання 24 тис. робітників, які від виснаження не можуть працювати. І все ж до кінця 1942 р. на шахтах працювало вже 100 тис. осіб [43]. Окрім місцевого населення, починаючи з 1942 р., на відновленні шахт працювало 60 тис. військовополонених. Табори військовополонених створювалися прямо на шахтах. Полонених червоноармій-

ців змушували працювати у нелюдських умовах, що обумовлювало їх високу смертність. Так, на шахтах Сніжнянського району з 5 тис. військовополонених, працюючих тут, загинули 3700. Евакуація частини кваліфікованих робітників у радянський тил та саботаж з боку працюючих, змусили німецьке керівництво піти на демобілізацію із лав вермахту військовослужбовців, які раніше працювали у вугільній галузі. Таким чином було спрямовано 1750 шахтарів з Німеччини [44]. На території окупованого Донбасу опинилося багато біженців з інших регіонів України, наприклад, єврейські сім'ї із Західної України. Крім того, в роки окупації місцевих мешканців Донбасу переселяли на роботу в інші області. Так, лише за перші п'ять місяців окупації Центральним переселенським пунктом Сталінської області було відправлено 6500 безробітних на сільськогосподарські роботи в Запорізьку область. У 1942 році кількість відправлених сягала декількох десятків тисяч. З серпня 1942 року розпочалось вербування робітників на Ворошиловградщині. Окрім завербованих, велика кількість мешканців Донбасу переселялася в інші області за власним бажанням. З цим окупанти вели боротьбу.

Характерною рисою «нового порядку» був терор, облік працездатного населення і його використання на роботах як в регіоні, так і в самій Німеччині, було встановлено жорстокі вимоги щодо пересування населення. Як зазначалося у розпорядженні комендатури м. Новий Донбас, усі мешканці міст і робітничих селищ Донбасу, починаючи з 10-літнього віку, були зобов'язані пройти реєстрацію на біржі праці і носити нарукавну пов'язку з номером. За порушення цієї вимоги розстрілювали. У більшості міст Сталінської області вже наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. відбувся перепис підлітків. Донбасові відводилася важлива роль у постачанні робочої сили на підприємства Німеччини. З перших же місяців окупації на сторінках періодичних видань з'являються матеріали, присвячені залученню на роботу до Німеччини. Вже 15 лютого 1942 р. було відправлено перший ешелон у кількості 1100 осіб. З пропагандистською метою на сторінках газет друкувалися кореспонденції про працю українських робітників у Німеччині, німецький спосіб життя, фотографії з краєвидами «Великонімеччини». Біржа праці зверталася із закликом до населення про відправку жінок та дівчат, запевняючи, що вони будуть забезпечені усім необхідним, їх робота оплачуватиметься, а як тільки дозволять військові обставини, то ті, хто працює вже тривалий час повернуться додому [45]. Спершу німці планували вивезти тільки зі Сталіно 50 тис. робітників, але вивезли значно більше.

Особливою верствою населення окупованих територій були фольксдойче. Відступ німецької армії супроводжувався евакуацією фо-

льксдойче разом з відступаючими частинами. Відділ військової адміністрації оперативного тилового району армії 593 відзначав: «При прориві Червоної Армії в лютому 1943 р. багато мешканців цих та суміжних районів втекло або було евакуйовано німецькою стороною. При цьому мова йде переважно про осіб, які працювали в німецьких інтересах» [46]. Зі стабілізацією лінії фронту фольксдойче поверталися на місця мешкання. Так, з округи Тельманове (Остгейм) було вивезено назад 3500 фольксдойче з 1580 конями, 360 биками та 820 возами або санями (з загальної кількості населення близько 25500 осіб та з урахуванням залишку в 920 коней, 1050 биків та 360 возів або саней). Внаслідок цього переселення постали складнощі в проведенні весняних польових робіт. Цифр про переселення фольксдойче в інших місцях немає у наявності. Через передбачене зараз переселення тих фольксдойче, які залишилися ще тоді, та тих, які повернулися назад, постали труднощі. Окремі комендатури уникають переселення фольксдойче внаслідок необхідності використання їх в якості робочої сили та неспокойного, зумовленого евакуацією, стану населення. Після обговорення з «Фольксдойче Міттельштелле» в Сталіно було вирішено, що переселення фольксдойче, зайнятих на ключових посадах (наприклад, перекладачів, бургомістрів, районних шефів, керівників підприємств і т.ін.) передбачене перш за все, після чого може слідувати переселення решти. При цьому йдеться про не дуже значні цифри (близько декількох сотень осіб). Терор окупантів, пограбування та руйнацію матеріальних цінностей припинило визволення Донбасу частинами Радянської Армії. Наступ частин Радянської Армії супроводжувався посиленням руху біженців з районів, що межували із зоною бойових дій. Він був не тільки стихійним, але й організованим німецьким командуванням. Так, за даними армійського господарського командування з однієї лише частини залишеного колишнього армійського району було евакуйовано близько 13700 переважно працездатних осіб, а саме 2100 гірників, 4500 працездатних або придатних для військової служби чоловіків та 7100 осіб сільського населення.

Остаточне визволення Донбасу восени 1943 р. поставило питання про відновлення його промислового потенціалу, зруйнованого під час окупації. Відбудова промисловості Донбасу і включення її як однієї з найважливіших складових до військово-промислового комплексу країни розроблялися ще до звільнення регіону. Так, ще восени 1941 р. у Пермі було створено Бюро Генерального плану з відбудови Донбасу, а спеціальна комісія на чолі з наркомом вугільної промисловості В.Вахрушевим розпочала розробку практичних заходів з відбудови. 20 січня 1942 р. Наркомвугілля затвердило склад оперативної групи по відновленню роботи шахт, а 22 лютого 1942 р. було прийнято пос-

танову ДКО «Про відбудову вугільних шахт Донбасу», якою було затверджено склад Головного управління з відбудови шахт. У квітні 1942 р. було затверджено розширений склад Центральної комісії з відбудови шахт Донбасу із завданням встановити черговість і визначити методи відбудови вугільної промисловості. Але через жорстокі бої, що точилися за Донбас, ці плани не могли бути виконані. До того ж, постійні зміни у військово-політичній та економічній ситуації вносили свої корективи. Після визволення Ворошиловграду вийшли постанови РНК УРСР «Про організацію видобутку вугілля і відбудови шахт Донбасу» від 15 лютого 1943 р. і ДКО «Про відбудову вугільних шахт Донбасу» від 22 лютого 1943 р., у яких накреслювалася програма відбудовчих робіт і відзначалося, що найважливішим воєнно-господарським завданням є найскоріша відбудова вугільних шахт Донбасу. Постанови передбачали організацію видобутку вугілля на малозруйнованих, незатоплених та дрібних шахтах, розташованих поблизу від залізниць, відновлення діяльності вугільних комбінатів «Ворошиловградвугілля», «Сталінвугілля» та ін., відбудову зруйнованих шахт та підприємств вугільної промисловості. При цьому, у складі Наркомату вугільної промисловості створювалося Головне управління з відбудови вугільних шахт Донбасу з тимчасовим місцезнаходженням його у м. Ворошиловграді, на яке покладалося оперативне, господарське і технічне керівництво усією роботою з відбудови шахт та підприємств Донбасу. Наркомат оборони повинен був заборонити мобілізацію в армію робітників, інженерів та техніків, які були зайняті на відбудовчих та експлуатаційних роботах. З огляду на бойові дії, виконання відбудовчих робіт передбачалося місцевими робітниками та службовцями. Ворошиловградський та Сталінський обкоми партії та облвиконкоми зобов'язувалися використовувати усі людські та матеріальні ресурси для відбудови шахт, їм надавалося право проводити мобілізацію робочої сили, усіх видів транспорту, передавати дільницям та шахтам необхідні матеріали та устаткування, давати завдання підприємствам республіканської та союзної промисловості по виконанню робіт з відбудови вугільних шахт. Вимагалось розробити й представити на затвердження ДКО план відбудови вугільної промисловості, а від НКПС – передати Наркомвугіллю з Метробуду 500 кваліфікованих робітників і 50 інженерно-технічних працівників для спрямування на роботу у Донбас [47]. На початку 1943 р. Наркомат чорної металургії теж розробив головні заходи з відновлення підприємств чорної металургії.

Одночасно готувалися й до відновлення діяльності партійних та державних структур в регіоні. Так, ще у лютому 1943 р. було створено Сталінський обком КП(б)У, 17 лютого він провів перше засідання

бюро, а на початку березня затвердив склад облвиконкому та райкомів партії. Проводилися заходи й зі створення резерву керівників, який складався з працівників партійного, комсомольського, радянського і частково господарського апарату, що знаходилися у радянському тилу. У квітні 1943 р. в Саратові були організовані курси з підготовки таких кадрів для звільняємих областей України, у тому числі і Донбасу. У Новосибірську, Казані та Ворошиловграді почали працювати короткотермінові курси з підготовки комсомольських кадрів. З накопичених кадрових резервів формувалися оперативні групи, які передавалися у розпорядження військових рад фронтів та армій і вступали у звільнені міста та села слідом за передовими частинами. Вони й ставали ядром відтворюваних на місцях владних структур, які повинні були виконувати директиви вищих органів влади з відбудови промисловості Донбасу. 21 серпня 1943 р. було прийнято постанову РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про невідкладні заходи з відбудови господарства у районах, звільнених від німецької окупації», у якій було накреслено програму першочергових заходів з відбудови, у тому числі сільського господарства і промисловості. За ним, в тому числі, передбачалося повернення колгоспної худоби, евакуйованої на початку війни на схід, заходи з відновлення МТС, ремонтних заводів, транспорту і т.д. [48]. Але уточнення матеріальних і людських втрат регіону показало, що швидка відбудова промисловості Донбасу за рахунок виключно місцевої робочої сили неможлива.

Жоден економічний район світу не зазнавав такого спустошення, яке зазнав шахтарський край у роки окупації. Особливо сильно постраждала вугільна промисловість. Було підірвано й затоплено 314 основних шахт та 31 шахта-новобудова (а усього – 882 шахти), пошкоджено більш ніж 2100 кілометрів підземних виробок, підірвано 280 металевих копрів, 515 підйомних машин, 517 головних вентиляційних установок. Тільки у основних шахтах накопичилося близько 300 млн. кубометрів води, а якщо рахувати дрібні і середні шахти, то 585 млн. кубометрів. За даними Надзвичайної державної комісії було втрачено 95,5% надшахтних будівель, 96% будівель підйому, 92% копрів, не рахуючи гірничої техніки. У грошовому визначенні втрати вугільної промисловості перевищили 13 млрд. крб. Було зруйновано і підприємства чорної металургії – 22 доменні і 44 мартенівські печі, 34 прокатні стани, 3 блюмінги і т.д. Тільки ворошиловградські металурги втратили усі доменні, мартенівські печі, прокатні стани, які напередодні війни давали до 1 млн. тонн чавуну, по 200 тис. тонн сталі і прокату. Тут втрати склали близько 10 млрд. крб. Повністю було зруйновано усі 15 коксохімічних заводів регіону, усі підприємства з виробництва вогнетривів, більшість машинобудівних та хімічних заводів. Так, з

1340 підприємств провідних галузей промисловості на території Сталінської області тільки 60 залишилися частково придатними для експлуатації, які давали тільки 0,6% від обсягу довоєнної продукції. Остаточні збитки Сталінської області стали відомі у травні 1944 р., які підбила Надзвичайна державна комісія. Так, збитки господарств виконкомів склали 71666,9 тис. крб., відділів народної освіти – 498377,3 тис. крб., земельних відділів – 10603,6 тис. крб., місцевої промисловості – 28945,2 тис. крб. [49]. Панування окупантів у Ворошиловградській області було нетривалим – від 6 до 8 місяців, але спричинило збитків більш ніж на 17 млрд. крб. Було знищено 314 шахт союзного і 213 шахт місцевого підпорядкування, що давали разом понад 40 млн. т вугілля щорічно, було зруйновано усі виробничі споруди, 4760 житлових будинків [50]. Величезних втрат зазнали й залізниці Донбасу. На двох магістралях регіону було зруйновано 8 тис. км шляхів, близько 1500 мостів, 27 локомотивних депо, більше 400 вокзалів, станційних будівель і 250 тис. кв. м. житла.

Вражали втрати промислових центрів. У м. Ворошиловграді, яке перебувало в окупації лише 212 днів, було не тільки знищені підприємства, але й усе цінне устаткування, верстати. Метал, що не вивезли своєчасно у радянський тил, вивезли до Німеччини. Було спалено і зруйновано 1700 житлових будинків, 30 шкіл, 2 музеї, драмтеатр і т.д. Шкода, заподіяна промисловості і комунальному господарству міста, складала близько 1 млрд. крб. У м. Кадіївці було зруйновано усі шахти, коксохімічний, металургійний, ливарно-механічний і рудоремонтний заводи. Тільки електростанції «Донбасенерго» було нанесено шкоду на 40,5 млн. крб., шахті «Центральна-Ірміно» – більше 50 млн. крб. Сотнями мільйонів карбованців обчислювалися збитки м. Лисичанська. Заводу «Донсода» їх було завдано на 147 млн. крб., склозаводу – на 15 млн. крб., заводу «Пролетарій» – на 20 млн. крб., затоплено усі шахти. У м. Сталіно були підірвані шахти, металургійний, 4 коксохімічні, азотний, машинобудівний, ремонтний та ін. заводи, спалені трамвайні й тролейбусні парки, 3761 будинок, 113 шкіл, індустриальний, медичний, педагогічний інститути, 62 дитячих садочки, 390 крамниць, зимовий та літній театри і т.д. Загальний збиток, якого зазнало місто, дорівнював 4 млрд. крб. У м. Маріуполі були знищені усі підприємства, господарства порту та залізниці, 1/3 житла. У м. Сніжному окупанти у ніч перед звільненням підірвали шахти, спалили станційні пакгаузи, бункери шахт, міські будинки [51]. У м. Артемівську були зруйновані 9 заводів, лікарня, 20 шкіл з 25, 75% житла, загальні збитки міста склали 437 млн. крб. [52]. У м. Горлівці були зруйновані азотнотуковий, машинобудівний, доломітний та інші заводи, ртутний комбінат, затоплені шахти.

Воєнні дії та окупація негативно позначилися й на демографічній ситуації. Людські втрати регіону склали більше половини довоєнної чисельності населення. У багатьох працях за точку відліку чисельності населення регіону після його звільнення беруться дані на січень 1945 р. для Ворошиловградської і на січень 1944 р. – для Сталінської областей, які не відбивають дійсної картини людських втрат регіону, а у порівнянні із чисельністю Донбасу у 1939 р., тобто з даними останнього напередодні війни перепису населення, дають ще більш далеку від дійсності демографічну картину. Тим більше, що вже на березень 1943 р. було звільнено 20 районів Ворошиловградської області, а на вересень й усю область. Отже вважаємо за доцільне користуватися даними на осінь 1943 р. Так, на 1 вересня 1943 р. у Ворошиловградській області нараховувалося 718341 особа, або 34,9% від чисельності населення області у 1941 р. (40,3% від чисельності населення у 1939 р.). З них: міського населення – 264748, сільського – 453593 осіб. Подібна картина була і в Сталінській області. Тут залишилося 1506 тис. осіб, тобто 44,5 % від чисельності населення у 1941 р. (48,6% від чисельності населення у 1939 р.), а вже через два місяці після звільнення (на 1 грудня 1943 р.) чисельність населення, хоча й збільшилася за рахунок повернення біженців з сусідніх областей України та Росії, колишніх партизанів, евакуйованих і т.д., досягла 1577603 особи, або 45,6 % від рівня 1941 р. [53]. Усього ж чисельність населення Донбасу на осінь 1943 р. складала тільки 40,96% від рівня 1941 р. і 45,4% від рівня 1939 р., що вказувало на початок депопуляції населення, хоча й обумовленої війною. Усього в регіоні залишилося близько 2,2 млн. мешканців. А загалом у Донбасі залишилося тільки 10% довоєнної чисельності робітників. Найбільш наочно катастрофічне зменшення населення видно по промислових центрах. Так, у м. Сталіно з майже півмільйона мешканців залишилося 175 тис. осіб, у м. Маріуполі – близько 85 тис. осіб, у м. Макіївці – 15 тис. осіб, у м. Артемівську – менше 1/2 мешканців і т.д. До цього спричинилися не тільки воєнні дії, а й та політика, яку проводили німці на окупованих землях. За 22 місяці їх хазяйнування у м. Сталіно було закатовано більше 100 тис. і вивезено на примусові роботи до Німеччини майже 130 тис. осіб. На території Ворошиловградської області було розстріляно, піддано тортурам близько 24 тис., вивезено до Німеччини 59 тис. чоловіків та жінок, 72 тис. юнаків і дівчат. Усього в Донбасі було вбито й закатовано від 349,2 тис. осіб і 324,2 тис. осіб вивезено до Німеччини [54] до 468 тис. і 350 тис. осіб вивезено до Німеччини [55]. Отже, відбудова промисловості Донбасу у стислий термін була неможливою без відновлення чисельності населення регіону та його репродуктивної функції, забезпечення підприємств робочою силою і

подальшого розвитку народного господарства регіону. Але розуміння цього прийшло не відразу.

26 жовтня 1943 р. ДКО приймає постанову «Про першочергові заходи з відбудови вугільної промисловості Донбасу», яка виходила з того, що у регіоні немає достатньої кількості робочої сили. Відповідно до неї зокрема РНК УРСР, ЦК КП(б)У та інші установи зобов'язувалися мобілізувати для робіт з відбудови шахт 125 тис. осіб з числа працездатного сільського населення, у тому числі 100 тис. з УРСР. Крім того, у жовтні-листопаді 1943 р. НКО повинен був мобілізувати 50 тис. призовників старшого віку на відбудову шахт, відновити мережу шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН) контингентом у 40 тис. осіб та мережу ремісничих училищ (РУ) на 10 тис. осіб. Усі мобілізовані звільнялися від призову до РСЧА. ЦК ВЛКСМ зобов'язувався мобілізувати 5 тис. осіб на відбудову шахт, а Наркомвугілля дозволялося повернути на вугільні підприємства одну тисячу керівних та інженерно-технічних працівників з числа евакуйованих [56]. Тобто було взято курс на забезпечення відбудовчих робіт робочою силою за рахунок мобілізацій не тільки населення регіону, але й інших областей України – організації керованих зовнішніх міграцій населення. Самі мобілізації населення не були чимось новим. Ще за указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 лютого 1942 р. «Про мобілізацію на період воєнного часу працездатного міського населення для роботи на виробництві і будівництві» мобілізації підлягали чоловіки віком від 16 до 55 років та жінки у віці від 16 до 45 років з числа непрацюючого у державних закладах та на підприємствах населення. Від мобілізації звільнялися чоловіки та жінки у віці 16-18 років, які підлягали призову до шкіл ФЗН, ремісничих та залізничних училищ, відповідно контингентам, встановленим Раднаркомом СРСР, жінки, що мали малюків та дітей до 8 років, у разі відсутності інших членів родини, які б забезпечили за ними догляд. За ухилення від мобілізації для роботи на підприємствах і в будівництві передбачалося притягнення подібних осіб до кримінальної відповідальності і відбування примусових робіт строком на один рік [57].

Проте для здійснення цього необхідно було відновити владні структури та їх кадри у регіоні. Обкоми партії та облвиконкоми, райкоми створювалися ще напередодні визволення. Тому разом зі звільненням міст та селищ вони й розпочинали свою роботу. Так, 8 вересня 1943 р. було звільнено м. Сталіно, а вже 14 вересня обком та облрада виступили із закликом розгорнути боротьбу за відбудову народного господарства [58]. 15 вересня було проведено мітинг робітників, а 19-го – молоді із цими ж закликами [59]. Цими заходами обком заявив про свою появу і початок виконання вказівок центру. Одночасно

йшло й формування керівних кадрів. 1 жовтня 1943 р. на керівну роботу у Сталінську область було спрямовано 897 осіб. З них: 289 – партполітробітників, 348 – радянських, 85 – комсомольських, 175 – господарських робітників, а до кінця року – 1398 осіб [60]. Було повернуто 138 із 156 секретарів міськомів та райкомів партії, які працювали в регіоні напередодні війни [61]. Це свідчило про бажання спиратися на старі кадри, обізнані з особливостями регіону, але призвело до того, що на 10 жовтня 1943 р. у Сталінському обкомі ще не було першого та другого секретарів, секретаря з пропаганди і агітації [62], що негативно відбивалося на його роботі. Тільки 16 лютого 1944 р. до м. Сталіно прибув відізваний з Казахстану колишній другий секретар обкому Л.Мельников, якого було затверджено першим секретарем. Цим завершився перший етап формування керівних кадрів регіону, який заклав їх ядро. Зрозуміло, що заповнити усі посади у всіх ланках партійно-господарського апарату зі створеного кадрового резерву було неможливо. Тому їх заповнювали прибулими до регіону. Так апарат Сталінського обкому складався з 21 прибулого з РСЧА, 97 – прибулих з радянського тилу, 2 – з партизанських загонів, усього – 120 осіб [63]. У вересні-жовтні 1943 р. було відновлено діяльність 44 міськомів та райкомів партії. Більш наочно склад апаратів обкому та міськомів партії показує наступна таблиця (табл. 1.3)

Таблиця 1.3

**Склад апаратів обкому та міськомів КП(б)У
Сталінської області на 1 квітня 1944 р. [64]**

Партійні органи	Прибули			
	із РСЧА	із радянського тилу	з партизанських загонів	з окупованої території
обком	21	97	2	--
міськоми / райкоми	132	543	26	--

Аналіз таблиці показує, що у апараті партійних органів переважну більшість склали прибулі з радянського тилу (усього – 640 осіб) та відізвані з РСЧА (усього – 153 особи), прибулі з партизанських загонів склали переважну меншість (28 осіб), а з тих кадрів, які залишилися на окупованій території, до складу апарату не було включено жодного. Подібна картина складалася й з комсомольськими кадрами. Так, четверо з 6 секретарів обкому прибули з радянського тилу, по одному – з РСЧА і партизанського загону [65]. Більш наочно склад керівних комсомольських органів видно з наступної таблиці (див.

табл. 1.4).

Таблиця 1.4

**Склад керівництва комсомольських органів
Сталінської області [66]**

Посадовці обкому, міськомів та райкомів	Прибули			
	з РСЧА	з радян- ського тилу	з партизан- ських загонів	з окупо- ваної те- риторії
секретарі ОК	1	4	1	-
зав. відділами ОК	-	2	-	-
зам. зав. відділами ОК	-	2	-	-
завідуючі сектора- ми ОК	1	2	-	-
інструктори	-	17	-	-
1-і секретарі МК та РК	3	45	2	-
2-і секретарі МК та РК	-	40	1	-

Аналіз таблиці показує, що апарат керівних комсомольських органів переважно складався з прибулих з радянського тилу, чисельність яких склала 112 осіб, з РСЧА прибуло 5, а з партизанських загонів – 3 особи. При цьому частина посад залишалися вакантними, проте жодного працівника, який під час воєнних дій знаходився на окупованій території не було включено до апарату.

Таким чином, формування керівних партійно-комсомольських та господарських органів проходило за рахунок прибулих з радянського тилу та РСЧА, тобто керованих зовнішніх міграцій, що поряд з анкетним принципом відбору кадрів давало можливість використання позаекономічних методів керівництва. Саме ці органи й повинні були проводити на місцях політику вищих органів, у тому числі й міграційно-демографічну. Перші кроки було спрямовано на відновлення радянського ладу. Підбиваючи їх підсумок, бюро Сталінського обкому у вересні 1943 р. звітувало, що «головна увага була зосереджена на відновленні партійних та радянських органів, відновленні радянського життя у містах, селах і робітничих селищах, наданні допомоги частинам Червоної Армії, очищенні міст та інших населених пунктів від ворожих елементів, зрадників, фашистських посіпак, шпигунів та ін-

ших антирадянських елементів» [67]. Під час бесіди зав. сектором кадрів освіти і культури Жиліної з новопризначеним першим секретарем Мельниковим, остання так характеризувала становище у області: «Фашисти використовували нашу інтелігенцію у своїх цілях і нам достеменно відомо, що у нашій області велика група серед вчителів приймала участь у націоналістичних організаціях, т.зв. «просвіти», під час тимчасової німецької окупації. Ця категорія заслуговує особливої уваги з боку обкому та міському» [68], а секретар обкому Волков заявив, що «є така група кадрів, яка працює в апараті радянських, заготівельних органів, в промисловості і крім того, що не мають достатнього досвіду, ще й викликають політичну недовіру, враховуючи їх дворічне перебування на окупованій території». Отже партійне керівництво на усіх рівнях з підозрою ставилося до усіх, хто перебував на тимчасово окупованій території, що поряд з вимогами воєнного часу й обумовило методи здійснення відбудови, чистку Донбасу від противників радянської влади. Органами держбезпеки було виявлено і заарештовано близько 10 тис. осіб. Було відновлено видавництво газет, запроваджено цензуру, завданнями якої було не допускати розголошення державних таємниць, очистити бібліотеки від антирадянських видань та ін., щоб забезпечити ідеологічний вплив на маси [69]. Одночасно з відновленням довоєнного ладу та контролю за масами потрібно було вирішувати й завдання з відбудови народного господарства та забезпечення відбудовчих робіт робочою силою.

27 жовтня 1943 р. на нараді голів міських та районних рад депутатів трудящих Сталінської області було розглянуто питання про мобілізацію робочої сили на місцях для потреб відбудови промисловості й виконання постанови ДКО від 26 жовтня 1943 р. [70]. Проте мобілізації місцевого населення проходили з труднощами. Так, у м. Єнакієвому з 40 тис. працездатних на відбудові підприємств працювало тільки 14 705 осіб, а з майже 3 тис. осіб, яким було вручено повістки, до військкоматів з'явилося тільки 36%. На відбудову горлівських шахт замість 1 тисячі осіб, які повинні були прибути з Дзержинського району, прибуло тільки 10% [71] і т.д. Секретар обкому Волков на цій же нараді провину за це поклав на місцеве населення, пояснивши, що «за час перебування німців люди розклалися, мандрують за 400 км на обмін продуктів», і робив висновок: «Потрібно цих людей поставити на відбудову заводів» [72]. Затримувалося й повернення населення, евакуйованого на схід разом з підприємствами на початку війни. Так, 23 листопада 1943 р. Ярославський обком ВКП (б) був змушений прийняти навіть спеціальну постанову про негайне повернення у Донбас евакуйованих інженерів, техніків і робітників. Подібні поста-

нови про негайне повернення у Донбас евакуйованих інженерно-технічних робітників приймали й партійні органи інших східних областей СРСР. А тим часом з вересня 1943 р. формуються бригади, відбудовчі загони з учнів ФЗН та РУ східних областей СРСР для відбудови і монтажу енергетичних і металургійних підприємств Донбасу [73].

Тому не дивно, що одна за одною приймаються постанови про мобілізацію населення, головним чином з областей звільнених територій УРСР. У жовтні 1943 р. ДКО приймає постанову, за якою мало бути мобілізовано 38 тис. осіб на підприємства чорної металургії, але за чотири дні до закінчення терміну мобілізації її було виконано тільки на 18% [74]. У листопаді 1943 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР визначили невідкладні заходи з відбудови залізничного транспорту, відповідно до яких на це потрібно було спрямувати 28 тис. осіб, а ЦК ВЛКСМ – «Про участь комсомольських організацій у відбудові вугільної промисловості Донбасу», 2 і 16 грудня 1943 р. було прийнято постанови ЦК ЛКСМУ «Про участь комсомольських організацій у відбудові системи водопостачання «Донбасводбуду» та підприємств Наркомчермету у Донбасі» та «Про участь комсомольських організацій у відбудові вугільної промисловості Донбасу», за якими зобов'язувалися взяти шефство шляхом закріплення комсомольських організацій за вугільними трестами, шахтами. Тільки за три місяці Сумська область спрямувала біля 4,5 тис. молоді, Дніпропетровська – близько 3 тис. осіб. До 1 травня 1944 р. комсомольські органи Сталінської, Ворошиловградської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Київської та Запорізької областей спрямували на підприємства Сталінської області 25752 чол. Подібні постанови приймалися по усіх галузях народного господарства, а згодом приймалися й відповідні постанови місцевих органів. Так, постановою Сталінського бюро обкому КП(б)У і облради про заходи з відбудови соляних шахт області від 25 вересня 1943 р. голова виконкому Артемівської райради зобов'язувався «мобілізувати у порядку трудової повинності 400 чол. працездатного населення для роботи на відбудові соляних шахт». А постанова від 1 жовтня 1943 р. зобов'язувала Краматорський, Слов'янський, Дружківський міськкоми, Андріївський, Костянтинівський та Слов'янській сільські райкоми КП(б)У забезпечити термінову мобілізацію робітників для роботи і відбудови... з місцевого населення для заводів в м. Краматорську – 5 тис. чол., для Наркомтяжбуду в м. Краматорську – 2 тис. чол., у Слов'янську – 1 тис. чол. 4 листопада 1943 р. бюро обкому прийняло постанову про першочергову відбудову енергогосподарства, якою вимагалось до 10 листопада 1943 р. мобілізувати 4400 осіб місцевого

населення. Такі самі заходи передбачали і для відбудови ЗУДРЕСу. Одночасно було відновлено й систему оргнаборів, які й стали однією з основ відновлення населення Донбасу і його робітничих кадрів. Вони здійснювалися ще згідно з постановою ЦВК та РНК СРСР «Про порядок відхідництва з колгоспів» від 17 березня 1933 р., за якою колгоспники мали право тимчасово покинути село лише за наявності у них угоди правління з відповідними господарськими органами – наймачами робочої сили. Самочинне відхідництво селян не дозволялося, а відтак подібних повертали назад до колгоспів. Постанова ЦК КПб(У) «Про тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах» від 9 квітня 1934 р. не тільки заборонила самочинне залишення колгоспниками села, але й регламентувала кожен крок селян у колгоспах. А постанова РНК СРСР від 21 липня 1938 р. визначила області і республіки, у яких ті чи інші наркомати мали проводити набір робочої сили, внесла деякі зміни в оформлення угод с колгоспами. Особливу увагу в цій постанові приділяли створенню нормальних умов для робітників, що прибули з колгоспів, оволодінню ними якимсь фахом. Отже тепер у звільнені райони України спрямовувались уповноважені вугільних підприємств, будівельних організацій та ін. для мобілізацій сільського населення. Перші оргнабори розпочалися майже одночасно з подальшим просуванням лінії фронту на захід. Так, у вересні 1943 р. радянські війська визволили Сумщину і вже через місяць на відбудові шахт працювала бригада М. Клименка з Сумської області. Звільнили Чернігівщину – і вже з'явилася бригада породників А. Мілейко з Чернігівщини [75] і т.д. Це призвело до зростання чисельності населення – вже на 1 жовтня 1943 р. населення Ворошиловградської області збільшилося на 256065 особи, склавши 974406 осіб, з яких міське населення складало 444023 осіб, сільське – 530383 осіб. Усього в області нараховувалося 632427 жінок і 341979 чоловіків, при цьому чоловіків віці від 18 до 55 років було 79982 особи, а жінок у віці від 18 до 50-ти років – 284995 осіб [76]. Але вже згодом темпи зростання чисельності населення різко зменшуються, досягнувши через місяць 22998 осіб, в результаті чого на 1 листопада 1943 р. населення області досягло 997404 особи, з яких 478170 мешкало у містах, а 519234 – у селах. Чисельність населення Сталінської області тільки за грудень зросла на 123303 особи, склавши 1701306 осіб (54,8% від чисельності населення у 1941 р.), 1144587 з яких – міське населення [77].

Проте статево-віковий склад населення і темпи його відновлення не могли забезпечити репродукцію населення, задовольнити потребу підприємств у робітниках і забезпечити виконання завдань відбудови. Так, на 1 жовтня 1943 р. у Ворошиловградській області чоловіків у

працездатному віці (від 16 до 54 років) нараховувалося тільки 96438 осіб, а жінок у віці від 16 до 49 років – 309787 осіб. Крім того, в області було 385393 дітей та підлітків у віці до 15-ти років. У сільській місцевості з майже 530 тис. осіб нараховувалося 117849 жінок і 46394 чоловіків працездатного віку, 95 679 – похилого віку, інші – діти та підлітки [78]. Не кращою була картина й по окремих містах. Так, у Ворошиловграді нараховувалося 23172 чоловіки і 60248 жінок, у Ворошилівську – 6538 чоловіків і 15077 жінок, у Краснодоні – 12063 чоловіків і 23532 жінок, у Кадіївці – 18099 чоловіків і 29328 жінок і т.д. [79]. Подібним було й становище у Сталінській області.

Таким чином, соціально-економічне, морально-психологічне становище в Донбасі у перші місяці після його звільнення було надзвичайно складним, до чого додавалися величезні матеріальні і людські втрати. Тому головні зусилля було зосереджено на відновленні партійних та радянських структур в регіоні за рахунок кадрів, які спрямовувалися з радянського тилу або РСЧА; радянського ладу; відновленні ідеологічного впливу та встановленні контролю над місцевим населенням. Головним народногосподарським завданням стала відбудова промисловості, в першу чергу вугільної та металургійної, і забезпечення відбудовчих робіт робочою силою та відновлення чисельності населення регіону за рахунок зовнішніх міграцій з інших областей та республік країни, які повинні були проводитися воєнно-адміністративними методами – через мобілізації населення, оргнабори, призови молоді до закладів ФЗН та ремісничих училищ, комсомольсько-молодіжних призовів і т.д.

Отже, в результаті здійснення форсованої індустріалізації, суцільної колективізації та масових репресій 1930-х рр. відбулися значні зміни у економічному, соціальному, демографічному розвитку Донбасу, у т.ч. у чисельності і складі населення регіону. Донбас залишався основною паливно-енергетичною базою країни, а внаслідок здійснення зовнішніх керованих міграцій за роки між двома переписами (1926-1939 рр.) чисельність населення регіону майже подвоїлася і на момент перепису 1939 р. досягла близько 4,9 млн. осіб, а на 1 червня 1941 р. – 5,4 млн. осіб. Початок Великої Вітчизняної війни призвів до нових керованих міграцій населення, що знайшло відображення у мобілізаціях до лав РСЧА, мобілізацій населення на будівництво оборонних споруд, евакуації частини робітників на Схід та некерованому русі біженців разом з лінією фронту. У роки окупації та відступу німецьких військ промисловість Донбасу було зруйновано, а чисельність населення складала тільки 40,96% від чисельності населення у 1941 р. або 45,4% від чисельності населення у 1939 р.

РОЗДІЛ 2

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ДОНБАСІ У 1943-1950 рр.

2.1. Основні риси міграційних процесів у 1943-1945 рр.

У перші місяці після звільнення до регіону було спрямовано відбудовчі загони з молоді – учнів шкіл ФЗН та ремісничих училищ, у першу чергу для відбудови і монтажу енергетичних і металургійних підприємств Донбасу. У їх складі було спрямовано 20 тис. учнів другого класу РУ та випускників ФЗН із Росії, Грузії та ін. республік СРСР. Проте для відбудови промислових підприємств перш за все потрібна була некваліфікована робоча сила, тому головна увага й приділялася оргнаборам сільського населення, мобілізаціям молоді по лінії наркомату оборони, спрямуванню робочих батальйонів і розконвойованих. Оргнабори проходили з труднощами – далеко не всі бажали їхати в Донбас, та й чоловіків у працездатному віці було замало, тому головною передумовою виконання відбудовчих робіт стало залучення до праці жінок і розвиток соціалістичного змагання при постійному збільшенні зовнішніх міграцій до регіону.

На всю країну стали відомі імена шахтарів О.Кеді (молодого вибійника шахти ім. Ф.Кона, який видобув за зміну 38,5 т вугілля, тобто виконав завдання на 1050%), В.Паршикова (виконав за зміну 15,5 змінних норм) та ін., які працювали по-стаханівськи. На залізницях поширювалася ініціатива кондуктора Краснолиманського резерву М.Шепотько про відновлення швидкісної обробки поїздів, обхідника Свердловської дистанції М.Казанцева – об'єднання зусиль кількох обхідників для проведення ремонту залізничних колій у вільний від роботи час і т.д. Але й рух передовиків не міг вирішити завдань відбудови, тим більше, що їх потрібно було виконати у найкоротший термін. Услід за чоловіками йдуть у вибої й жінки. На Донеччині першими жінками-вибійниками стали Н.Кузьменко – дружина фронтовика, М.Гришутіна – донька шахтаря, З.Лагутіна, Р.Бурих в Горлівці, М.Пекова у Макіївці та ін. 10 грудня 1943 р. у Горлівці відбувся зліт дівчат-шахтарок, на якому вони звернулися до усіх дівчат та жінок: «Наслідуйте наш приклад, сміливіше йдіть, товариші, на шахти. Оволодівайте фахами своїх батьків і братів – ставайте вибійниками, врубмашиністами, машиністами електровозів...» [1]. А згодом започаткували соціалістичне змагання за перевиконання щоденних норм. В січні 1944 р. Н.Кузьменко за зміну вирубала 43,3 т, виконавши планове

завдання на 940%, М.Гришутіна – на 1140%. В.Орзулова 15 березня 1944 р. встановила рекорд – 71 т. вугілля, або 1400% від планового завдання, а М.Пекова щоденно виконувала норму на 250-280%. Їх приклад наслідували чоловіки які прибули на шахти за оргнаборами. Згодом розпочалося змагання за звання «Майстра вугілля у дні Вітчизняної війни», для чого потрібно було виконувати місячну норму на 150%. Вже до травня 1944 р. це звання отримали майже 4,3 тис. жінок і чоловіків. Розгорталось соціалістичне змагання й серед прибулих на відбудовчі роботи. Колишній директор шахти № 4-5 «Микитівка» Т.А. Джапарідзе згадувала, що головний тягар відбудовчих робіт ліг на плечі жінок та дівчат, які прибули з інших звільнених областей України і ніколи не бачили шахт взагалі. І те, що вони зробили – вже до річниці звільнення Донбасу пустили шахту до експлуатації – неможливо назвати інакше як подвиг [2]. У вугільній промисловості Донбасу чисельність жінок досягла у 1944 р. майже 100 тис. осіб. На підземних роботах вони складали 42,6% від усіх робітників, а на поверхні – 55,9% [3].

Проте відбудова потребувала не тільки героїзму і ударної праці десятків чи сотень робітників, але й зростання їх загальної чисельності, що було неможливо без зростання зовнішніх міграцій. Тому, згідно постанови ДКО від 28 лютого 1944 р., для відбудови підприємств машинобудівної галузі мобілізації по лінії НКО у першій половині 1944 р. підлягали 3 тис. військовозобов'язаних, звільнених від строкової служби, а у другій – ще 2 тис. осіб. 31 травня 1944 р. було прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про шефство областей України за вугільними трестами Донбасу». Згідно з ним Ворошиловградський і Сталінський обкоми партії закріпили за відповідними областями, райони України за окремими комбінатами, трестами, шахтами. Продовжували йти й молодіжні призови, які здійснювалися через обкоми та райкоми відповідних областей за рознарядками ЦК ВЛКСМ та ЦК ЛКСМУ. Щоб посилити зовнішні міграції, заохотити сільське населення на відбудову Донбасу з'являються й звернення передовиків виробництва, які раніше прибули на відбудову. Так, у квітні 1944 р. колишні колгоспниці М. і Н.Клименко, О. і Г.Копійки, К.Щербак звернулися до колгоспників із закликом приїздити й залишатися на роботі у Донбасі [4]. Це забезпечувало зростання зовнішніх міграцій, чисельності населення регіону, його трудових ресурсів і їх включення у соціалістичне змагання за виконання планів відбудови. Звісно, цього було замало. Тому від імені прибулих з'являлися нові звернення, які друкували на сторінках газет. Так, 26 квітня на сторінках «Правди»

було надруковано лист запорізьких колгоспників, у якому вони писали: «Донбас став нашою рідною домівкою, а до шахти тягне так само, як тягнуло на колгоспне поле. І багато хто з нас вирішив залишитися в Донбасі не на один місяць, а назавжди, тому що сподобалася нам шахтарська праця» [5].

Одночасно партійні комітети різних рівнів в інших областях України приймали відповідні рішення про спрямування місцевих мешканців на відбудову Донбасу, що супроводжувалося й розгортанням широкої пропагандистської кампанії. Склалися листи від робітників - шахтарів чи металургів до селян, відповіді на них колгоспників, які вміщувалися у газетах. Прослідкувати цей процес можна на прикладі Поділля. Так, 13 червня 1944 року обком компартії прийняв постанову "Про шефство районів над вугільними шахтами трестів "Краснодонувугілля" і "Фрунзевугілля". Трудящі кожного району встановлювали шефство над однією з шахт цих трестів, постачали їм лісоматеріали, виділяли транспорт, допомагали робочою силою. З питань шефства на всіх підприємствах, в установах, колгоспах області відбулися збори. На багатьох із них виступали донецькі шахтарі, запрошені в гості для налагодження шефських зв'язків.

З листопада 1944 р. виконком обласної Ради депутатів трудящих і бюро обкому КП(б)У прийняли ще одну постанову, в якій говорилося: "...Рішення найважливішого політичного і воєнно-господарського завдання відбудови розрушеної німецько-фашистськими загарбниками вугільної промисловості Донбасу потребує не тільки всілякої допомоги..., але й участі в цій справі всіх колгоспників області.

1.Зобов'язати райвиконками та райкоми партії на протязі 1944-1945 рр. направити з кожного колгоспу на роботу в вугільну промисловість Донбасу по 1-2 колгоспника строком від 6 місяців до року...

2. Розгорнути широку масово-політичну і роз'яснювальну роботу серед колгоспників про роль Донбасу в обороні й розвитку країни, про необхідність відродження зруйнованих шахт..."

Разом з цим у газеті "Радянське Поділля" з'явилися листи молодих колгоспників. Так, Микола Гусь, Олександр Вернер, Семен Гольдрозен з м. Проскурова писали: "Заклик про відбудову Донбасу прозвучав по всій країні. На цей заклик подаємо і ми свій голос. Дали слово своїм рідним і односельцям: не посоромимо себе на роботі. Ми не пошкодуємо своїх сил, щоб допомогти якомога скоріше відродити всесоюзну кочегарку". "Мене не лякає, що я ніколи не був у шахті. Я знаю, що докладу всіх зусиль, але оволодію новою спеціальністю й одержу почесне звання шахтаря. Я їду на Донбас для того, щоб віддя-

чити Вітчизні і непереможній Червоній Армії за визволення нас із фашистського рабства", - це рядки з листа В. Ізвекова із містечка Чорний острів. Мефодій Томошук із Волочинського району у своєму листі писав: "Я вирішив добровільно поїхати на роботу в Донбас. Віддам усі сили для відродження Донбасу, назавжди зв'яжу своє життя з почесною професією гірника. Закликаю колгоспників Поділля їхати на шахти... Фронту потрібне вугілля так само, як хліб, зброя, танки, літаки." І таких листів "Радянське Поділля" вміщувало сотні.

Десятки колгоспів області взяли шефство над шахтами Донбасу. Загалом збори колгоспників артiлі ім. Леніна Воронковецької сільради Старокостянтинівського району вирішили взяти шефство над однією з шахт об'єднання "Фрунзевугілля". Колгоспники зобов'язалися допомагати гірникам робочою силою, сільгосппродуктами. В їх резолюції відмічалось: "В період окупації німецькі загарбники зруйнували шахти, заводи, фабрики, житлові будинки Донбасу. Щоб забезпечити військові заводи й залізниці нашої країни металом і вугіллям, необхідно скоріше відбудувати Донбас... Загальні збори колгоспників нашої артiлі постановили взяти шефство над однією з шахт тресту "Фрунзевугілля". Колгоспники зобов'язуються... послати на Донбас 15 кращих колгоспників нашої артiлі".

Колгоспники колгоспу ім. Сталіна Ярмолинецького району зібралися на нараду, на якій виступила Марія Матвійчук: "...Пошлемо своїх людей на Донбас, нехай вугілля добувають, всіляку зброю кують. А для своїх людей пошлемо хліба і до хліба всього". Колгоспники підтримали М. Матвійчук і одноголосно затвердили прохання виділити їм шахту, над якою вони візьмуть шефство.

Для виконання постанов партії та щоб закріпити шефські зв'язки колгоспники Староушицького району за місяць зібрали 5 т круп, 200 кг масла, 300 кг сала і багато інших продуктів. 22 червня в Проскурів прибула делегація тресту "Фрунзевугілля". Вони зустрічалися з трудівниками області, уклали кілька угод з колгоспами, повезли з собою багато дарунків подолян. На початку червня 1944 р. редакція обласної газети "Радянське Поділля" звернулася до керуючого тресту "Фрунзевугілля" з проханням повідомити, як шахти тресту, над якими шефствує Кам'янець-Подільська область, готуються до зустрічі робочої сили, яка прибуває з Поділля. 5 липня прийшла відповідь з Донбасу: "Шахти, заводи і майстерні тресту "Фрунзевугілля" повністю готові до прийому робочої сили, що прибуває з Кам'янець-Подільської області. Підготовлена й обладнана достатня кількість гуртожитків, ліжок, білизни, кімнатне начиння. При кожній шахті

функціонують їдальні, лазня, пральня. Всі підприємства мають хороші підсобні господарства, продукція з яких надходить для покращення харчування робітників".

Проте мало було тільки спрямувати селян на відбудову, але потрібно було й закріпити їх хоча б на деякий час. Тому з'являються листи про те, як добре працювати та жити в Донбасі. Так, про хороші умови життя на Донбасі писав, коли прибув туди, Опанас Буцало, мешканець с. Москалівка Ляховецького району: "В гуртожитку, де ми живемо, чисто і привітно. Після роботи часто ходимо в кіно, в театр..." Звістки, що приходили від земляків з Донбасу, ще більше надихали селян. Колгоспники Довжоцького району, взявши шефство над шахтою № 2-біс ім. "Молодої гвардії" тресту "Краснодонвугілля", запросили своїх підшефних у гості в серпні 1944 р. Делегація в складі начальника шахтоуправління Йосипа Малаховського і шахтарки Клари Цілуйко відвідали район, вони побували у багатьох колгоспах. Виступаючи на зборах, делегати передали гарячі вітання від гірників-подолян і розповіли про те, якими небувалими темпами відроджується Донбас, як працюють колишні подільські колгоспники І. Бугайчук, А. Мельничук, М. Басюк. У відповідь колгоспники району зобов'язалися ще більше допомагати шахтарям в їх роботі, надіслати на підшефні шахти 200 кращих колгоспників.

На початку липня з материнським наказом через газету "Радянське Поділля" до всіх юнаків і дівчат області звернулися колгоспниці колгоспу ім. Петровського та ім. Сталіна Ярмолинецького району. В їх листі говорилося: "Ми вирішили допомогти гірникам усім, чим можемо. Сказали синам-дочкам: "їдьте, діти, на Донбас, допоможіть гірникам вугілля добувати, сталь плавити, зброю кувати, щоб було чим ворога проклятого добити". Послухали діти нашого слова материнського. Трудівники землі люблять працювати, вони стануть справжніми гірниками. Тільки одне прохання, один наказ наш материнський: "краще працювати, більше давати вугілля і металу країні."

Невдовзі газета одержала й опублікувала на своїх сторінках відповідь на лист матерів від їх дітей з Донбасу. "Нещодавно, разом із старшими гірниками, я став на стаханівську вахту по підвищеному видобутку вугілля. В цей день я працював так само, як і всі інші гірники, працював не покладаючи рук. Я дорого цінував кожну робочу хвилину, тому виконав виробничу програму на 250%", — писав у своєму листі Опанас Матрайчук з Новоушицького району. "Другий місяць я працюю на шахті № 5-біс. Наша ланка, якою керує досвідчений

бурильник Дмитро Пустовий, систематично виконує норму на 180-200%..." — сповіщала Марія Зубович із Стаханова.

Така пропагандистська кампанія давала бажані наслідки. Вже на 1 травня 1944 р. на підприємствах працювало 43500 молодих людей. Згідно з довідкою ЦК ЛКСМУ на 12 листопада 1944 р. на відбудовчі роботи до підприємств вугільної промисловості Донбасу було мобілізовано 44 тис. юнаків та дівчат, 11,5 тис. з яких було спрямовано на роботу у комбінати «Сталінвугілля» і «Ворошиловградвугілля», а також трести «Сталіншахтобуд» і «Ворошиловградшахтобуд». На підприємства чорної металургії Донбасу було спрямовано 30 тис. юнаків та дівчат, 5 тис. з яких – на відбудову «Азовстальбуду» і об'єкти водопостачання НКЧМ [6]. Але більшість з них не мали ніякого фаху. Тому 2 жовтня 1944р. указом Президії Верховної Ради СРСР «Про державні трудові резерви СРСР» для підготовки фахівців призову до РУ і залізничних училищ підлягали юнаки 14-15 років, і 16-17-ті років – до шкіл ФЗН. Згодом наказами відповідних наркомів мобілізації до ФЗН/РУ було поширено й на дівчат. А щоб стимулювати зовнішні міграції до Донбасу, з'являються листи-заклики. Так, в березні 1945 р. до Одеського обкому КП(б)У надійшов лист від керуючого трестом «Макіїввугілля» І. Росочинського про трудову перемогу шахтарів тресту, які зайняли перше місце в соціалістичному змаганні в Донбасі по видобутку вугілля, відбудові шахт й проведенню підготовчих робіт. В ньому відзначалося, що цих успіхів було досягнуто й завдяки допомозі колгоспників Одеської області. Зрозуміло, що цей лист, разом з іншими подібними з різних підприємств йшли до областей України й ставали одним з чинників стимулювання зовнішніх міграцій. Відповідно поступово зростала й чисельність населення регіону, склавши на 1 січня 1944 р. у Ворошиловградській області – 1042887 осіб, на 1 грудня 1944 р. – 1209900 осіб, при цьому міське населення перевищило сільське й досягло близько 697,5 тис. осіб, а сільське – 512,4 тис. осіб [7]. Тільки за грудень 1944 р. до міст області прибула 6631 особа, а до сільської місцевості – 322 особи. Але природний приріст населення за той же місяць склав тільки 36 осіб, з яких позитивний (76 осіб) припадав на міста, а негативний (37 осіб) – на села [8]. Значну частину прибулих складала молодь, яка прибувала до Донбасу за комсомольсько-молодіжними призовами та призовами до шкіл ФЗН та ремісничих училищ. Як це виглядало на практиці показує наступна таблиця (див. табл. 2.1).

Прибуття молоді на відбудову промисловості Донбасу у 1944 р. [9]

Області / підприємства	Прибуло молоді	З них комсомольців
Сталінської області	45008	35752
Чернігівської області	2990	1669
Запорізької області	917	317
Сумської області	3016	933
Полтавської області	133	133
Дніпропетровської області	187	6
Харківської області	174	113
До комбінату «Свердловвугілля»	225	85
Від военкоматів інших областей	4738	1738
Від обкомів ЛКСМУ	62	32
Усього	58750	38208
З інших областей	13992	3171

Аналізуючи дану таблицю можна відзначити, що на першому етапі повоєнної відбудови комсомольсько-молодіжні призови йшли на Лівобережній Україні, що визначалося умовами бойових дій, тим, що тут вже було відновлено владні структури. При цьому більшість прибулих з інших областей не були членами ЛКСМУ. Проте значну частину молоді, яку було мобілізовану в самому Донбасі склали комсомольці. З цих прибулих створювалися комсомольсько-молодіжні бригади. Щоправда, їх було значно менше, ніж можна було очікувати. Звіт Сталінського обкому ЛКСМУ засвідчив, що у Сталінській області у 1944 р. було створено 1274 бригади, в яких працювало 14347 осіб, з них 3154 – комсомольців.

Значна частина молоді самої Сталінської області фактично призивалася на відбудову. Той же звіт показав, що военкоматами у 1944 р. було мобілізовано у вугільну промисловість Сталінської області 36031 особа, з них 22788 комсомольців. На заводи «Наркомвугілля» було мобілізовано 2908 осіб, з них 1086 комсомольців. Географію прибуття на окремі підприємства показує звіт Сталінського обкому комсомолу, в якому показано прибуття молоді до тресту «Шахтобуд» у 1944 р. (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

**Прибуття молоді до тресту «Шахтобуд»
та комбінату «Свердловвугілля» у 1944 р. [10]**

Області / підприємства	Усього молоді	Комсомольців
Сталінської області	6069	3978
Чернігівської області	2907	1576
Запорізької області	913	313
Сумської області	2667	594
Дніпропетровської області	487	6
Харківської області	174	113
До комбінату «Свердлов- вугілля»	225	85
усього	13452	6565

Аналізуючи таблицю можна побачити, що й тут прибувала молодь з областей Лівобережної України, майже половину прибулих до тресту склали комсомольці. Проте мобілізації молоді проходили з труднощами. Про це свідчать, наприклад, дані про відбудову Горлівського азотно-тукового заводу. Для виконання відбудовчих робіт підприємству було потрібно 2,5 тис. осіб. Проте на 10 січня 1944 р. – через два місяці, як було подано наряди на робочу силу генеральному підряднику робіт Наркомбуду, – жодної людини так і не прибуло. За повідомленням начальника ОБМУ № 63 Ковалю, отмобілізовані у Чернігівській області у кількості 1,5 тис. осіб так і не прибули. Трапилося це, за його словами, через відсутність вагонів. Щоб підштовхнути керівництво до дій, він наводить дані зі станом робочої сили на підприємстві (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Наявність робочої сили в ОБМУ № 63 на січень 1944 р. [11]

Потрібні	Чисельність	У наявності	Відсоток (%)
Робочі	6600	264	4
І Т Р	360	37	10
Службовці	300	87	29
МОП	350	26	7

Отже, найкраще у тресті було укомплектовано кадри службовців та інженерно-технічних робітників, проте робочих було зовсім мало (4% від штату), що не дозволяло виконувати плани відбудови. Тому не випадково керівництво тресту вимагало найскорішого прибуття

робочої сили з інших областей України.

І надалі відновлення чисельності населення Донбасу йшло за рахунок зовнішніх керованих міграцій. Тільки за січень 1945 р. до Ворошиловграда прибуло 2612 осіб, механічний приріст склав 1926 осіб, до Ворошилівська прибуло 843 особи, до Красного Луча – 1074 і т.д., усього до області прибуло 4833 особи. У лютому 1945 р. до Ворошиловграда прибуло 1560 осіб, до Ворошилівська – 729, до Красного Луча – 700 і т.д. Пік прибуття населення припадає на осінь-зиму 1945 р. Так, у вересні 1945 р. до Ворошиловграда прибуло 3357 осіб, до Ворошилівська – 1025, Красного Луча – 1131 і т.д., а у грудні до Ворошиловграда вже прибуло 3700 осіб, до Ворошилівська – 12222 особи, до Красного Луча – 1434 особи і т.д. [12]. Таке коливання чисельності прибулих пояснюється не тільки початком демобілізації з армії, але й тим, що основу оргнаборів, які продовжували зростати з кожним роком, складало сільське населення. Таким чином на 1 листопада 1944 р. чисельність населення Ворошиловградської області досягла 1244091, а на 1 грудня 1945 р. – 1388971 осіб, тобто 77,3% довоєнної чисельності населення [13]. При цьому чисельність міського населення стрімко зростала, а сільського коливалася майже на одному рівні. Зрозуміло, що таке зростання не могло пояснюватися тільки природним приростом, бо у тому ж 1944 р. у Ворошиловградській області фіксувався негативний показник природного приросту: народилося 13053 особи, а померло 15497 осіб. Тобто, природний приріст складав – 2444 особи, а по Сталінській, хоча й був позитивним, але досягав тільки 12556 осіб [14]. Отже, відновлення населення регіону відбувалося у перші після визволення роки виключно за рахунок зовнішніх керованих міграцій – оргнаборів, мобілізацій молоді до шкіл ФЗН та ремісничих училищ, евакуйованих, молодіжних та комсомольських призовів та ін.

Проте незважаючи на постанови, справи з мобілізацією не покращились. 20 січня 1944 р. бюро обкому констатувало, що для відбудови Костянтинівського склозаводу потрібно було мобілізувати 1000 осіб по Костянтинівському району і 200 осіб по Андріївському, а фактично було мобілізовано 300 і 79 осіб відповідно. Не краще було і з іншими об'єктами. Так, на відбудову Микитівського та Горлівського коксохімічного заводу потрібно було мобілізувати відповідно 200 і 100 осіб, але не було мобілізовано жодної. Не краще було і з іншими об'єктами. Стан мобілізацій населення на відбудову окремих підприємств показує наступна таблиця (див. табл. 2.1).

**Стан мобілізацій населення на відбудову
окремих підприємств [15]**

Підприємства	План мобілізації	Фактично мобілізовано
Горлівський коксохімічний завод	200	--
Микитівський коксохімічний	100	--
Дебальцівський машинобудівний з-д	150	12
Єнакіївській коксохімічний з-д	100	6
Слов'янський машчормет	200	12
Макіївський трубний	150	9
ім. Дзержинського	100	--

Таким чином, можна відзначити, що мобілізації місцевого населення на відбудову підприємств різних галузей промисловості були вкрай незадовільні – не забезпечували прибуття навіть 1% від потрібної кількості робочої сили. Підсумок місцевої мобілізації підбив зав. відділом будівництва обкому Цись у своїй доповіді бюро Сталінського обкому: «...На заводах зараз склалося таке становище, що відновлені об'єкти сьогодні неможливо забезпечити робочою силою, в той же час заводи не мають можливості приймати нове поповнення робітників через відсутність житла» [16]. Отже відбудова потребувала не тільки героїзму і ударної праці десятків чи сотень робітників, але й зростання їх загальної чисельності. Потрібно було переходити до ширших мобілізацій населення із інших областей. Вже 3 лютого 1944 р. бюро Сталінського обкому затверджує постанову, у якій визнано, що для зростання видобутку вугілля на шахтах комбінату «Сталінвугілля» необхідно «прохати РНК УРСР і ЦК КП(б)У зобов'язати Сумський і Миколаївський облвиконкоми, Запорізький і Сумській обласні військкомати, Чернігівський, Полтавський і Сумський обкоми комсомолу закінчити в січні-лютому 1944 р. мобілізацію робочої сили для вугільної промисловості Сталінської області» [17]. Постанова бюро ще раз підтвердила необхідність і нагальність мобілізацій, визначила головні форми мобілізації: комсомольські мобілізації, мобілізації військовозобов'язаних по лінії НКО, мобілізації населення через органи радянської влади за системою оргнаборів.

Виконання подальших мобілізацій подано у відомостях обкому до вугільного відділу ЦК КП(б)У 29.01.1944 р.: «Мобілізовано населення Сталінської обл. – 36946, Сумської – 647, Миколаївської –

1820, Запорізької – 1530, комсомольців Полтавської – 133, Сумської – 343, Чернігівської – 74, робочих зі сходу – 246» [18]. Але такої кількості робітників було недостатньо і різниця між потребою і фактичною наявністю робочої сили часом була просто разючою. Виходячи з цього відбувається поширення мобілізацій населення на усю територію України, одночасно з пересуванням лінії фронту.

З огляду на стан оргнаборів та потреби відбудови у робочій силі йдуть і мобілізації молоді, тим більше, що за фізичним та родинним станом (немає сім'ї, дітей) вона виглядає обнадійливіше (не потрібно житло), більш піддається ідеологічному тиску та керуванню за браком життєвого досвіду та через можливість закріплення на підприємствах на тривалий час. Ці мобілізації йшли як через комсомольські органи, так і військкомати. Тривав призов молоді до шкіл ФЗН та ремісничих училищ. Проте й він на території Донбасу протікав незадовільно. Це показує наступна таблиця (див. табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Хід мобілізацій до шкіл ФЗН у вересні 1944 р. [19]*

Райони	План призову	Факт
Горлівський	5800	1003
Артемівський	1425	1003
Маріупольський	3700	3710
Красноармійський	800	830
Мар'їнський	300	--
Дебальцевський	300	--
Краматорський	2325	1483
Єнакієвський	2350	975
Дзержинський	2000	707
Сталінський	8550	4927
Макіївський	4950	2467

*Таблицю складено за: ДАДО. – Ф. 326. – Оп.2. – Спр. 288. – Арк. 5.
ДАДО. – Ф.424. – Оп.3. – Спр.71. – Арк.60.

Аналізуючи дану таблицю можна відзначити, що тільки в Маріупольському районі було виконано й дещо перевищено план мобілізацій молоді. Згідно ж планів, у першу чергу призову треба було мобілізувати 30800 осіб, проте фактично було призвано тільки 16277 осіб. Усього за цей час, враховуючи місцеву молодь, було мобілізовано з України 31 тисячу осіб, яка була розташована по гуртожитках, прива-

тних квартирах, забезпечена частково спецодягом.

Стан підготовки до прийому учнів перевіряли відповідні комісії, які зробили невтішні висновки. Так, у вересні 1944 р. було виявлено, що у ФЗН №30 м. Макіївки не було директора, завучів, не укомплектовано штат викладачів, учнів не забезпечено зошитами та ін. У школі ФЗН шахти ім. Калініна м. Горлівки не було навіть гуртожитку – його було відібрано під табір військовополонених німців, у школі ФЗН азотно-тукового заводу 102 учня було розташовано у наметах, вони не мали ні спецодягу, ні взуття. У школі ФЗН заводу №64 не було розпочато ремонт будинку гуртожитку, у школі ФЗН шахти ім. Леніна тресту «Макіїввугілля» гуртожиток не тільки не ремонтувався, але й вікна у ньому були без скла, не було опалення та ін.

Таким чином, створити постійні кадри було неможливо без залюднення Донбасу, тобто створення достатньої кількості постійних мешканців області. Цьому слугували керовані міграції у вигляді оргнаборів, мобілізацій населення та молоді. Проте далеко не всі бажали їхати на відбудову. Сталінський металургійний завод у своєму звіті зазначав: «...Питання комплектування робочою силою були пов'язані з великими витратами в частині набору, перевезення і влаштування робочої сили на місці. Основними районами були Сумська, Вінницька й Рівненська області. Значно недовиконано наряд з мобілізації працездатного населення, до того ж є значна кількість дезертирів з дороги» [20]. В цьому ж звіті відбито й хід мобілізації населення для відбудови підприємства (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.6

Хід мобілізації населення на відбудову Сталінського металургійного заводу у 1944 р. [21]

	План	Фактичне прибуття	Дезертирували з дороги
за мобілізаціями НКО	1100	999	30
мобілізації працездатного населення	22000	1075	300
учні шкіл ФЗН/РУ	120	209	--
самопливом	--	1296	--

Аналізуючи цю таблицю, можна відзначити, що мобілізації працездатного населення на відбудову заводу проходили з великими труднощами, вдавалося мобілізувати менше, ніж потрібно людей, при цьому частина з них розбігалася з дороги. Виключення становили ви-

пускники шкіл ФЗН/РУ та ті робітники, що прийшли працювати за власним бажанням, або в силу обставин. При цьому, як відзначалося у звіті, серед прибулого мобілізованого населення значну частину склали хворі і непридатні до фізичної праці, а у загальний рахунок було включені ще й 266 осіб, мобілізованих місцевими райрадами без усіляких нарядів. Це ж стосувалося й призваних військкоматами, бо останні спрямовували в рахунок нарядів придатних до нестройової служби без медичного обстеження.

Бюро Ворошиловградського обкому у серпні 1944 р., розглянувши питання про заходи з поліпшення роботи ОБМУ-311, відзначило, що за перше півріччя 1944 р. воно працювало незадовільно й виконало план робіт на 25% від завдання. Головними причинами цього стала недостатня забезпеченість робочою силою, керівними та інженерно-технічними кадрами. Виходячи з цього, передбачалося закінчити мобілізацію і доставку 2,5 тис. робітників з Кам'янець-Подільської області до 1-го жовтня 1944 р., забезпечити їх гуртожитками, харчуванням за затвердженими нормами, а також прохати Наркомат «Житлогромадбуду УРСР» виділити додаткові райони для проведення мобілізації ще 1,5 тис. осіб і спрямувати 2 тис. військовополонених на будівництва ОБМУ-311 [22].

При подібному виконанні планів мобілізації населення забезпечити поповнення підприємств необхідною кількістю робочої сили не було можливим. Одна з причин цього – дезертирство робітників, мобілізованих на підприємства, яке стало типовим явищем відбудови і до 1944 р. набирає обертів, оскільки мобілізації формують вже більш-менш стале робітниче середовище, котре, правда, продовжує поповнюватися шляхом нових мобілізацій, які, у свою чергу продовжують спричинювати нові спалахи дезертирства. Так, з підприємств Сталінської (Донецької) області у травні 1944 р. дезертирувало 3875 осіб, у червні – 4244, у липні – 5516, а за першу половину серпня – 4195. Дезертирство з підприємств неухильно зростає весь 1944 рік, про це свідчать й показники дезертирства з конкретних підприємств і конкретних місць. З комбінату «Сталінвугілля» у травні 1944 р. дезертирувало 1937 осіб, у червні – 1100, у липні – 2045. З комбінату «Зуєвантрацит» у квітні 1944 р. дезертирувало 166 осіб, повернуто – 151, у травні 921, повернуто – 101, у серпні 104. З підприємств Чистяківського району на комбінат меблів у Сталіно дезертирувало 75 осіб, а звідти на станцію Волноваха – 178 осіб. Усі вони не були повернуті на попередні місця роботи. З підприємств м. Горлівки у травні 1944 р. дезертирувало 675 осіб, у червні – 475, у липні – 513, у серпні того ж року – 2716 осіб. Було повернуто на місця роботи 454 особи. У багатьох

випадках робітники дезертували з підприємств групами по 30-40 осіб. В умовах насильної мобілізації робітників на відбудову промисловості, коли масовим явищем стало зневажання елементарних прав людини, частина з них не витримувала побутових труднощів, психологічного дискомфорту, відірваності від рідних місць і покидали шахти, заводи, поверталися додому.

З тресту «Горлівськвугілля» за період з січня до грудня 1945 р. кількість осіб, що самовільно покинули шахти, зросла з 53 до 151 осіб на місяць. У окремі місяці цей показник досягав 375 і навіть 448 осіб. У комбінаті «Сталінвугілля» дезертирство досягло ще більшого розмаху. У травні 1944 р. шахти комбінату самовільно покинуло 1937 осіб, у червні – 1100, а в липні – 2045 осіб. Загалом же дезертирство по Сталінській області набуло масового характеру, адже за даний період воно зросло з 3875 осіб у травні, до 5156 у липні. Разом з тим, облікове число робітників за цей же період зросло з 91578 до 105787 осіб, частка дезертирства з шахт була в межах 4%. При цьому серед жінок, які складали значний, а то й переважний відсоток робітників, дезертирство було менш масове і становило приблизно 2-3% від загальної кількості робітників. Причому плинність кадрів була виключно за рахунок дівчат до 20 років. Мешканці західних областей в 2-3 рази частіше, покидали свої робочі місця, ніж жінки з інших районів України.

Основними причинами, які примушували робітників покидати шахти і заводи, можна було те, що прибулі мобілізовані робітники, виключно сільські жителі, уперше зустрівшись з виробничою обстановкою шахт, часто психологічно були не готові до невластивої для них роботи. Місцеві ж керівники вугільних підприємств намагалися вирішити цю проблему традиційно: шляхом ідеологічного впливу і навіть погроз, натиском воєнно-командних методів. Однак, це мало часто зворотний ефект і приводило до самовільного відходу, частіше групами, людей з виробництва. Крім того, багато керівників шахт, заводів, будов не змогли своєчасно і якісно прийняти, розмістити і організувати працю (часом через відсутність елементарних знарядь праці – лопат, кирок, обушків) значного числа новоприбулого поповнення. Часто робітників залишали напризволяще й вони вимушені були до 5 діб знаходитися під відкритим небом, навіть під проливним дощем. Таке байдуже ставлення до прибулого поповнення не могло не викликати прагнення в останніх повернутися додому. Проте головною причиною дезертирства були не ставлення керівників до прибулих або небажання чи неможливість щось для них зробити, а незадовільні житлово-побутові умови, що відбивалося в малих заробітках у

зв'язку з низькою кваліфікацією, в недостатньому забезпеченні спецодягом і білизною. Нерідко були випадки, коли в гуртожитках не було ні ламп, ні води, а часом і взагалі нічого не було, і люди вимушені були ночувати на підлозі. А нестача білизни виявлялася у відсутності навіть таких елементарних речей, як солом'яні матраци.

Такий стан дезертирства породив розгортання боротьби проти нього з боку радянських владних структур. Лише з 1 по 15 серпня 1944 р. було заарештовано 27157 дезертирів, а засуджено – 1339 або 14% [23]. Боротьба влади проти дезертирства з підприємств відбувалася відповідно з постановами центрального керівництва. 29 липня 1944 р. Раднарком СРСР видав постанову «Про усунення недоліків в практиці застосування Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26.12.1941 р.». В цій постанові було зазначено, що «прокурори самовідсторонились від керівництва розшуком дезертирів з підприємств, який здійснюється вкрай незадовільно... Наркомюст СРСР не забезпечив своєчасної організації необхідної кількості воєнних трибуналів й їх постійних сесій у великих промислових районах, внаслідок чого є затримки у розгляді справ і виконання приговорів». Згідно з цією постановою справи про дезертирів з підприємств повинні були розглядати в триденний термін після надходження справи до трибуналу.

Наркомюст СРСР зобов'язувався організувати воєнні трибунали і постійні сесії воєнних трибуналів у великих промислових регіонах. НКВС СРСР повинен був проводити розшук дезертирів з підприємств до суду.

Проблемою дезертирства займалися і радянські органи прокуратури. Показовим у цьому плані є наказ прокурора СРСР від 1 липня 1944 р. «Про посилення боротьби з дезертирством з підприємств в промисловості». У цьому наказі зазначалося, що потрібно:

«...5. Посадових осіб підприємств, закладів, а також голів колгоспів, винних в прийнятті на роботу і укриванні дезертирів, притягнути до кримінальної відповідальності...

...8. Міським и районним прокурорам не рідше 1 раза на декаду перевіряти в порядку нагляду виконання органами міліції інструкції по розшуку дезертирів.

Воєнним прокурорам військ НКВС, в разі виявлення фактів невиконання розшукових завдань робітниками міліції, встановлювати винуватців цього й притягати їх до відповідальності» [24].

Природною реакцією на місцях стало проведення нарад, котрі мали розглядати питання про стан дезертирства, його причини та методи боротьби з ним. Сталінський обком КП(б)У провів нараду з цього питання у вересні 1944 р. На ній були присутні керівники усіх си-

лових структур: начальник обласного управління НКДБ, старший помічник головного прокурора, прокурори міст та районів, начальники обласної міліції та ревтрибуналу, секретарі міськомів, райкомів та ін. адміністративних установ. Відкрив нараду полковник Будагрін. У своєму виступі він проінформував не лише про зростання дезертирства, але й про його причини: «Головна причина – недоліки в організації розшуку і репресій. Інші причини мають суб'єктивний характер – виїзд за взуттям, за продуктами та ін. причини, які неможливо приймати до уваги в умовах воєнного часу» [25]. Були й інші виступи, у тому числі й такі: «Щоб запобігти спалаху виїзду за одягом нам потрібно поліпшити становище людей. Один прокурор побував на ртутному комбінаті і передав нам заяви робітників, яким до цього часу не видали взуття, а їх спроба звернутися до начальства нічого не дала, тому що вони не змогли потрапити на прийом». Як інші учасники наради пояснювали причини дезертирства? «Вони прямо заявляють, що не звикли до такої обстановки». Перший секретар обкому Л.Мельников, кажучи про конкретний випадок побутових умов, відзначив: «Люди по-свинськи валялися, а ви пояснюєте загальними труднощами». Прокурор Горлівського району Карлов, як представник органів, шукав цілеспрямоване підбурення до дезертирства: «Цікаві листи отримують наші мобілізовані. Одна дівчина пише своїй подрузі: «Чого ти там сидиш до цього часу, коли ми зараз в колгоспі живемо, нічого не робимо і ніхто нас не чіпає». Його підтримав і начальник міліції Горлов, заявивши: «Наші дезертири не місцевого походження». На цій же нараді були наведені й дані боротьби з дезертирством. За 5 місяців органи внутрішніх справ отримали 5 тисяч пошукових завдань, а за останні місяці – 17 тисяч. Розшукано було 800 осіб, у червні – 1200, у липні – 8363, у серпні – 8778. Таким чином, частину дезертирів було розшукано. І, хоча на нараді і налаштовували на більш жорстку боротьбу з дезертирством, засуджених дезертирів було мало. Головною причиною цього була недостатня кількість робітників на підприємствах Донецької області. Окрім того, у деяких випадках давалася взнаки і позиція деяких працівників трибуналів, налаштованих відносно реалістично. З виступу голови ревтрибуналу Буйновича: «На завод імені Сталіна прибули робітники з Рівненської області. Три з них виявилися туберкульозними, хворими на виразку шлунку, виснажені і змучені. Їх затримали за наказом міліції і ув'язнили. До трибуналу їх буквально внесли під руки конвоїри. Я взяв на себе сміливість припинити їх справи» [26].

Здавалося, що головна причина дезертирства – нестерпні умови праці зрозуміла, і це мало б знайти відображення у виступі Мельни-

кова, що підбивав підсумки наради. Але на його думку, потрібно було: «...примусити виконувати закон, а у то в нас знаходять багато різних причин, які пом'якшують, провалюють закон». І причина цього – у самих людях: «... особливо багато симулянтів, які під усілякими приводами намагаються симулювати, щоб ухилитися, перейти на більш легку роботу» [27]. Так головною рекомендацією для подолання дезертирства стала фактична настанова посилити репресії.

Під впливом таких розпоряджень активізувалася на деякий час боротьба з дезертирством і на підприємствах. Так, на Горлівському коксохімічному заводі матеріали на усіх дезертирів було передано до органів прокуратури. На зборах у цехах та гуртожитках проведено відповідні бесіди та роз'яснення Указів Верховної Ради СРСР від 26.06.1940 р. та 26.11.1941 р., доведені до відома робітників вироки військових трибуналів по справах дезертирів, які до того ж було вивішено в усіх цехах. Для повернення дезертирів у серпні 1944 р. направлено 3 робітника заводу у Вінницьку область з дорученням повернути дезертирів через органи прокуратури. «Проте ця практика мало себе виправдала, було повернуто тільки 9 чоловік. Кількість повернутих дезертирів – 61, засуджено воєнним трибуналом тільки 21» [28]. На Сталінському металургійному заводі проводили такі заходи: показові суди у присутності мобілізованих робітників; широко оприлюднювались вироки Сталінського та Сумського ревтрибуналів; роз'яснювались укази Верховної Ради; командировання робітників відділу кадрів для повернення дезертирів; поліпшення харчування та постачання мобілізованих одягом та взуттям; деяке поліпшення житлових умов. Такі ж заходи проводили й інші підприємства, але усе це найкраще засвідчує, що головною силою відбудови була примусова робота мобілізованих працівників, а головним стимулом для їх праці залишалися репресії. Зрозуміло, що подібні висновки і жорстка репресивна політика застосована до дезертирів не могли покращити стану речей.

Так на Горлівському коксохімічному заводі з 1.01.1944 р. по 1.01.1945 р. прибуло 1500 осіб, а вибуло 719 (тобто 48% прибулих). З вибулих 13 осіб призвано до РСЧА, 83 – за хворобою, з дозволу адміністрації – 31, самочинно вибуло – 454 особи, тобто 63% усіх вибулих. При цьому, 68% вибулих це мобілізовані з Вінницької та Рівненської областей, а також учні молодіжного відбудовчого загону №18 [29]. Трест «Донбасбудматеріали» повідомляв, що на 1.01.1945 р. чисельність робітників – 836, вибуло 651 (77%), з них 66 самочинно, 14 заарештовано. Прибуло – 1465 осіб. Зі Сталінського металургійного заводу дезертирувало 477 осіб (34,5% вий усіх вибулих) у 1944 р., го-

ловним чином із інших областей України віком до 35 років, у більшості чоловіки. З них: 303 – мобілізованих НКО, оргнабір – 446, ФЗН/РУ – 15 [30]. Це відбилося й на ході відбудовчих робіт. На 1 квітня 1944 р. в Сталінській області працювало вже 182 підприємства металургійної, коксохімічної, машинобудівної та вугільної промисловості. У вугільній промисловості перед війною було 130 основних шахт з середньодобовим видобутком у 94 тис. тонн, з яких треба було відбудувати в 1944 р. 86 шахт з середньодобовим видобутком 63,5 тис. тонн. На 25.12. 1944 р. у Сталінській і Ворошиловградській областях було відбудовано 192 великі і середні шахти з середньодобовим видобутком 173 228 тонн, з них 84 шахти з видобутком коксівного вугілля 90458 тонн. З початку відбудови було здано в експлуатацію 83 основні шахти, 450 дрібних шахт з середньодобовим видобутком по комбінату «Сталінвугілля» – 61,5 %, а по комбінату «Ворошиловградвугілля» – 50,3% середньодобового видобутку перед війною [31].

І все ж кількість прибулих на відбудовчі роботи зростала. Більш детально виявити склад прибулих дозволяють звіти облстатуправлінь та окремих підприємств. Так, на 1 січня 1945 р. до м. Красний Луч прибуло: 882 – демобілізованих, 727 – репатрійованих, 175 – інвалідів, 40 – евакуйованих, 1568 – інші (оргнабори, мобілізовані до шкіл ФЗН, інтерновані). До Кадіївського району – 2865 демобілізованих, 1500 репатрійованих, 1847 інвалідів, 3589 – інші. Уточнюють картину доповідні підприємств. Так, до тресту «Сталінвугілля» у 1945 р. прибуло: за угодами – 782, розконвойованих – 227, з ФЗН/РУ – 262, вільнонайманих – 8429, інтернованих – 3327, репатрійованих – 2010 осіб. До тресту «Зуївантрацит»: військовополонених – 1095, інтернованих – 1540, оточенців – 596, репатрійованих – 1755 осіб [32]. Прибуття населення до міст та сіл Сталінської області можна прослідкувати за статистичними звітами. Так, у січні 1945 р. до Сталіно прибуло 1602 особи, до Горлівки – 1375 осіб, до Краматорська – 1430 осіб, до Маріуполя – 2033 осіб, до Макіївки – 459 осіб і т.д. – усього по області прибуло 14 385 осіб [33]. У лютому прибуло до Сталіно 1309 осіб, до Горлівки – 343 особи, до Маріуполя – 826 осіб, до Макіївки – 1662 особи і т.д. Пік прибуття припав на вересень – грудень 1945 р. Так, у грудні 1945 р. до Сталіно прибула 6621 особа, до Горлівки – 2875 осіб, до Маріуполя – 1547 осіб, до Макіївки – 2706 осіб і т.д. [34]. Разом з тим, на відбудові підприємств регіону використовувалася праця німецьких військовополонених, чисельність яких у 1945 р. досягла 103300 осіб [35].

Влітку 1945 р. до цього долучилися й депортації українського населення з земель, що відійшли до Польщі. Передумовою депортацій

стало підписання 9 вересня 1944 р. Угоди між Польським Комітетом Національного Визволення і урядом УРСР про взаємну евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР і польського населення з території України до Польщі. Її закріпила угода між СРСР і Польською Республікою про радянсько-польський державний кордон від 16 серпня 1945 р. Вона закріпила новий кордон по лінії Керзона із відхиленням від неї на користь Польщі від 5 до 8 км, а у деяких місцях до 30 км. На підставі цих угод були створені головні і районні представництва урядів у справах евакуації населення, які і повинні були її проводити. Для організації прийому, перевірки, фільтрації людей створювалися контрольні-пропускні пункти на прикордонній лінії, на яких діяли комісії з трьох осіб – представників НКВС, НКДБ, контррозвідки «Смерш». Відповідно до угод, українське населення мало переїхати на територію УРСР на добровільних засадах і отримати у місцях вселення земельні ділянки, зерно у відповідності до кількості зданого у Польщі врожаю, грошову позику у 5 тис. крб. з розстрочкою на 5 років, з них обіцяли списати всі недоїмки по поставках, податках і страхових платежах. Дозволялося вивозити одяг, взуття, білизну, продукти, реманент та ін., загальною вагою до 2 ц на родину, а також худобу та птицю.

Постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У «Про підготовку до прибуття, розміщення і облаштування українського населення, евакуйованого з території Польщі» № 15/16 від 15 грудня 1944 р. було затверджено план розселення в районах областей України. Згідно з ним у грудні 1944 р. бюро Ворошиловградського та Сталінського обкомів КП(б)У (як і в інших місцях вселення) розглянули питання про влаштування евакуйованих з території Польщі, затвердили плани його розміщення й закріпили за кожним районом станції прибуття ешелонів. Так, Свердловський райвиконком Ворошиловградської області повинен був зустріти на ст. Должанка 180 родин з 747 осіб і розмістити їх у 22 колгоспах, Ровеньківський – на ст. Ровеньки – 450 родин з 1826 осіб, щоб розмістити у 55 колгоспах, Биково-Антрацитський – 102 родини з 485 осіб для розміщення по 12 колгоспам і т.д. [36]. У обласних виконкомів створювалися сектори з розселення евакуйованого населення зі штатом у 4 особи й окладом від 550 до 650 крб. [37].

Перший етап переселення тривав з 15 жовтня 1944 р. по липень 1945 р. До Ворошиловградської області планувалося прибуття 8729, а до Сталінської області – 9293 родин. За доповідною запискою заступника головного уповноваженого уряду УРСР в ЦК КП(б)У і міністру внутрішніх справ від 10 серпня 1945 р. в УРСР було евакуйовано 122454 родини, або 482109 осіб, з яких до Ворошиловградської обла-

сті направлено 1555 родин, або 6782 особи, а до Сталінської – 3110 родин, або 12490 осіб [38]. В дійсності у 1945 р. до Ворошиловградської області прибуло 1348 родин з 6089 осіб, яких було розселено у 12 районах по 100-200 родин в кожному, крім Ново-Айдарського, де розмістили 320 родин [39]. До Сталінської області прибуло 3044 родини з 13201 особи, яких розселили у 28 районах області. Різниця між даними наведеними Управлінням при РНК УРСР у справах переселення українського населення і доповідною запискою головного уповноваженого пояснюється, як смертністю під час переселення, так і втечами окремих родин або їх членів з маршруту. Переселення тривало до вересня 1945 р., а з вересня припинилося. Що спричинилося до цього?

По-перше, закінчення першого етапу, що виявив небажання частини населення залишати рідні домівки і змусив перейти до насильницького вивозу населення. По-друге, невиконання органами влади місць вселення постанов уряду, щодо переселенців. У серпні 1945 р. Сталінська облрада перевірила на місцях хід їх виконання і виявила суттєві недоліки у прийомі, розміщенні і господарському влаштуванні переселенців. Стосувалося це практично кожного рядка постанов. Так, у Мар'їнському районі з 119 родин присадибні ділянки отримали 45, у Старо-Керменчицькому – з 87 родин – тільки 7, у Авдіївському з 199 родин – жодна. Не краще було і з житлом. У 10 перевірених районах, де знаходилось 1380 родин, будинки надали 244, інші мешкали у будинках та господарських будівлях місцевих жителів по 2-4 родини вкупі. В той же час практично не використовувалися житлові помешкання колишніх німецьких колоній. А Маріупольський міськом КП(б)У і міськрада навіть не мали ні плану, ні графіка будівництва житла. З 1136 родин, що потребували житла у перевірених районах, будівництво або відбудова зруйнованих будинків передбачалася тільки для 303 родин [40]. Ще гірше виглядали справи у Ворошиловградській області. У жовтні 1945 р. бюро місцевого обкому КП(б)У констатувало, що житлові будинки з надвірними будівлями, які знаходяться у веденні селищних і сільських рад і повинні бути передані переселенцям «до сих пор заняті організаціями» – з 1335 родин розселено тільки 778, значна частина із яких мешкає у непридатних для зими умовах, наділення садибами і підготовка до будівництва житла не проводиться, будівельні бригади не створені, виділено тільки 43% зерна від необхідного, багато господарств не забезпечені на зиму необхідними речами і паливом, а худоба – кормом. Ряд родин мешкає разом з худобою. Зрозуміло, що у таких умовах було не до освіти дітей переселенців – 213 з них залишилися поза школою. Усе це породжу-

вало невдоволення переселенців, частина яких намагалося самовільно покинути місця розселення навіть ціною втрати останнього майна. А тим часом розпочався другий етап депортацій, який тривав з вересня 1945 по серпень 1946 р.

В цих умовах 3 жовтня 1945 р. і з'являється постанова ЦК КП(б)У і РНК УРСР № 1620-118 «Про невідкладні заходи господарського та побутового влаштування українського населення, що прибуває із Польщі і роботі серед них», місцеві органи повинні були регулярно звітувати про хід її виконання. Але кардинально змінити становище переселенців ця постанова не могла. 22 жовтня 1945 р. бюро Ворошиловградського обкому констатувало, що постанова ЦК і РНК, відповідне рішення бюро обкому від 22 жовтня 1945 р. не виконуються [41]. Аналогічне рішення було прийняте і на засіданні Сталінського обкому. Проте кількість невлаштованих переселенців особливо не змінилася. Отже, переселення українського населення з етнічних земель, що відійшли до Польщі, у Донбас тривало з квітня по вересень 1945 р. За планом розселення до Ворошиловградської області повинно було прибути 8729 родин, а до Сталінської – 9293. Фактично прибуло 1348 родин з 6089 осіб до Ворошиловградської і 3044 родини з 13201 особи до Сталінської. У Ворошиловградській області їх розселили у сільській місцевості, а з частини їх створено переселенські колгоспи на базі колишніх німецьких колоній. У Сталінській області основна частина теж була розселена у сільській місцевості, але переселенських колгоспів не створювалося. Незначна кількість переселенців працювала у промисловості і на підприємствах. Невиконання на місцях постанов уряду, щодо господарського влаштування переселенців, тяжкі побутові умови призвели до відтоку населення за межі Донбасу, як за дозволом, так і, головним чином, самовільно.

Це відбилося й на механічному прирості населення регіону (див. дод. В).

Аналізуючи цю таблицю, можна побачити, що механічний приріст відігравав значну роль у зростанні чисельності населення міст, особливо центрів вуглевидобутку. Проте закінчення війни з Німеччиною не призвело до різкого зростання механічного приросту. Він починається тільки наприкінці року, коли масово повертаються демобілізовані старшого віку, прибувають репатрійовані і т.д.

Разом з тим високою залишалася й плінність населення. Продовжувалося й дезертирство з підприємств, яке й у 1945 році залишається на такому ж високому рівні. Зокрема, до комбінату «Макіїввугілля» у 1945 р. прибуло за трудовими угодами – 1911 осіб, інтернованих – 4326, розконвойованих – 3937, випускників шкіл ФЗН/РУ – 484, репа-

трійованих – 3021, демобілізованих – 404. Головним чином прибували робітники з Одеської області за угодами з колгоспами, інтерновані німці, розконвойовані, які пройшли держперевірку, репатрійовані, які прибували у складі робітничих батальйонів і частково випускники ФЗН/РУ. Проте майже ніхто з прибулих раніше не працював у вугільній промисловості, тому інтерновані давали від 20% до 40% виробничої норми, а репатрійовані – близько 75%. Умови праці та житлово-побутові умови були вкрай тяжкими, а забезпеченість робочої сили найнеобхіднішим було незадовільним, що призводило до зростання смертності робітників (Забезпеченість робітників у тресті «Макіїввугілля» складала: тілогрійок 4009 на 5420 осіб, штанів ватяних – 2472 на 3500 осіб). В результаті за 1945 р. померло 639 інтернованих, 431 дезертир, 5 репатрійованих, 3 розконвойованих і т.д. Тому не дивно, що з комбінату «Макіїввугілля» в 1945 р. дезертирувало (по місяцях): січень – 30 осіб, лютий – 32, березень – 52, квітень – 61, травень – 58, червень – 72, липень – 125, серпень – 271, вересень – 121, жовтень – 210, листопад – 403, грудень – 191. Усього: 1676 осіб [42]. Деякі підприємства намагаються проаналізувати, хто ж дезертирує з підприємств. Такий аналіз було проведено зокрема на металургійному заводі «Азовсталь». Головним чином з підприємств дезертирували робітники віком до 30 років, які пропрацювали на підприємстві до 6 місяців або до 2 років. В той же час робітники зі стажем більше трьох років складали незначний відсоток дезертирів.

І все ж, ця плинність населення компенсувалася постійно зростаючою чисельністю прибулих. Сума помісячних даних за 1945 р. дає по Ворошиловградській області 76297 [43], по Сталінській – 194562 особи [44]. При цьому найбільший показник прибуття до Ворошиловградської області припадає на липень-листопад, коли він складав у середньому 8654 особи на місяць, а по Сталінській – на останні чотири місяці року при середньомісячному показнику у 24500 осіб. Це пояснюється у першу чергу прибуттям демобілізованих і репатрійованих, розконвойованих, а також призовами молоді до шкіл ФЗН та ремісничих училищ, оргнаборами.

Проте одночасно йшов і зворотній процес – вибуття за межі регіону. Незважаючи на адміністративно-командні методи проведення міграцій, у 1945 р. з Ворошиловградської області вибуло 36715, а зі Сталінської – 46043 особи [45]. Вибували у цей час: 58,1% – у міста, 28,9% – у села, 13% – у невідомому напрямку, тобто самочинно залишили робочі місця. Більш докладно склад вибуваючих подають звіти підприємств. Зокрема, з тресту “Сталінвугілля” вибуло 4022 особи, з них – 257 мобілізованих, 259 – ФЗН, 579 – самочинно і т.д. З тресту

“Зуївантрацит” вибула 2831 особа, з них – 1514 самочинно, в основному мобілізовані з районів України [46]. Тільки перевага чисельності прибулого населення над чисельністю вибулого забезпечила постійне зростання механічного приросту населення регіону, а разом із тим і зростання загальної чисельності населення, яке склало у Ворошиловградській області на 1 листопада 1944 р. – 1244091, на 1 грудня 1945 р. – 1388971 особу, тобто 77,3 % довоєнної чисельності населення [47]. У Сталінській області на січень 1944 р. чисельність населення досягла 1700 тис. осіб або 54,8% від довоєнної чисельності. А в 1945 р. – 1998 тис. осіб [48]. Усього чисельність населення регіону склала близько 3 млн. осіб, тобто збільшилось порівняно з вереснем 1943 р. більше ніж на 700 тис. осіб. Це дозволило шахтарям Сталінської області в 1945 р. видобути 17479 тис. т вугілля, металургам виплавити 1177 тис. т чавуну, 1114 тис. т сталі, дати 827 тис. т прокату, 2589 тис. т коксу [49], було відновлено практично все господарство Північно-Донецької залізниці. У Ворошиловградській області було видобуто 12,7 млн. т вугілля, вироблено 103 тис. т чавуну, 12 тис. т сталі, 4 тис. т прокату [50]. Усього в регіоні з 882 шахт, що працювали у 1941 р. і зруйнованих окупантами, до кінця війни було відновлено і знов побудовано 123 основні шахти і 506 середніх та дрібних шахт, на яких в 1945 р. видобували 114,5 тис. т вугілля щодобово, а 34 основні шахти досягли і перевищили довоєнний рівень видобутку вугілля. Усього в 1943-1945 р. шахтарі Донбасу видобули понад 60 млн. т [51].

Отже, остаточне визволення Донбасу восени 1943 р. поставило питання про відбудову його промислового потенціалу, зруйнованого під час окупації, щоб забезпечити потреби воєнної промисловості у вугіллі і металі. Плани відбудови промисловості Донбасу розроблялися ще до звільнення регіону і виходили з того, щоб з огляду на бойові дії відбудовувати підприємства за рахунок головним чином місцевого населення. Проте величезні матеріальні та людські втрати зробили це неможливим, бо на 1 вересня 1943 р. у Ворошиловградській області нараховувалося 34,9% від чисельності населення області у 1941 р. (40,3% від чисельності населення у 1939 р.), а в Сталінській області – 44,5 % від чисельності населення у 1941 р. (48,6% від чисельності населення у 1939 р.), що свідчило про воєнну депопуляцію населення. Метою державної міграційної політики повинно було стати забезпечення робочою силою відбудовчих робіт та відновлення чисельності населення регіону, його репродуктивної спроможності. Проте розуміння необхідності вирішувати й друге завдання прийшло пізніше. Державна міграційно-демографічна політика стала своєрідним продовженням тих процесів, які відбувалися у 1930-ті роки, тільки в нових

умовах. В її основу було покладено мобілізації місцевого населення та населення інших регіонів СРСР, в першу чергу УРСР. Оскільки мобілізації місцевого населення проходили з великими труднощами та не забезпечували потреб відбудови у робочій силі, то відновлення трудових ресурсів та народонаселення Донбасу у 1943-1945 роках відбувалось головним чином за рахунок керованих зовнішніх міграцій населення, які здійснювалися воєнно-адміністративними методами шляхом спрямування номенклатурних працівників через ДКО, ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, комсомольсько-молодіжні призови, мобілізації фахівців по лінії НКО і молоді до шкіл ФЗН та РУ, оргнабори, спрямування репатрійованих та інтернованих, розконвойованих та амністованих (не рахуючи такого спецконтингенту, як військовополонені, яких не відображали статистичні звіти), що дозволило збільшити чисельність населення регіону й заклало основу для його повоєнного залюднення, але й поставило питання не тільки про подальше зростання зовнішніх міграцій, але про закріплення прибулого населення у регіоні, щоб відновити й забезпечити репродуктивний потенціал регіону.

2.2. Вплив голоду 1946-1947 рр. на міграційні процеси в Донбасі

18 березня 1946 р. сесія Верховної Ради СРСР прийняла «Закон про п'ятирічний план відбудови та розвитку народного господарства СРСР на 1946-1950 рр.», за яким народне господарство СРСР повинно було перевищити довоєнний рівень виробництва промислової продукції на 48%. Закон передбачав закінчити відновлення шахт Донбасу, побудувати 60 нових шахт загальною потужністю 14,1 млн. т і довести видобуток вугілля в 1950 р. до 88 млн. т на рік. Чорна металургія повинна була перевищити довоєнний рівень виробництва чавуну, сталі, прокату на 35%, а машинобудівні підприємства перевищити випуск устаткування майже вдвічі [52].

У четвертій п'ятирічці особливих змін зі станом трудових ресурсів не сталося – підприємства відчували гостру нестачу робочої сили, а природний приріст населення хоча й стабілізувався, але на рівні далекому від довоєнного. Тому й міграційно-демографічна політика цього часу була продовженням тієї політики, що проводилася у 1943-1945 рр. На першому місці стояло завдання відбудови промислових підприємств в стислий термін при залученні не тільки місцевої робочої сили, але й з інших регіонів країни, без чого повоєнна відбудова Донбасу розтягнулася б на багато років, бо природний приріст населення хоча й збільшувався поступово, але далеко відставав від передвоєнних показників. Тому особлива увага, як і раніше, приділялася

проведенню зовнішніх керованих міграцій тими самими методами. Вже у січні 1946 р. до Ворошиловградської області прибуло 11570 осіб, а до Сталінської – 40343, у лютому до Ворошиловградської області прибуло 13419, а до Сталінської – 34473 осіб, у березні прибуло відповідно 11370 та 27034 осіб і т.д. Але при цьому зберігалася й плинність населення – його вибуття за межі регіону. Так, у січні 1946 р. з Ворошиловградської області вибуло 2108, а зі Сталінської – 6478 осіб, у лютому з Ворошиловградської області вибуло 2941, а зі Сталінської – 7490 осіб, у березні відповідно 3308 і 7107 осіб і т.д. Ці коливання чисельності прибулих і вибулих свідчать, що основну частину міграційних потоків складало сільське населення, на рухомість якого впливала сезонність робіт у сільському господарстві. Відповідно до цих коливань змінювався й механічний приріст населення. У січні 1946 р. він склав у Ворошиловградській області 9462 особи, у лютому – 10478, а у березні – 8062 особи [53]. Так само виглядала картина й по Сталінській області: у січні – 33865, у лютому – 26983, у березні – 19927 осіб [55]. І тільки з середини весни кількість прибулих знов починає збільшуватись і досягла у травні: у Ворошиловградській області 24943 особи, а у Сталінській – 30872 [54]. Однією з причин цього стало прибуття молоді, мобілізованої до шкіл ФЗН та ремісничих училищ.

Такі темпи зовнішніх міграцій не могли задовольнити потреб підприємств у робочій силі. Тому у квітні 1946 р. у республіканському комітеті з обліку та розподілу робочої сили відбулася нарада зав. бюро з обліку та розподілу робочої сили при виконкомах облрад, на якій було підбито підсумки роботи за перший квартал. Відзначалося, що завідувачі мобілізацією населення для Сталінської області не надають республіканському бюро належної практичної допомоги, а в рішеннях райвиконкомів простежується бажання й зовсім не проводити оргнабори. Так, Малинський райвиконком Житомирської області кілька разів попереджав місцеві органи про необхідність проведення оргнабору, але жодного разу не йшлося про надання практичної допомоги у виконанні цього завдання. Наводилося й багато прикладів, коли завідувачі оргнабором не знали навіть чим займаються уповноважені з оргнабору. Та й самі уповноважені – значною мірою особи не перевірені як слід, тому й роблять «негарні справи». Цим, констатовалося на нараді, підриваються самі засади оргнабору, а у Сталінській області спостерігаються й зовсім утриманські настрої – людей, мовляв, повинні давати з усієї України, а мобілізаціям місцевого населення не приділяється належної уваги. При цьому постійно зростає дезертирство. Так, на Сталінській металургійний завод прибуло більше 4 тис.

осіб, вибуло – 1945, з яких дезертирувало 415 осіб. Єнакіївській металургійний завод, набір–1945: прибуло – 1790, вибуло – 1090 (60%), з яких дезертирувало 1058. На інших підприємствах мала місце подібна ситуація.

Особливу увагу нарада приділила прийому нового поповнення шкіл ФЗН та ремісничих училищ, підкресливши, що необхідно не допустити торічних (тобто, 1945 р.) помилок, коли мобілізована молодь тікала додому прямо з залізничних станцій. Що не дивно, бо перевірка підготовки до прийому 50 з 84 шкіл ФЗН дала невтішні результати. Контингент випускників шкіл – 18971 осіб з 25 тис. осіб, які навчаються. Всі вони повинні бути розміщені у гуртожитках шахт, металургійних заводів, будівельних організацій, але необхідної кількості гуртожитків, як виявилось, немає. Так, з 19 перевірених гірничопромислових шкіл з контингентом у 3662 особи, у гуртожитках було розміщено тільки 1877 осіб, у 16 металургійних школах з необхідних 4393 місць підготовлено тільки 2617. Таким чином, виконання планів мобілізації молоді до шкіл ФЗН знаходиться під загрозою зриву. Було зроблено висновок, що всю увагу необхідно приділити господарському облаштуванню учнів [56]. 21 травня 1947 р. було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР «Про порядок проведення організованого набору робітників», згідно з якою голови колгоспів повинні були надавати допомогу уповноваженим з оргнабору у колгоспах, не перешкоджати колгоспникам виїжджати разом з родинами. Членам родин вербованих робітників надавалися пільги, але суттєво змінити становище постанова так і не змогла, хоча з середини весни кількість прибулих знов починає збільшуватись і досягла у травні: у Ворошиловградській області 24943 особи, а у Сталінській – 30872 [57]. Про склад прибулих та плинність робочої сили можна довідатися зі звітів підприємств. Так, у 1946 р. до тресту «Горлівськвугілля» прибула 8171 особа, з яких безпосередньо на підприємства було відправлено 5638, а за цей же час вибуло 8120 осіб, 5519 з яких – з підприємств. Тобто за рік змінився весь контингент прибулих. Серед прибулих на шахти тресту було: випускників ФЗН/РУ – 341, тих, що пройшли держперевірку в таборах – 681, колишніх репатрійованих – 58, з колгоспів – 872, дезертирів, яких повернули – 105, найнятих – 5129. В той же час у звіті тресту повідомлялося, що «забезпечення робочою силою провадилось за рахунок оргнаборів у Чернігівській, Вінницькій, Одеській та Сталінській областях, випускників ФЗН/РУ, прийому робітників самими підприємствами [58]. Судячи зі співвідношення прибуття і вибуття, то всі прибулі і вибулі не були мешканцями регіону. Це підтверджують і наступні дані: за цей час з підприємств тресту самочинно

вибуло 4010 осіб, у т.ч. 3145 з експлуатаційних дільниць. Серед причин, що призводили до самочинного залишення підприємств (дезертирства) відзначалися: відрив від родин та відсутність житла, а по шахті № 4-5 додавалися велика скупченість робітників у житлових приміщеннях, віддаленість житла – 1460 з них знімали житло за 6-8 км від місця роботи, що й привело до вибуття з шахти 2080 осіб, 1460 з яких вибули самочинно. При цьому значно збільшився відсоток репатрійованих і розконвойованих, які дезертирували з шахт [59]. Про склад прибулих та плинність робочої сили можна довідатися зі звітів підприємств. До заводу «Азовсталь» у 1946 р. прибуло до промислової групи 323 особи з контингенту НКО, 16 – за мобілізацією населення, індивідуально – 694, демобілізованих – 614, а до непромислової групи ще й 133 за оргнаборами. У тресті «Макіїввугілля» на шахтах №28-біс, №5 значну кількість робітників складали ув'язнені спецтабору МВД. На шахтах №№ 3, 7, 32, 33, 34, 40-біс, поряд з вільнонайманими працювали інтерновані німці. При цьому підприємства турбувалися про хід репатрійованими держперевірки, бо по її завершенню репатрійовані переходили до складу кадрових робітників, тобто закріплялися за підприємствами. Так, у квітні 1946 р. трест «Краснодонвугілля» звітував, що з 60550 осіб репатрійованих держперевірку ще не пройшло 15375 осіб. При цьому з шахт вибуло за різними причинами 2294 з них, а 651 – самочинно, а перехід до кадрів робітників проводився формально, шляхом передачі списків тих, які пройшли держперевірку, до відділів кадрів, а самі робітники залишалися у складі робітничих батальйонів. Умови їх життя та побуту були вкрай важкі. Так, на шахті №12/2-біс тресту «Краснолучвугілля» у гуртожитку припадало на одну особу 1,25 м², стільці та тумбочки відсутні, на 200 осіб у їдальні припадало 40 тарілок, а чашок не було зовсім. Платню видавали нерегулярно, а хліб з перебоями. По комбінату «Ворошиловградвугілля» внаслідок відсутності спецодягу та взуття на роботу не виходило по 480 осіб [60].

Не кращим було становище й випускників ФЗН/РУ. Наприклад, на будівельні роботи, які виконувала Артемівська дільниця Костянтинівського відділення ОБМУ-6, було спрямовано 30 юнаків. Протягом трьох місяців їм не сплачували зарплатню, не забезпечували харчуванням, не видавали спецодяг, вони навіть ходили босі. 6 серпня юнаки не вийшли на роботу [61]. Серед прибулих до підприємств були й інтерновані. Про ставлення до них можна дізнатися з листування партійних органів різних рангів. Так, за вказівкою Міністерства чорної металургії в ОБМУ-4 тресту «Азовстальбуд» було передано 400 німців, в т.ч. 307 інтернованих. Але при цьому не було передано контин-

гент на харчі, тому ОБМУ відмовилося їх харчувати, а роботи у перші дні так і не дали [62]. За цих умов не дивно, що плінність робочої сили постійно зберігалася на високому рівні.

Однією зі складових міграційних потоків були депортації населення. Примусових переселенців потрібно було розмістити на новому місці. Рішенням виконкому Ворошиловградської облради від 25 січня 1946 р. передбачалося створення переселенських колгоспів у колишніх німецьких колоніях: 4 – в Успенському районі («Перемога», «Ім. Чапаєва», «Ім. Хрущова», «Ім. К. Лібкнехта» загальною чисельністю 567 чол.) і по одному колгоспу в Ново-Светловському, Старобельському і Ново-Айдарському районах.

Таблиця 2.7

Переселенські колгоспи, створені і намічені до створення на базі німецьких колоній у Ворошиловградській області на 25 березня 1946 р. [63]

Район	Колгосп	Кількість родин	Кількість осіб	
			усього	Працевда-тних
1. Успенський	ім. Чапаєва	27	135	60
	«Перемога»	35	164	87
	ім. Хрущова	30	152	82
	ім. К.Лібкнехта	32	146	61
<i>Колгоспи, намічені до створення</i>				
2. Ново-Светловський	ім. Гельмана	26		
	ім. Будьоного	26		
3. Старобельський	ім. Молотова	35		
4. Ново-Айдарський	ім. К.Лібкнехта	30		
	«Роте Октобер»	50		

Але становище переселенців від цього не покращало. Постачання місцевих будматеріалів для будівництва житла не проводився за відсутності призначених для цього постачальників. Тому й будівництво йшло незадовільно.

Так, у Ровеньківському районі з запланованих 170 будинків розпочато будівництво 16 і ремонт 12 будинків, у інших районах воно й зовсім не проводилось. Навіть даних про наявність вільних будинків у облради та облземвідділу не було. На 25 березня 1946 р. фінансовими органами було передано 125 вільних будинків, хоча подібних будин-

ків тільки у тому ж Успенському районі нараховувалось 88, а передано було переселенцям тільки 16. Не краще було і з працевлаштуванням: з 1348 родин, що опинилися у колгоспах, тільки 188, або 15%, стали їх членами. Розрахунки за полишений у Польщі врожай та майно не проведено [64].

Перевіркою було встановлено, що побутові умови багатьох переселенців вкрай незадовільні. Наприклад, у Ново-Светловському районі 50 родин переселенців мешкало у домах місцевих колгоспників у порядку ущільнення у антисанітарних умовах, у колгоспі «Світанок» Ново-Аненьковської селищної ради дві родини з 17 осіб мешкали на площі 20 кв. м. «В квартире грязно, холодно, топливом не обеспечены, продуктов питания нет, в квартире лежит больная гриппом. В этом же сельсовете семьи Гарбер Тома и Гарбер Теодора живут в одной комнате 25 кв.м. – 13 человек, квартира к жилью непригодна, сырая, грязная, топлива нет, кормов для скота нет, в квартире не топится и лежит больной человек с осложнением. Шарен Петр имеет семью из 9 человек, квартира для жилья не пригодна, крыша течет, продуктов нет, сам больной, из-за отсутствия обуви девочки не посещают школу». Родина Коновал з 7 осіб, 5 з яких – діти, мешкала у Свердловському районі й зовсім у колишньому приміщенні інкубатора (сарай) разом із коровою. Подібні факти наводяться і по інших районах. І, як результат: «Самовольных выездов переселенцев целыми семьями нет, но имеет место выезд отдельных членов их семейств» [65].

У Сталінській області на 5 квітня 1946 р. із запланованих 9293 родин прибуло 3044 родини з 13201 осіб. Основна частина прибула влітку, а незначна кількість – у квітні-травні 1945р. З часу прибуття самовільно вибуло 12 родин, залишилося 3032 родини. З числа прибулих працювало на промислових підприємствах 77 родин, у колгоспах – 2955 родин. Самостійних переселенських колгоспів не було створено, тільки у колгоспі «Червона поляна» Старобешівського району переселенці складала 50% його членів (з 29 колгоспників – 15 були переселенцями). Передбачалося побудувати 3827 будинків для родин переселенців. Проте будівництво так і не розпочалося, а у Маріупольському районі з запланованих облбудторгом 107 будинків райвиконком запланував будівництво 54. За даними облбудвідділу у відбудованих будинках поселено 752 родини і 1408 отримали квартири. Було створено 187 будівельних бригад, у яких працювало 2518 осіб, але використовувались вони не за призначенням, а на колгоспних роботах. Одна з причин – незадовільне забезпечення будматеріалами. Так, за останній квартал 1945 р. Авдіївським районом було отримано тільки 178 кв. м. скла і 14 кг вапна, цегла, черепиця та інше

так і не надійшли за відсутністю їх у підприємств. Наряд на скло у 2-му кварталі 1946 р. не виконано тому, що Артемівський завод випускав до 20 березня 1946 р. брак, а після цієї дати зовсім не працював через поломку механізмів. Кількість вільних домівок у районах області не обліковано, хоча тільки у Волноваському районі 60 колгоспних будинків передано переселенцям, а нараховується ще 137 будинків, які під час війни незаконно зайняли місцеві мешканці, а за звітами облбудвідділу по цьому району вільного житла немає. Якщо ці будинки звільнити, то можна поселити усіх прибулих до району переселенців. Тільки колгосп «Червоний степ» має можливість передати 7 будинків. Подібна картина склалася і по інших районах.

За висновком перевірки, в області не було виявлено вільних будинків, не встановлено обсяги житла, необхідного для будівництва, планів якого теж не було розроблено, будівельні матеріали не завозяться, на місцях будівництво так і не розпочалося. Розрахунки з переселенцями за залишені у Польщі майно і врожай не проведені, видача грошей на допомогу переселенцям не організована, безкорівні родини телятами не наділені [66]. Не краще було і з кредитами на будівництво житла. За планом у 1945 р. у Ворошиловградській області з цією метою переселенцям потрібно було виділити 1 млн. крб., фактично виділили 51 тис. крб., або 5,1%, у 1946 р. – із запланованих 630 тис. крб. на перший квартал – видано 500 тис. крб., або 79%. У Сталінській області з 2 млн. крб. запланованих у 1945 р. було видано тільки 10,9%, а за перший квартал 1946 р. – 27% запланованих 1,4 млн. крб. [67].

З травня 1946 р. починається розходження статистичних даних у поданих з місць звітах. За ними на 1 травня 1946 р. загальний план розселення переселенців у Ворошиловградській області складає 8729 родин, фактично прибуло – 1348 з 6317 осіб. Тобто, підтверджуються вже відомі дані. Так само звітність по цій області виглядає і в наступні роки. Дещо інше подає Сталінська область: загальний план прибуття і розселення – 7293 родини, фактично прибуло – 3044 з 13201 особи [68]. Як бачимо, якимось чином змінилася планова кількість переселенців, що можна було б віднести за рахунок корекції планів або просто помилки, але у довідці на 1 січня 1947 р. вже подається інше: за планом повинно було прибути 9393 родини, у тому числі за планом на 1945 – 1946 рр. – 3827, фактично прибуло – 3044 родини з 13201 особи. На 1 січня 1949 р. план по Ворошиловградській області складає 8729 родин з 33766, фактично прибуло – 1348 родин з 6317 осіб, тобто, як подавалося і раніше, а по Сталінській області вказано, що за планом повинно було прибути 7293 родини з 29045 осіб, фактично

прибуло – 3044 родини з 13201 особи [69]. Отже, зміни планових показників по Сталінській області не є результатом корекції чи помилки. Але ці зміни у звітності не могли вплинути на реальне становище з розселенням і облаштуванням переселенців на місцях.

У Сталінській області, згідно з відповідними довідками на 1947 р., у сільській місцевості мешкало 1415 господарств переселенців, 1415 з яких працювало у колгоспах, але тільки 1256 з них – стали членами колгоспів. У промисловості і на підприємствах працювало – 170 господарств, наділено садибами – 1585, будинками – 732, молодняком худоби – 299. Для 243 господарств будувалися будинки, а 133 вже отримали їх. Крім того, нараховувалося 25 господарств які не мали корів. Таким чином, побутові умови життя переселенців ненабагато змінилися на краще. Тому й надходили скарги з їх боку. За звітами, «...надходять скарги різного характеру, більшість з них розглядаються відразу на місці, декотрі спрямовуються в Управління у справах евакуйованих. Багато переселенців звертаються з проханням переїхати в інші райони області» [70]. Зокрема, 32 родини таким шляхом виїхали з Старобешівського району Сталінської області до Добропільського району тієї ж області. Але більшість покидала місця вселення самовільно. Вже на 5 квітня 1946 р. у звітах по Сталінській області відзначалося, що 12 родин самовільно її покинули, а у Ворошиловградській відзначали самовільний виїзд окремих членів родин переселенців. Але в тому ж 1946 р., тільки у Львівській області, згідно з інформацією про прийняті заходи до розселення і повного господарського облаштування переселенців прибулих до неї, безпланово (тобто самовільно) прибуло і мешкало на її території 1146 господарств з 4518 осіб – переселенців, які прибули зі східних областей України. У тому числі із Ворошиловградської області – 9 господарств з 49 осіб, зі Сталінської – 21 господарство з 98 осіб. До кінця 1946 р. зі Сталінської області вибуло за різними причинами 1987 родин, частина з яких повернулася і на 1 січня 1947 р. в області лишилося 1151 родина переселенців. Про вплив голоду на становище та настрої примусових переселенців яскраво свідчить й поїздка редактора газети «Карпатська Русь» (органу Лекмо-Союзу в США) у жовтні 1946 р. Д.Вислоцького, якого супроводжували партійні та радянські керівники Сталінської області по місцях уселення. Він провів бесіди з депортованими. Отримав від них листи для пересилання близьким у США, зробив висновки від побаченого. Зокрема він відзначив, що багато родин розпорошено між селами не тільки різних районів, але й областей, примусові переселенці намагаються покинути Донеччину за усіляку ціну. Так, з колгоспу «Зарево Соціалізму» Костянтинівського району виїха-

ли 7 родин, при цьому 6 з них – залишили на місцях уселення і усе майно, і навіть документи, а під час його перебування у Тернопільській області кожен день з Донбасу прибувало по 10-15 родин депортованих, які поверталися ближче до рідних місць. Серед чинників, які призводили до цього він відзначав негативний вплив зміни гірського клімату на степовий, що викликало велику кількість захворювань, непристосованість до нових умов життя і праці та неврожай. «Тільки під час нашої поїздки супроводжуючі нас представники обкому КП(б)У, за їх словами, пізнали чим дихають переселенці й намітили заходи для закріплення більшої кількості переселенців в області, доки вони ще не виїхали на захід» [71].

А тим часом ситуація погіршувалася – все більш явні ставали передвісники голоду. Влітку 1946 р. південні та східні області України були охоплені засухою, до чого додалися наслідки кривавої, руйнівної війни та прагнення керівництва до встановлення тотального контролю, до чого долучалася «провина» селян та міського населення, що залишалися під час окупації на захопленій німцями території. Колгоспникам заборонялося виїжджати із сіл без дозволу, вони не мали паспортів. У повоєнний час відновлена колгоспна система повинна, як і раніше, забезпечити вилучення із села, попри руїну і неврожай, майже весь хліб та інші сільгосппродукти, поповнюючи наявні мобілізаційні резерви на випадок нової війни. Саме в цей час, 30 вересня 1946 р. було прийнято постанову РМ СРСР «Про заходи з покращення підготовки трудових резервів і збільшенню кількості робітників, підготовлених в ремісничих, залізничних училищах та школах ФЗН». В ній було визнано, що тільки у 1945 р. із цих закладів по країні вибуло 119 тис. осіб, 77 тис. з яких залишили їх самочинно (причиною цього були не тільки хвороби, але й незадовільні соціально-побутові умови), на підприємствах та будівництвах незадовільно проводиться робота по закріпленню молодих робітників. Виходячи з цього було збільшено вік майбутніх учнів. Тепер призову для підготовки робітників для підземних робіт, металургії підлягали юнаки віком 17 (для ремісничих училищ), 18-19 (ФЗН) років. Для закріплення кваліфікованих робітників на підприємствах заборонялося знижувати їм кваліфікаційний розряд при прийомі на роботу, надавати гуртожитки та 2 тис. крб. на облаштування, а міністерствам було заборонено спрямовувати випускників на ті підприємства, де немає гуртожитків.

Щоб заохотити нові міграції до регіону ще у березні 1946 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про агітаційно-пропагандистську роботу партійних організацій у зв'язку з прийняттям Закону про п'ятирічний план відбудови та розвитку народного господарства СРСР на 1946-

1950 рр.», у якому було запропоновано розгорнути соціалістичне змагання за дострокове виконання та перевиконання планів. Й одразу металурги Макіївського металургійного заводу виступили з подібною ініціативою, поставивши завдання добиватися щорічної виплавки 50 млн. т. чавуну і 60 млн. т. сталі. У вугільній промисловості у березні 1946 р. М.Лукичов і О.Денисенко встановили новий рекорд, виконавши планове завдання на 2000%, а за місяць перевиконали план трьох місяців видобутку вугілля. Начальник дільниці шахти № 5-6 ім. Дмитрова І.Бридько запровадив метод циклічної організації праці. Ці зачини знаходять відгук на усіх підприємствах Донбасу, проте навіть широке розгортання соціалістичного змагання не могло компенсувати нестачу робітників. Тому з'являються нові листи-заклики. На цей раз у грудні 1946 р. з ним виступили колгоспники артїлі «Заповіт Леніна» Полтавської області. Звертаючись до свого земляка, відомого шахтаря Г.Запорожця, який прибув на відбудову й став майстром вугілля, вони писали, що вирішили схвалити рішення колгоспної молоді йти на роботу до шахт Донбасу. «Чим допомогти нашим славним шахтарям? Й одноставно ми вирішили схвалити бажання нашої молоді йти на роботу в Донбас, на поповнення кадрів п'ятирічки. Ваш знаменитий зачин – оволодіти провідним гірняцьким фахом – надихнув нашу молодь, і вона відгукується їхати до вас, щоби вчитися у вас, у Лукичова, працювати в Донбасі на благо Батьківщини...» [72]. Бюро Київського обкому КП(б)У схвалило цей зачин й запропонувало партійним організаціям розгорнути відповідну роботу по його пропаганді. Вже до 20 грудня на шахти виїхало з Тетіївського району 93 особи, замість 60, як планувалося раніше. У наступні дні з Ракитнянського району виїхали на шахти Донбасу 88 осіб, з Ставищанського – 92, з Шполянського – 75 і т.д. [73].

Проте реалії життя були зовсім іншими, то й плани не завжди реалізовувалися. За довідкою Сталінського обкому КП(б)У загальний план призову молоді складав 25370 осіб, 15 тис. з яких – з інших областей України. Усього було призвано 25477 осіб, з яких 14909 осіб – з інших областей України. Проте вже в наступному місяці обкому стало відомо про факти самочинного залишення учнями своїх учбових закладів. В зв'язку із цим було запропоновано міськкомам та райкомам КП(б)У перевірити у кожному закладі побутові умови, стан учбової та виховної роботи, а осіб, що допустили самочинне залишення учнями закладів, притягнути до відповідальності. Відповідно подібна картина складалася й на підприємствах – зростало дезертирство, а разом з тим продовжувалася і боротьба з ним, прикладом якої у вугільній промисловості може бути звіт тресту «Макіїввугілля» за

1946 рік.: «Самочинні уходи... в основному здійснювалися тими, хто мав тривалий розрив зі своїми родинами... колишні репатрійовані, ті, хто пройшов держперевірку при табірних відділах спецконтингенту, репатрійовані робітники, передані на підприємства з робочих батальйонів, колгоспники, прибулі за угодами (оргнабір) з інших областей... Над найбільш злісними дезертирами проведено 18 судових відкритих засідань виїзною сесією воєнного трибуналу... Проведено заходи по заміні паспортів трудящих на спеціальні посвідчення зі збереженням паспортів в особових столах підприємств, відповідно з директивами Міністерства вугільної промисловості і комбінату «Сталінвугілля» [74]. Таким чином, на вугільних підприємствах вилучалися паспорти, що не тільки повинно було унеможливити дезертирство, але остаточно закріплювало працівників за підприємствами і найкраще свідчило про примусовий характер праці у вугільній промисловості. Проте, незважаючи на це, кількість дезертирів не зменшувалась. Не допомагало навіть те, що значний відсоток прибулих в цей час дали демобілізовані. Так, до Ворошиловградської області прибули десятки тисяч демобілізованих, з яких 2915 – офіцерів, 63200 – рядові. З них: 2200 – комуністів, 2394 – кандидати в члени партії, 321 – комсомольці і 51210 – безпартійні. З огляду на потребу підприємств у робочій силі проблем з працевлаштуванням не повинно було виникати. Проте з прибулих демобілізованих було працевлаштовано в партійні органи 419 осіб, в радянську адміністрацію – 13538, в комсомольські органи – 250 осіб, а інші повинні були підшукувати роботу самотужки і у звітах підприємств вони подавалися як вільнонаймані [75]. І хоча їх з задоволенням приймали на роботу, проте умови праці і платні не завжди тих влаштовували, що породжувало нову плінність робітників у межах окремих міст, районів, областей. Серед головних чинників дезертирства у звітах підприємств відзначено: «Не всі робітники використовувалися за фахом і не були створені у достатньому ступені потрібні побутові умови; несвоєчасно сплачувалася зарплатня (трест «Калінінвугілля»); встановлено факти незадовільних виробничих і побутових умов робітників» (комбінат «Сталінвугілля») і т.д. Скарги ж робітників на умови праці та житлово-побутові умови керівництвом підприємств та міською владою фактично не приймалися. Про це свідчили і матеріали бюро Ворошиловградського обкому, який розглянув стан роботи по розгляду скарг робітників. Виявилося, що міські ради у цьому питанні ніяких заходів не здійснювали, працівники міськвиконкомів намагаються менше знаходитися у своїх кабінетах під час годин прийому громадян, а то й зовсім не з'являються на робочі місця. Так, в день перевірки завторгвідділом Ворошилівського

міськвиконкому з'явився на робочому місці у другій половині дня, коли години прийому громадян давно пройшли і все одно застав чергу у 20 осіб [76]. Зрозуміло, що таке ставлення місцевих керівників негативно впливало не тільки на трудову активність місцевих громадян, але й ще більше на прибулих, у яких скарг було найбільше, проте практично жодна з них не задовольнялася. Таким чином, становище з плінністю кадрів і населення загалом залишалося гострим. І воно не покращало, бо 19 вересня 1946 р. було прийнято постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) «Про заходи з ліквідації порушень Уставу сільгоспартілі в колгоспах», яка оновлювала дію постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 27 травня 1939 р. про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання, 27 вересня 1946 р. з'явилася постанова Ради Міністрів і ЦК ВКП(б) про заходи щодо економії хліба. На перший погляд вона повинна була стимулювати бажання сільського населення до більш активної участі в зовнішніх міграціях до Донбасу, промислові центри якого краще забезпечувалися харчами, хоча й по картках. Проте у розвиток цієї постанови дещо пізніше, 4 жовтня приймається й постанова Сталінської облради і бюро обкому КП(б)У «Про економію у витратах хліба». У відповідності з нею передбачалося скорочення відпуску муки, круп, зерна, фуражу на 5914 тонн – з 30694 тонн, які було відпущено у вересні, їх кількість повинна була скоротитися до 24780 тонн. З 1 жовтня на 60% скорочувалися фонди борошна для забезпечення сільського населення, а відповідно до цього скорочували й контингент забезпечуваного населення на 131700 осіб, до яких потрапили утриманці, робітники і службовці радгоспів, підсобних робітників МТС, робітники і службовці підприємств місцевої промисловості, промкооперації, лісової охорони і т.д. У містах і районних центрах з пайкового забезпечення знімалося 1428722 особи дорослих утриманців, а кількість відпускаемого хліба скорочувалася на 20,3 тис. тонн. Відповідно скорочувалися й норми відпуску. Так, на утриманців у містах та селищах їх скоротили з 300 грам до 250 грам на добу, а дітям – з 400 грам до 300 грам [77]. 25 жовтня було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) «Про забезпечення збереження державного хліба», що призвела до подальшого погіршення становища селян. Це призвело до зростання міграцій населення з сільських районів регіону до промислових міст Донбасу, проте негативно відбилася на рівні зовнішніх міграцій, в тому числі й на мобілізаціях молоді до шкіл ФЗН та ремісничих училищ. Протягом другої половини 1946 р. до Ворошиловградської області щомісячно прибувало від 16-22 тис. осіб, а до Сталінської – 30-32 тис. [78]. Найменша чисельність прибулих відзначалася наприкінці

року (див. дод. Г).

Найменший показник прибуття населення до промислових центрів регіону припав на грудень 1946 р., а чисельність вибулих з них збільшилася, за виключенням Маріуполя. У цілому по регіону найбільше падіння прибуття припало на грудень 1946 р., коли відповідно прибуло 16041 та 24763 особи, а вибуло більше половини прибулих [79]. Відповідно це відбилося й на механічному прирості населення (див. дод. Д).

Абсолютні показники механічного приросту населення промислових центрів наприкінці року постійно зменшувалися також через масовий голод. Разом з тим, по окремих містах спостерігалися деякі сплески приросту, що пояснювалося прибуттям демобілізованих та молоді, мобілізованої до шкіл ФЗН та ремісничих училищ. У 1946 р. до Ворошиловградської області прибуло 223097 [80], а до Сталінської – 387521 особи [81]. Якщо по Ворошиловградській області у перші та останні місяці року фіксувався найнижчий показник прибуття, то по Сталінській він лишається постійно високим з незначними коливаннями. Прибували головним чином з інших областей України і РФ. При цьому до Ворошиловградської області 33% прибули з міст, 42,5% – з сіл, 24,5 – з невідомої місцевості. Поквартальна динаміка прибуття з інших областей до Ворошиловградської області виглядає таким чином: у I кварталі прибуло 15,7%, у II – 29,2%, у III – 28,4%, у IV – 24,9% [82]. Проте при цьому зберігалася й велика плинність населення. У 1946 р., у самий пік прибуття, процес вибуття посилюється, досягнувши у Ворошиловградській області 68129 [83], а у Сталінській – 107620 осіб [84]. Підприємства знову фіксують велику плинність робочої сили. При цьому значна кількість робітників самочинно залишала підприємства, тобто ставала дезертирами виробництва. Так, з тресту «Сталінвугілля» самочинно вибуло 1465 осіб, з них – 235 осіб – випускники шкіл ФЗН/РУ, 576 – репатрійовані і розконвойовані, інші – прибулі за оргнабором [85], металургійний завод «Азовсталь» залишило 1862 особи, головним чином мобілізовані, прибулі за оргнабором, випускники шкіл ФЗН/РУ і т.д. [86]. Тільки завдяки збільшенню чисельності прибулих в 1946 р. було зафіксовано один з найвищих показників механічного приросту – 153640 осіб у Ворошиловградській області [87], з яких 30875 прибули з міст, 77900 – з сіл, а 44865 віднесено до невідомих (репатрійовані, демобілізовані з РСЧА та бійці робітничих батальйонів). При цьому більшість прибулих (51%) складали жінки, чоловіків – 49% від усього механічного приросту. А у Сталінській області механічний приріст склав 269271 особи [88]. Проте важкі соціально-побутові умови та тяжкі умови праці,

особливо у вугільній промисловості, і надалі ставали причиною великої плинності робітничих кадрів й населення. Це відбивалося й на виконанні планів відбудови. Так, з початку відбудовчих робіт потрібно було здати до експлуатації 83 основні шахти та 453 дрібних шахти. На жовтень 1946 р. в Сталінській області було відбудовано 74 шахти з проектною добиччю 94670 тон, у самому 1946 р. підлягало здачі до експлуатації 28 шахт з середньодобовим видобутком 51060 тон, проте фактично було здано 6 шахт з середньодобовою здобиччю 10160 тон. По Ворошиловградській області було відбудовано 85 шахт з середньодобовою здобиччю 97025 тон, в 1946 р. підлягали здачі до експлуатації 15 шахт з середньодобовою здобиччю 23200 тон, проте фактично не було здано жодної [89].

30 грудня Ворошиловградський облвиконком затвердив контингент населення області, яке забезпечувалося хлібними картками у січні 1947 р., в кількості 1 013 270 ос. З них у містах і робітничих селищах картками могли користуватися 985 000 осіб, у сільській місцевості – 24 000. Для будинків немовлят, дитячих будинків, будинків інвалідів і літніх людей було виділено 4 270 карток. 31 грудня бюро Сталінського обкому КП(б)У на своєму засіданні розглянуло питання про стан боротьби з кримінальною злочинністю. Бюро відзначило, що „останнім часом у ряді міст і районів області збільшилася кількість злочинних проявів: розтрат, пограбувань соціалістичної власності та колгоспного майна, мають місце випадки збройних пограбувань баз, магазинів, державних зерносховищ, крадіжок продовольчих товарів, відзначені випадки зухвалих проявів кримінально-бандитського елемента, який тривалий час безкарно здійснює вбивства, тероризує населення. Останнім часом значно зросли кримінальні прояви на селі, де зафіксовано випадки пограбувань, крадіжок колгоспного і радгоспного майна, складів „Заготзерна“, споживкооперації та ін.” [90].

Того ж дня Сталінський облвиконком і бюро Сталінського обкому партії ухвалили постанову „Про організацію споживчою кооперацією і колгоспами підприємств громадського харчування в колгоспах і радгоспах Сталінської області”. У ньому відзначалося, що „з метою успішної підготовки колгоспів і радгоспів до наступних весняно-польових робіт, а також враховуючи необхідність організації громадського харчування колгоспників і робітників радгоспів, найбільш постраждалих від посухи районів, облвиконком і бюро обкому КП(б)У постановляє: зобов'язати президію облспоживспілки, голів міськрад і райрад та директорів радгоспів протягом січня місяця 1947 року організувати мережу громадського харчування в колгоспах і радгоспах найбільш постраждалих від посухи районів області – для одноразово-

го гарячого харчування особливо нужденних колгоспників, робітників радгоспів та їх сімей у кількості 10 000 чоловік, у тому числі: 7 500 чол. колгоспників і їх сімей і 2 500 чол. робітників радгоспів і їх сімей" [92]. Постанова передбачала надання одноразового харчування (однієї рідкої гарячої страви із закладкою наступних продуктів: м'яса та риби – 25 г, картоплі – 50 г, овочів – 20 г з обов'язковим видаванням 100 г комерційного хліба). Передбачалося через райспоживспілки і районні споживчі товариства організувати закупівлю надлишків сільськогосподарських продуктів у колгоспах і радгоспах - за домовленістю, але не вище ринкових цін; у колгоспників, селян, робітників і службовців сільських місцевостей - за цінами, які складаються на ринках. Директори радгоспів повинні були у п'ятиденний термін взяти на повний облік всю сільськогосподарську продукцію підсобних господарств, вибракувати непродуктивну худобу і птицю і продати на договірних засадах споживчій кооперації. Голів колгоспів і директорів радгоспів зобов'язали за той самий термін надати споживчій кооперації безкоштовно для створення їдалень відповідні приміщення, паливо, обслуговуючий персонал, необхідний інвентар і посуд.

Постанова зобов'язувала райвиконкоми і райкоми КП(б)У організувати одноразове гаряче харчування також і для тих колгоспників та їх сімей, які не будуть охоплені громадським харчуванням споживчої кооперації, у кількості не менше 10 000 осіб за постановою правління колгоспу і виконкому сільської Ради, а в радгоспах – дирекції спільно з профспілковою організацією. „Облвиконком і обком КП(б)У звертають увагу секретарів міськкомів і райкомів КП(б) України, голів міськрад і райвиконкомів, а також земельних органів на те, що ситуація, яка створилася в колгоспах, особливо постраждалих від посухи, вимагає до них постійної уваги і піклування, надання практичної допомоги кожному нужденному колгоспнику з тим, щоб підготувати їх до зразкового проведення весняно-польових робіт 1947 року і зробити все для отримання високого врожаю у другому році нової Сталінської п'ятирічки".

Даною постановою було затверджено контингент колгоспного населення, яке повинне було отримувати гаряче харчування один раз на день (табл. 2.8).

З початком 1947 р. становище з керованими зовнішніми міграціями до регіону не змінилося. Взимку і на початку весни до Ворошиловградської області прибувало від 11 до 15,7 тис. осіб, при 8-12 тис. вибулих, а до Сталінської області прибувало від 20 до 25 тис. осіб [93]. При цьому у березні в Ворошиловградській області фіксувався негативний показник механічного приросту населення, тобто кількість вибулих перевищила кількість прибулих [94]. Спричинилися

Контингент колгоспного населення, що мав забезпечуватися одноразовим гарячим харчуванням по районах Сталінської області* [92]

Район	Кількість колгоспників (осіб)
Авдіївський	500
Андріївський	1000
Дзержинський	200
Костянтинівський	500
Макіївський	200
Єнакіївський	500
Селидівський	500
Красноармійський	500
Харцизький	300
Катиківський	500
Амвросіївський	500
Будьоннівський	400
Велико-Новоселівський	500
Волноваський	500
Володарський	500
Приморський	500
Ольгинський	500
Мар'їнський	400
Старо-Бешівський	600
Старо-Млинівський	500
Тельманівський	400

*Складено за: Задніпровський О. Хроніка голоду 1946-1947 рр. у Донбасі. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2007, с. 104.

до цього не тільки важкі умови праці та життя, але й початок весняних робіт на ланах – прибулі із сільської місцевості намагалися повернутися додому. Проте голод не вщухав, і хоча українські селяни одержали в 1947 р. непоганий врожай, але посуха спалила зернові й залишила без хліба і овочів населення південних областей. Не кращими були справи й у Донбасі. Ворошиловградській обком навіть розіслав листа міськомам та райкомам партії, у якому наголошувалося, що «ворожі елементи з числа колишніх куркулів, сектантів» у ряді районів та колгоспів ведуть ворожу агітацію та пропаганду і відкритий са-

ботаж, спрямований на зрив виконання держплану хлібозаготівель, закликають колгоспників не виходити на роботу, не виконувати денних норм тощо, не рахуючи вже випадків крадіжок і розбазарювання зерна з боку керівників колгоспів та організацій. Так, голова колгоспу ім. Шевченка разом із заступником головного бухгалтера вивезли на ринок залізничної станції Чертково і продали 5 мішків зерна по 250-300 крб. за пуд, до того ж у них було вилучено 349 кг зерна. Начальник шахти ім. ОДПУ із заступником протизаконно отримали 3,5 т зерна під приводом сплати за надання транспортних послуг колгоспу «Більшовик», які й поділили між собою [95]. У Сталінській області директор радгоспу «Гірник» склав акт, що 260 га пшениці загинуло, отримав на пересів ячмінь, а коли провели перевірку, то виявилося, що на 1900 га зберіглася пшениця, з якої можна було зібрати по 10-12 ц з гектара. У колгоспі «Борець праці» засіяли 490 га, показали, що всі зернові загинули, а при перевірці виявилося 170 га, з яких можна було отримати по 7-9 центнерів і т.д.

Усе це негативно вплинуло не тільки на зовнішні керовані міграції до регіону, але й продуктивність праці прибулих. На пленумі Сталінського обкому КП(б)У у травні 1947 р. відзначалося, що абсолютна більшість робітників дають значно меншу продуктивність праці, ніж в грудні 1946 р. Одна з причин цього, відзначив керуючий трестом «Будьонніввугілля» Резников, неукмплектованість вугільної групи основною робочою силою, відсутність кваліфікованих кадрів. Так, для відбудови шахт тресту потрібно було 10 тис. осіб, а у наявності – 3,5 тис. Отже, в комітет з обліку й розподілу робочої сили знов йшли телеграми про необхідність робочої сили. В результаті у червні до Ворошиловградської області прибуло 13208 осіб, проте й вибуло 7206, у липні – відповідно 10749 і 8949 осіб, а у серпні прибуло вже тільки 8916 осіб (найнижчий показник прибуття за два роки), вибуло – 8197 осіб, отже механічний приріст населення області склав тільки 729 осіб [див. дод. Е]. Не краще виглядала ситуація й по промислових центрах регіону. Найбільша плинність населення спостерігалася саме в центрах вуглевидобутку, вуглепереробки, металургії, дещо менша – у містах з розвиненою машинобудівною промисловістю, де у складі робочої сили значне місце становили кваліфіковані робітники. Проте з їх підготовкою не все було гаразд. План березневого призову молоді до шкіл ФЗН Ворошиловградської області не було виконано, хоча було призвано: з Ворошиловградської області 3920, Одеської – 3050, Житомирської – 3050, Кам'янець-Подільської – 4380, Сумської – 400 осіб. До них Житомирська область «недодала» 618 осіб, Кам'янець-Подільська – 1255, Сумська – 86 і тощо [96]. А з числа молоді, яка

прибувала з цих областей, нараховувалася значна кількість тих, що мали захворювання на сухоти, епілепсію, серцеві захворювання. Це пояснювалося тим, що медичні комісії, щоб якось виконати план призову, забирали усіх підряд. Прибували ці майбутні учні без документів – паспортів та довідок. Не кращим було становище і з мобілізацією молоді за оргнабором для підприємств, що показує відповідна таблиця (див. дод. Ж). Для шахт Ворошиловградської області 7 областей не дали жодної людини, для Сталінської області – п'ять областей, а інші дали тільки незначний відсоток молоді та комсомольців, що найкраще свідчило про ставлення населення цих областей до можливості прибуття до Донбасу.

Все це негативно вплинуло на зовнішні керовані міграції до регіону. У червні до Ворошиловградської області прибуло 13208 осіб, а вибуло 7206 [97], у липні – відповідно 10749 і 8949 осіб, а у серпні прибуло вже тільки 8916 осіб (найнижчий показник прибуття за два роки), вибуло – 8197 осіб, так що механічний приріст населення області склав тільки 729 осіб. Не краще виглядала ситуація й по промислових центрах регіону (див. дод. З).

Найбільша плинність населення була саме в центрах вуглевидобутку, вуглепереробки, металургії, дещо менша – у містах з розвинутою машинобудівною промисловістю, де у складі робочої сили значне місце посідали кваліфіковані робітники. Це відбилося й на механічному прирості населення (див. дод. К).

Як уже зазначалося, великий вплив на зниження показників приросту і відтворення населення справив неврожай 1946 р. і подальший масовий голод.

Вже з початку 1947 р. в регіоні почали фіксуватися випадки голодної смерті. Кількість жертв голоду постійно зростала до середини літа, потім поступово стала зменшуватися. Протягом року в 16 з 36 сільських районів, 9 містах, а також в Сталінозаводському районі Сталіно, Артемівському районі Ворошиловграду та Іллічевському районі Маріуполя від голоду загинуло 2703 особи, з них в селах – 1099, містах – 1604. Найбільше постраждали мешканці Краснолиманського району Сталінської області, де від голоду померло 257 осіб (29,3% від усіх померлих) та Слов'янського району, де померло 194 особи (17,7% від усіх померлих). Найбільша питома вага жертв голоду серед міського населення відзначалася у Кадіївці (25,5%), Красному Лимані (20,4%), Єнакієвому (16,6%). Серед жертв голоду в Донбасі переважали чоловіки (60,3%) та діти до 7 років (21,3%). Це негативно вплинуло на природний приріст населення, який був найнижчим за повоєнний час. У Ворошиловградській області він склав у 1947 р. 10546

осіб, а у Сталінській – 7220 осіб [98]. Найбільше постраждали села Донбасу. Якщо в 1945 р. смертність в селах Донеччини досягала 3,6 тис. осіб, то в 1946 р. вона зросла до 4,2 тис. осіб, а в 1947 р. – до 8,1 тис. осіб. Питома вага померлих відносно до народжених склала: в 1945 р. – 48,3%, в 1946 р. – 30,4%, в 1947 р. – 67% [99]. Це призводило до нових міграцій населення з сільських районів Донбасу до міст. Та й до проведення нових мобілізацій населення, у т.ч. мобілізації молоді до шкіл ФЗН, було знижено вимоги. До шкіл ФЗН все частіше спрямовувалися хворі, а то й зовсім непридатні для навчання та праці хлопці. Так, до школи №74 м. Горлівки спрямували В.Сивеня з Чернігівщини з сухотами кісток ноги, до школи №4 с. Катик – прибули Ф.Зубенко та І.Безрук з Полтавщини – сліпі на одне око, до школи №31 м. Амвросієвки – С.Баранов з Сумщини, у якого не було трьох пальців на правій руці, до школи №14 Слов'янська – П.Яременко з Вінниччини – сліпий на обидва ока, а до школи №36 м. Сталіно – І.Кашлик з Херсонщини з активною формою сифілісу у стадії рецидиву і т.д. При цьому, коли із закладів подібних юнаків відправляли назад, то бувало, що звідти їх знов спрямовували до шкіл. До школи ФЗН №102 м. Краматорська прибуло п'ять хлопців з Київщини, яких за медичними показниками відправили додому, але вже в травні їх знов спрямували до школи. Згодом прибула група хлопців з Полтавщини, 69 з яких було визнано непридатними і т.д. А нові мобілізації молоді й зовсім не виконувалися. Згідно з інформацією облуправління трудових резервів про виконання плану мобілізації до шкіл ФЗН Сталінської області у жовтні-листопаді 1947 р., замість 11610 осіб до шкіл ФЗН було спрямовано тільки 3232 особи. А частина сільських районів не призвала жодного хлопця. Так, Немирівській район з 320 за планом не призвав жодного, як і Брацлавський зі 180, Турбовський і Станіславський замість 200 осіб з кожного відправили 5 і 0 осіб відповідно, Казатинський – зі 150 – жодного, Шаргородський – з 300 відправив тільки 9 осіб і т.д. А ті хлопці, що прибували, були хворими або слабкими та знесиленими. Провину за це було покладено на уповноважених підприємств, місцеві органи та дезертирів, які вже побували у ФЗН Сталінської області та залишили їх самочинно. Вони розповідали про це, «вели пропаганду». А голови колгоспів жахали молодь: «Я вас пошлю в Донбасс» [100]. Не допомагало навіть складне становище сільського господарства, де праця колгоспників сплачувалася натуроплатнею, колгоспники не мали паспортів, на них не поширювалося пенсійне забезпечення і допомога з тимчасової непрацездатності. У сільській місцевості знов активно застосовувався т.зв. закон «про п'ять колосків» від 7 серпня 1932 р. А 7 червня 1947 р. Верховна Рада

СРСР прийняла укази «Про кримінальну відповідальність за розграбування державного та громадського майна» та «Про посилення охорони особистої власності громадян». Відповідно до них збирання голондними людьми колосків загрожувало десятима роками ув'язнення з конфіскацією майна.

Усе це відбивалося й на плинності населення, основу якого складало дезертирство з підприємств. У 1947 році з заводу «Азовсталь» дезертирувало 1060 осіб, з тресту «Артембудматеріали» – 277 осіб (більше третини прибулих), з тресту «Калінінвугілля» — 3970 осіб, Єнакіївського металургійного заводу – 2375 (41,4%). З тресту «Держинськвугілля» у 1947 році дезертирувало 3610 осіб, з яких: амністованих – 612; репатрійованих – 482; розконвойованих – 161; мобілізованих – 818; випускників ФЗН/РУ – 938 [101]. Дивного у цьому нічого не було. Перевірка роботи комсомольських організацій по роботі з молоддю трудзагонів на Ворошиловградському заводі важкого машинобудування ім. Жовтневої Революції показала, що у гуртожитку, де мешкає 200 комсомольців трудзагону немає електричного світла. Хоча усі можливості для його проведення є. У вільний час тут починаються дикі крики, свисти та пісні, вести будь-яку культурно-масову роботу неможливо. Прибулі хлопці фахом не оволодівають, бо завод, який ще у лютому 1947 р. повинен був відкрити школу ФЗН, так цього й не зробив, роботою з відкриття школи ніхто не займається [102]. Погано була поставлена і робота комсомольської організації на коксохімічному заводі у м. Ворошилівську. Тут комсорг просто заявив, що не може працювати через сімейні обставини. За три місяці роботи він так нічого й не зробив. Ніяких заходів не проводилося, а тим часом з виробництва дезертирувало 850 осіб молоді [Там само].

Радянські органи, керівники підприємств вели боротьбу з дезертирством тими самими методами, як і у попередні роки і на основі тих самих постанов. На «Азовсталі» у 1946 р. з 585 розпочатих справ було припинено 101, а 14 втікачів засуджено за дезертирство [103]. По тресту «Держинськвугілля» з 1741 дезертира 1946 р. було засуджено 186 осіб, а з 2536 дезертирів 1947 р. — 16 (0,6% від загальної кількості) [104]. Різноманітним був і склад дезертирів. По тресту «Макіїввугілля» було 2023 дезертирів, головним чином розконвойовані, репатрійовані, інтерновані, прибулі за оргнабором [105]. З тресту «Горлівськвугілля» дезертирувало 4010 осіб (головним чином репатрійовані та розконвойовані, оргнабір, випускники ФЗН) [106]. З тресту «Калінінвугілля» – 2797 ос. [107]. По тресту «Сталінвугілля» – 1465 (ФЗН, розконвойовані, репатрійовані), по заводу «Азовсталь» – 444 особи (головним чином випускники ФЗН/РУ із інших областей). Трест «Дзер-

жинськвугіля» – 1741 особа. В результаті хоча чисельність прибулих в регіон і зберігалася на високому рівні, але досягла у 1947 р. найнижчих показників. До Ворошиловградської області прибуло 151330 осіб [108], а до Сталінської – 258271 особа [109]. При цьому значно збільшилася чисельність вибулих з регіону. З Ворошиловградської області вибуло 129996 осіб [110], а зі Сталінської – 185877 осіб [111]. Тільки з комбінатів «Сталінвугілля» і «Артемвугілля» у 1947 р. вибуло більше 117 тис. робітників, з них більше 12 тис. молодих робітників, які закінчили школи ФЗН. Основними причинами цих процесів стали воєнно-адміністративні методи організації зовнішніх міграцій й забезпечення підприємств робочою силою, тяжка праця, відсутність елементарних соціально-побутових умов. Робота підприємств в зв'язку з цим була нестабільною, зберігалася велика плінність робочої сили, загальна чисельність населення регіону постійно коливалася, що позначалося також на відтворенні його репродуктивної функції. Якщо під час війни більшість мобілізованих працювала на відбудові у надії, що це допоможе наблизити час перемоги і повернутися до мирного життя й мирилося з існуючими труднощами, то під час повоєнної відбудови визрівають критичні настрої. Саме тоді в народній свідомості нарешті викристалізувалася чітка грань між воєнним та повоєнним часом. Якщо в стратегічному і політичному відношенні війна закінчилася в 1945 році, то її психологічне закінчення можна віднести до рубежу 1947-1948 рр., що було пов'язано з низкою факторів. В грудні 1947 р. було скасовано карткову систему, все більше підприємств вступали до ладу й давали різноманітну продукцію. Потужним катализатором зростання невдоволення була дестабілізація загальної економічної ситуації і перш за все ситуації з харчами та промисловими товарами. Посуха 1946 р., яка призвела до голоду 1946-1947 рр., не тільки спричинила різке зменшення обсягу товарної маси хліба, але й масові випадки голодних смертей, зниження й так невисокого життєвого рівня основної частини населення. Незважаючи на це, в тому ж 1946 р. році було прийнято рішення про збільшення пайкових і зниження комерційних цін. Тим самим були знижені можливості гарантованого постачання й придбання продовольчих товарів на ринках, де ціни швидко почали зростати, особливо на хліб, картоплю, овочі. Зроста й спекуляція цими товарами.

Через призму загострення продовольчої проблеми більш гостро сприймалися людьми й інші соціальні труднощі. Зберігався жорсткий пріоритет виробничих інтересів над людськими. Оскільки в найстисліший термін вирішувалися завдання відбудови, виконання виробничих програм, як і раніше, загороджувало собою усе інше, а принцип роботи

«за будь-яку ціну» був домінуючим трудовим стимулом. Так було під час війни, так було і в перші повоєнні роки. Проте як тільки люди переключилися на мирне сприйняття життя, як старі пріоритети, стимули і виправдовувальні мотиви припинили ними сприйматися. В цілому очікування людей на цьому етапі не виходили за межі елементарних потреб для підтримання рівня свого життя. Прибулі на відбудову промисловості Донбасу не мали можливості задовольнити їх, тому саме під час голоду й зростає самочинне залишення підприємств, а відповідно й плінність робочої сили; під загрозу ставиться виконання планів відбудови. З осені 1947 р. з метою усунення кризової ситуації влади вдається до заохочувальних заходів. Так, 10 вересня 1947 р. указом Верховної Ради СРСР було встановлено щорічне свято День шахтаря і медаль «За відбудову вугільних шахт Донбасу». Безумовно, моральні стимули до якоїсь міри створювали умови для зростання продуктивності праці частини шахтарів, проте навіть вони працювали в кращому разі відбійними молотками, на застарілих механізмах в напівзруйнованих та загазованих шахтах.

Таким чином, голод 1946-1947 рр. негативно позначився на демографічному розвитку регіону, але про кризу зовнішніх міграцій говорити неможливо, бо чисельність прибулих до регіону залишалася на високому рівні, постійно перевищуючи чисельність вибулих, що й забезпечувало постійне зростання механічного приросту населення. Проте голод, разом з важкими умовами праці та незадовільними житлово-побутовими умовами, спричинив подальше зростання плінності населення.

2.3. Роль зовнішніх міграцій населення у формуванні трудових ресурсів Донбасу

У наступні роки влада продовжила все той же курс на керівництво і організацію зовнішніх міграцій в регіон воєнно-адміністративними методами. В 1948 р. закінчилася демобілізація армії, що дала промисловості України за 1945-1948 р. 350 тис. осіб і ще 100 тис. осіб для транспорту. Демобілізація поряд з оргнаборами, мобілізаціями молоді, рееміграцією, роботою репатрійованих та розконвойованих, повинна було зумовити нове зростання зовнішніх міграцій в регіон і поповнення робітничих кадрів. Хоча початок 1948 р. свідчив, що рівень міграцій недостатній, щоб задовольнити потреби підприємств у робочій силі. Це показує наступна таблиця (див. дод. Л).

Аналізуючи цю таблицю, можна відзначити, що прибуття та вибуття населення взимку – на початку весни 1948 р. залишалось досить

значним, особливо це стосується прибуття до шахтарських міст, хоча й у межах середньомісячних показників. Проте при цьому значним залишалася й вибуття, тобто зберігалася велика плінність населення. Про це свідчать і дані з механічного приросту населення по окремих промислових, індивідуально виділених у статистичних звітах, містах (див. дод. М).

Вже в березні 1948 р. механічний приріст промислових центрів дещо знизився, порівняно з попередніми місяцями. Це знов показало, що Донбас для значної кількості прибулих так і не став рідною домівкою.

Отже потрібно було включення прибулих до соціалістичного змагання, за допомогою якого намагалися вирішити проблему з нестачею робочої сили та вирішити завдання відбудови у стислий термін. Але прибулі, хоча й включалися до соціалістичного змагання, але далеко не всі могли витримати заданий темп, важкі умови праці та відсутність побутових умов. І тільки постанова ЦК ВКП(б) «Про стан партійно-політичної роботи на вугільних шахтах Донбасу» від 28 лютого 1948 р. звернула увагу на причину великої плінності кадрів – умови праці та життя прибулих, намітивши низку відповідних заходів, внесла зміни до умов оргнаборів та мобілізацій молоді до шкіл ФЗН та ремісничих училищ. Аналізуючи далі цей документ, ми вбачаємо у ньому суттєвий перегляд зовнішніх ознак міграційно-демографічної політики ВКП(б): постанова зобов'язувала обком ліквідувати ці недоліки, покінчити з практикою адміністрування, підміни господарчих керівників, забезпечити розстановку і закріплення комуністів за вугледобувними дільницями, розвивати критику і самокритику, своєчасно роз'яснювати працівникам політику партії, покращити керівництво профспілковими та комсомольськими організаціями. Окремо було виписано необхідність повернути партійних, радянських, профспілкових та господарських керівників до питань матеріально-побутового забезпечення шахтарів і навіть було перелічено, за чим конкретно повинні слідкувати обком та парткоми: «щоб заробітна платня сплачувалася своєчасно, щоб спецодяг і мило видавалися в призначений термін, щоб робітничі селища безперервно забезпечувалися водою, щоб добре було налагоджене медичне обслуговування шахтарів, щоб лазні, пральні, майстерні з побутового обслуговування, їдальні та крамниці працювали безперебійно і обслуговували трудящих культурно, щоб своєчасно ремонтувалися помешкання і гуртожитки, своєчасно завозилося паливо робітникам, щоб в гуртожитках було чисто й тепло. Одним із головних завдань проголошувалася необхідність створення постійних кадрів робітників та інженерно-

технічного персоналу. Ця постанова стала початком усвідомлення необхідності еволюції державної міграційної політики, зміни пріоритетів в організації зовнішніх міграцій населення і воєнно-командних методів забезпечення відбудови підприємств робітниками і повинна була зменшити дезертирство з підприємств.

Сприяти «заохоченню» сільського населення до мобілізацій та оргнаборів в промисловість Донбасу мала ще й колективізація, що проходила в Західній Україні, та прийняття указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, що злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя», прийнятий за ініціативою партійно-державного керівництва УРСР. Жертвами цього указу стали в першу чергу люди зі слабким здоров'ям, вдови з дітьми, інваліди війни, люди похилого віку, яких на загальних зборах колгоспів під тиском партійно-господарського апарату нещадно штрафували, змушували давати письмові зобов'язання виробляти встановлений мінімум трудоднів або депортуватися до Сибіру, Казахстану, Уралу і т.д. Подібні приклади діяли на інших, особливо молодь, яка в разі неможливості уклонитися від мобілізації обирала Донбас, проте при цьому багато хто з них збирався швидше повернутися до рідних місць, втікаючи ще з дороги чи з місць прибуття.

Незважаючи на усі ці постанови та укази зміни, не могли відбутися зразу. Хоча збільшилася кількість молоді, яка прибувала за призовами до ФЗН та ремісничих училищ, дорослих – за оргнаборами. У 1948 р. до Ворошиловградської області прибуло 191526, а до Сталінської – 354064 особи [114], усього до регіону прибуло 545590 осіб. При цьому фіксувався постійно високий показник щомісячного прибуття. Найбільший відсоток прибулих давали області України. Так, 72% прибулих до Ворошиловградської області склали мешканці України, 17,6% – Російської Федерації, 2,3% – Молдавії, 2,5 % – Білорусі і т.д. Це відбилося й на організації та ході соціалістичного змагання, яке повинно було компенсувати нестачу кваліфікованої робочої сили і допомогти виконувати у стислий термін плани відбудови. Так, якщо у 1946 р. соціалістичним змаганням було охоплено 80% усіх робітників та службовців, то наприкінці 1948 р. – 90% [115]. Встановлювалися й нові рекорди. У лютому 1948 р. вибійник шахти ім. Калініна О.Тюренков видобув за зміну 669 т. вугілля й перекрив рекорд М.Ізотова, який у 1930-ті роки досягав 607 т., а згодом регулярно став виконувати 3-4 змінні норми. Його приклад наслідували й на інших шахтах. Відповідно зростала й платня передовиків, що стало досить важливим стимулом для включення працівників, у тому числі

й прибулих з інших регіонів, до змагання, а також стимулювало нові зовнішні міграції. З жовтня 1947 р. по травень 1948 р., прибуло на шахти 12 тисяч молоді, щоправда, скільки з них було комсомольців невідомо, але можна згадати, що з тих, хто приїхав з молоді у 1943-1944 рр., з 43,5 тис. осіб, комсомольців було тільки 11,6 тис., тобто 26,6%. Так що можливо, і ця мобілізація мала близькі до цього показники. Проте сліду цієї широкомасштабної акції у звітах вугільних підприємств так знайти і не вдалося. Можливо, що прибулих показали як вільнонайманих, або найманих за індивідуальним набором. І все ж більшою частиною молодь вступала на підприємства як вугільної промисловості, так і чорної металургії через систему ФЗН/РУ, контингент якої здебільшого формувався з мобілізованої молоді інших областей України. За п'ятирічним планом у Сталінській області через цю мережу мало прийти у промисловість 326 тис. робітників. З ФЗН/РУ за роки 4-ї п'ятирічки пройшло 240 тис. робітників [116].

Окремого розгляду заслуговують і процеси вибуття мігрантів з Донбасу, структура та динаміка яких дають нам уявлення про причини невдоволеності людей умовами праці та побуту. Однією з найбільш масових груп вибульців стали депортовані до регіону з західноукраїнських земель, що відійшли до Польщі у 1944 р. Так з них, на 1 липня 1948 р. з місць вселення з Ворошиловградської області вибуло за дозволом – 70 родин з 385 осіб, без дозволу – 1019 з 4762 осіб, або 75,6% всіх прибулих в область. На місці залишилося 289 родин з 1170 осіб. Зі Сталінської області за дозволом вибуло 65 родин з 259 осіб, без дозволу – 2301 родина з 16282 осіб (75,5%), залишилося на місцях – 678 родин з 2660 осіб. На 1 січня 1949 р. з Ворошиловградської області вибуло за дозволом 70 родин з 383 осіб, без дозволу вибуло (прибуло) 1008 родин з 4736 осіб (74,8% вибуття), обраховано у області 270 родин з 1196 осіб. Зі Сталінської області вибуло без дозволу 65 родин з 259 осіб, без дозволу – 2291 родина з 16342 осіб, або 75,2%. Незважаючи на повернення частини переселенців на місця вселення, на початок 1949 р. в Донбасі залишилося менше 25% переселенців а їх чисельність в місцях поселення стабілізувалася і локалізувалися місця їх розселення. Таким чином, політика закріплення примусових переселенців з території українських земель, що відійшли до Польщі, в Донбас успіху не мала.

Інша складова група вибулих – дезертери виробництва. До 1947 р. головним чином дезертирували мобілізовані та спецконтингент, випускники ФЗН/РУ, які прибули за оргнаборами. При цьому все більше виявлялася тенденція до невиконання планів оргнаборів. Так, начальник Станіславської обласної контори з оргнабору, створеної ві-

дповідним рішенням Ради міністрів СРСР і Мінтрудрезервів СРСР у листопаді 1947 р., насмілився навіть запропонувати ліквідувати її, тому що план набору за перші три квартали 1948 р. було виконано тільки на 53,9%. З 1948 р. найбільше дезертирів, крім оргнаборів, дають саме випускники ФЗН/РУ. Особливо багато дезертирувало випускників ФЗН, коли наступав час відпустки, із якої більшість з них просто не поверталися до підприємств. У 1948 р. в трест «Калінінвугілля» прибуло 7734 особи, з яких 4040 – випускники шкіл ФЗН/РУ, а вибуло 6380 осіб, з яких – 2855 осіб вибуло самочинно (головним чином молоді кадри), 708 – за хворобою або померли [117]. З Єнакіївського металургійного заводу – 653 або 25,2% усіх вибулих [118]. У тресті «Красноармійськвугілля» у 1948 році самочинно залишили роботу 3626 осіб, з яких: репатрійованих – 1782; розконвойованих – 172; мобілізованих – 52; ФЗН/РУ – 2428; вільнонайманих – 796 [119]. Підбиваючи підсумок, можна сказати, що всього з Ворошиловградської області у 1948 р. вибуло 81559 осіб, а зі Сталінської – 169302 особи [120], а загалом з регіону вибуло 250861 особа.

Як результат, у 1948 р. механічний приріст дещо зменшився, досягнувши 109967 осіб у Ворошиловградській області і 167418 – у Сталінській, усього по регіону механічний приріст склав 277385 осіб.

У наступні роки відбувається поступове зменшення чисельності прибулих. Так, до Ворошиловградської області прибуло 181067, а до Сталінської – 306701 особа. При цьому 58,3% прибули до Ворошиловградської області з УРСР, 32% – з РФ, 2,9% – з Молдавії, 2,6% – з БРСР, а до Сталінської – 65,7% з УРСР, 33,2% – з РФ, 1,1% – з БРСР. Переважну більшість прибулих склали мобілізовані до ФЗН та ремісничих училищ і за оргнаборами. Основу прибулих склали мешканці інших областей України.

Проте умови праці та житлово-побутові умови не змінилися, то ж йде і вибуття населення. Це показують і звіти підприємств. У 1949 р. в трест «Калінінвугілля» прибуло 7837 осіб, вибуло – 4577, з яких дезертирувало – 1670 осіб, головним чином випускники ФЗН/РУ, 720 – за хворобою або померли, вдалося повернути на підприємство тільки 435 осіб. Щоб компенсувати велику плинність робітників і забезпечити безперервну роботу тресту, доводилося набирати робітників більше, ніж потрібно. Так, за планом у 1949 р. у тресті повинно було нараховуватися 9955 робітників, але насправді їх було 10416 осіб. В трест «Горлівськвугілля» в 1949 р. прибуло 9263 особи, 1752 з яких – випускники шкіл ФЗН/РУ, 234 – за оргнабором, 151 – інтернований, 386 – повернутих дезертирів і т.д. В той же час з тресту вибуло 7413 осіб, 1757 з яких – дезертирували з підприємства, головним чином

випускники шкіл ФЗН/РУ, 51 – помер, 120 – заарештовано, 286 – комісовані інтерновані і т.д. З тресту «Сталінвугілля» самочинно вибуло 1050 осіб, а з комбінату «Сталінвугілля» – 13692 особи (24,5% від усіх вибулих). З комбінату «Сталінвугілля» у 1949 році вибуло 55383 особи, з яких 13692 самовільно, тобто дезертирували, 74,1% яких склали молоді робітники з ФЗН/РУ, з заводу «Азовсталь» – 224 (1,7%).

Таблиця 2.9

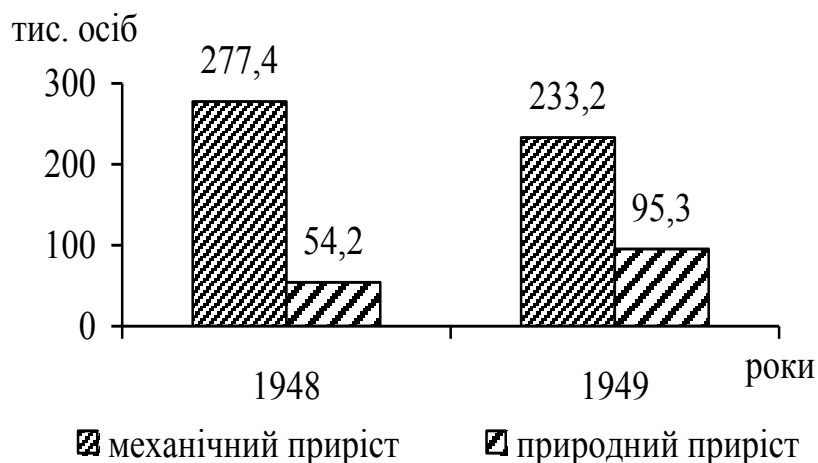
**Аналіз дезертирств робітників металургійного заводу
«Азовсталь» у 1949 р. [121]**

Дезертири								
за стажем роботи (у %)				за рівнем заробітної плати (у %)				
до 1 року	1-2 роки	3-6 років	більше 6 років	до 400 крб.	до 600 крб.	до 800 крб.	801-1000 крб.	більше 1000 крб.
5,3	8,6	4,4	1,7	18,3	29,6	32,3	10,4	9,4

Аналізуючи цю таблицю, можна відзначити, що переважну більшість дезертирів з заводу «Азовсталь» склали робітники зі стажем роботи до 1-2 років, платнею до 800 крб., одинаки у віці до 30 років.

Підбиваючи підсумок процесу вибуття населення за межі регіону, відзначимо, що у 1949 р. з Ворошиловградської області вибуло 85363, а зі Сталінської – 169302 особи [122], усього з регіону вибуло 254665 осіб. Це відбилося й на механічному прирості населення. У 1949 р. механічний приріст у Ворошиловградській області збільшився до 95764 особи. Поступова відбудова народного господарства й укомплектування кадрами промислових підприємств, зростання чисельності населення області призвели до зменшення механічного приросту у наступні роки. Дещо інакшою була картина у Сталінській області. У 1949 році механічний приріст склав 137399 осіб. У відомостях про рух населення облстатуправління це пояснювалося прибуттям населення до області, у зв'язку із зростанням промисловості, внаслідок чого за рік чисельність працюючих збільшилась на 70630 осіб за рахунок оргнаборів, за мобілізаціями молоді до шкіл ФЗН та ремісничих училищ прибуло ще 36925 осіб та ін. У складі населення області чоловіки склали 41,2%, а жінки 58,8%. Зростання чисельності населення відбувалось тільки в містах, а у сільських районах залишилося на старому рівні. Найбільше зростання населення за 1948-1949 рр. відбулося в таких містах, як Горлівка – на 29%, Макіївка – на 26,6%,

Жданов – на 22,3%, Сталіно – на 21,4%. Усього механічний приріст населення, яке прибуло в 1949 р. до регіону, склало 233163 особи. В той же час зріс природний приріст населення. Він склав у Ворошиловградській області 35891 осіб, а у Сталінській області – 59385 осіб, усього – 95276 осіб. Це призвело до деякого зменшення різниці між механічним та природним приростом, у порівнянні з 1948 р., що показує наступна діаграма (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Співвідношення механічного і природного приросту населення в Донбасі у 1948-1949 рр.

Тенденція деякого зменшення чисельності прибулої робочої сили простежується і у наступні роки, хоча коливання чисельності прибулих помітні ще на початку 1950-х рр. Щоб зняти напруженість з робочою силою на підприємствах і забезпечити бодай деяку незалежність роботи підприємств від постійної плинності робочої сили, 12 червня 1950 р. було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР «Про збільшення продуктивності праці, покращення організації виробництва й укріплення технічного керівництва на шахтах Донбасу». Проте особливих змін вона не дала, потрібні були нові зовнішні міграції, які зняли напругу з забезпеченням робочою силою підприємств. У 1950 р. до Ворошиловградської області прибуло 146307, або 80,8% від рівня 1949 р. [123]. До Сталінської прибуло – 290507 осіб. З них 156850, або 54%, прибули з міст та селищ міського типу, а 124484 особи, або 42,9%, – з сільської місцевості. При цьому у працездатному віці було 132755 осіб, або 53% усіх прибулих. Прибували в головному рівномірно, найбільший показник прибуття було зафіксовано у лютому – 21154 особи, або 7,3%, і грудні – 26592 особи, або 9,2% від усіх прибулих. Найбільше прибуло з областей України – 195676 осіб, або 67,4%. З областей Російської Федерації прибуло 80858 осіб, або 27,8%, інші – 13985 (4,8%). Динаміку

прибуття показує наступний графік (рис. 2.2).

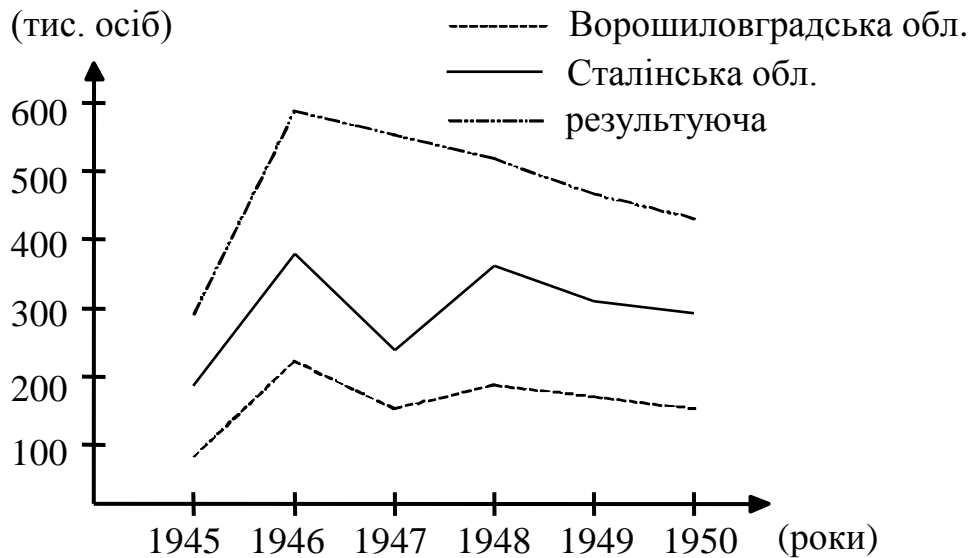

Рис. 2.2. Прибуття населення до Донбасу в 1945-1950 рр.

Аналізуючи цей графік, можна відзначити, що пік прибуття населення до регіону прийшовся на 1946 р., коли до регіону прибуло понад 610 тис. осіб, а у наступні роки йде його поступове зменшення. При цьому, розглядаючи прибуття у аспекті областей, можна побачити, що як у Сталінській, так і у Ворошиловградській області найбільше за повоєнні роки падіння прибуття простежується у 1947 р. – останній рік голоду, а вже наступного року відзначається нове збільшення чисельності прибулих, хоча й менше, ніж у 1946 р. Чисельність прибулих до Сталінської області постійно перевищувала чисельність прибулих до Ворошиловградської області у 1,5-1,7 рази. Усього до регіону з 1945 по 1951 рр. прибуло близько 2,8 млн. осіб.

Проте, як і раніше, зберігалася велика плинність населення. В цей час за межі Ворошиловградської області вибуло 98672 особи. Найбільше вибуття населення припало на третій квартал 1950 року. За межі Сталінської області вибуло 172945 осіб, з них 117290 осіб, або 67,8%, вибуло з 12 міст обласного підпорядкування. Зі Сталіно вибуло 31749 осіб (18,4%), з Макіївки – 13393 особи (9%), Жданова – 11766 (6,8%). До областей України та Російської Федерації вибуло 164806 осіб (95,2%). Найменше вибуло до Карело-Фінської РСР – 74 особи (0,04%), Таджикиської РСР – 83 особи (0,04%), Узбецької РСР – 107 осіб (0,06 %). Усього з регіону вибуло 271617 осіб. Отже, у 1950 р. простежується деяке зменшення чисельності прибулих і збільшення чисельності вибулих, у порівнянні з 1949 р.

Однією з складових вибуття залишалося дезертирство з підприємств. Так, у 1950 році дезертирувало з заводу «Азовсталь» 164 особи,

з тресту «Горлівськвугілля» – 843 (1,6% від вибулих), головним чином випускники ФЗН/РУ і т.д. [124].

Динаміку вибуття за межі регіону показує наступний графік (рис. 2.3).

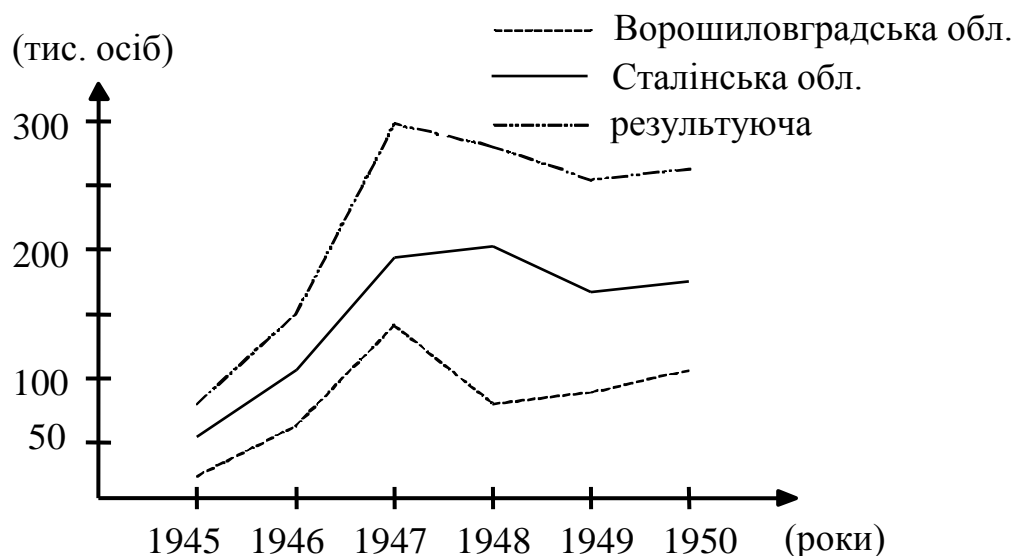

Рис. 2.3. Вибуття населення з регіону в 1945-1950 рр.

Аналізуючи цей графік, можна відзначити, що тільки у 1945-1950 рр. з Донбасу вибуло 1855749 осіб, з них з Ворошиловградської області – 607302, а зі Сталінської – 1248397 осіб. При цьому, якщо після піку вибуття 1947 р. з Ворошиловградської області темпи вибуття зростали поступово з незначним коливанням у наступні роки, то перший пік вибуття зі Сталінської області припав на 1948 р.

Незважаючи на дезертирство з підприємств, велику плінність населення механічний приріст відігравав значну роль у зростанні чисельності населення регіону. У 1950 р. механічний приріст у Ворошиловградській області склав 47635 осіб. При цьому 65,7 % прибули з областей України, 33,2% – Росії, 1,1% – Білорусі, представники інших республік давали негативний показник механічного приросту населення: Молдови – 0,3%, Казахстану – 1,6%. Найбільший приріст дали: Кам'янець-Подільська область – 5304, Житомирська – 3972, Ізмаїльська – 3118, Станіславська – 2690, Воронізька – 4600, Курська – 4023, Ростовська – 2984 [125]. У містах та селищах міського типу Сталінської області за 1949-1950 рр. населення збільшилося на 289306 осіб, механічний приріст склав 268768 осіб, або 92,2%. Чоловіків у працездатному віці нараховувалося 676988 осіб, з них робітників – 594247, або 87,7%. Жінок нараховувалося 846927, з яких працювало 395180 осіб, або 46,7%. Зріс і віковий склад населення, що пояснювалося механічним приростом населення у зв'язку з відбудовою і розвитком

промисловості. Механічний приріст у 1950 р. в Сталінській області склав 117562 особи [126]. Усього механічний приріст населення регіону в 1950 р. склав 165215 осіб. Динаміку механічного приросту показує наступний графік (рис. 2.4).

Рис. 2.4. Динаміка механічного приросту населення 1945-1950 рр.

Аналізуючи даний графік, можна відзначити, що, зростання чисельності населення регіону відбувалося головним чином за рахунок керованих зовнішніх міграцій та відповідного механічного приросту. Населення, що склало у цей час механічний приріст, прибувало на відбудову промислових підприємств областей, головним чином у вугільну і металургійну промисловість. При цьому постійно фіксувалася велика плинність кадрів, як через закінчення війни і початок демобілізації, так і через тяжкі умови праці і відсутності умов для життя у регіоні, бажанням повернутися до своїх родин. Незважаючи на це, завдяки механічному приросту населення в результаті постійно зростала й чисельність населення регіону. Динаміку цього процесу показує наступний графік (рис. 2.5).

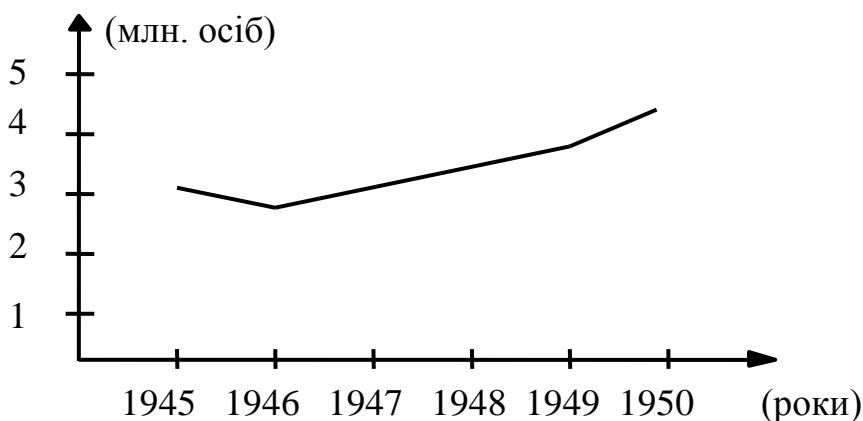
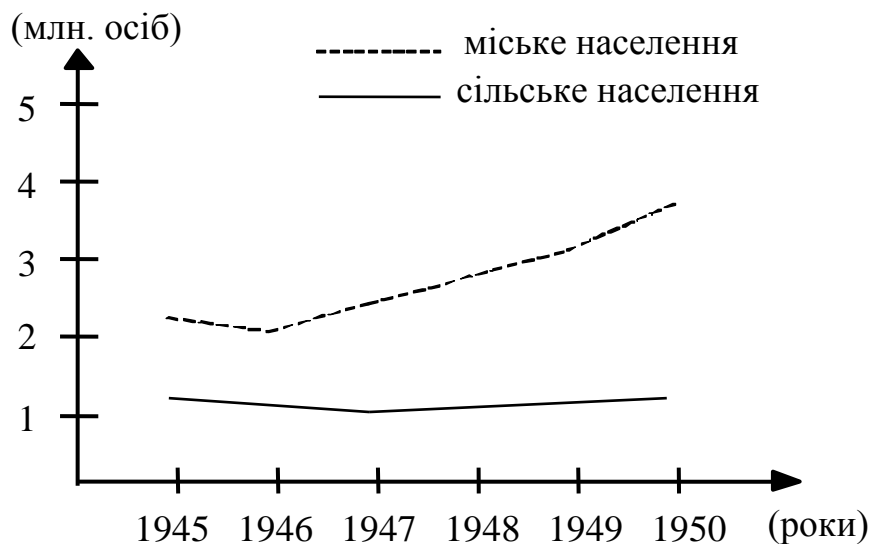

Рис. 2.5. Динаміка чисельності населення Донбасу (1945-1950 рр.)

Аналізуючи цей графік, можна відзначити, що чисельність населення регіону постійно зростала, при цьому найбільше зростання припадало на Сталінську область. Разом з тим, поступово зростав і природний приріст населення. Статистичні дані дають таку картину природного приросту у Сталінській області: 1940 р. – 47919 осіб; 1945 р. – 22658; 1946 р. – 47719; 1947 р. – 5182; 1948 р. – 34515; 1949 р. – 58982; 1950 р. – 58419; 1951 р. – 62721, тобто у 1951 р. він перевищив передвоєнний показник на 14802 особи. Проте у 1939 р. природний приріст по області склав 70697 осіб, отже цього показника навіть на кінець відбудови не було досягнуто за 6 повоєнних років. Досягнуто і перевищено його було тільки у 1958 р., коли він досяг 75545 осіб [127]. У Ворошиловградській області показник природного приросту населення був значно меншим: 1945р. – 16077; 1946 – 25725; 1947 р. – 10746; 1948 р. – 22418; 1949 р. – 35891; 1950 р. – 33046; 1951 р. – 32462 [128].

Відповідно відбувалися й зміни у складі міського та сільського населення областей та регіону загалом. Їх відбиває наступний графік (див. рис. 2.6).

Рис. 2.6. Динаміка чисельності міського та сільського населення Донбасу (1945-1950 рр.)

Аналізуючи цей графік, можна відзначити, що постійно відбувалося зростання чисельності міського населення й зменшення сільського населення, тобто урбанізація регіону.

Усього з 1946 по 1950 рр. до Донбасу прибуло близько 2,8 млн. осіб, вибуло 1,4 млн. осіб, механічний приріст склав близько 1,4 млн. осіб. У Сталінській області в промисловості, будівництві, на транспо-

рті, в МТС, державних та громадських закладах працювало 1159 тис. осіб, з них у промисловості – 542 тис. осіб. У Ворошиловградській області нараховувалася 581,6 тис. робітників та службовців, з них у промисловості – 273,7 тис. осіб. Це дозволило виконати основні плани з відбудови народного господарства, хоча у 1950 р., коли офіційно було завершено четвертий п'ятирічний план, було відбудовано тільки найважливіші підприємства важкої промисловості, а легка промисловість та сільське господарство так і не досягли довоєнного рівня. У Сталінській області в 1950 р. було видобуто 43945 тис. т вугілля (що не досягало рівня 1940 р.), проте у металургії довоєнні показники було дещо перевищено: вироблено 4785 тис. т чавуну, 4580 тис. т сталі, 4037 тис. т прокату, 8348 тис. т коксу [129]. У Ворошиловградській області було видобуто 32,5 млн. т вугілля, вироблено 867 тис. т чавуну, 99 тис. т сталі 53 тис. т прокату [130], що було нижче за довоєнні показники. Крім того, якщо б відбудова народного господарства дійсно завершилася у цьому році, то це повинно було призвести й до різкого зменшення мобілізацій населення та їх остаточного зникнення, як і до зникнення поняття дезертирства. Проте цього не сталося.

Таким чином, у 1948-1950 рр. продовжувалися зовнішні міграції в регіон, які й забезпечили в основному механічний приріст населення, який був основою зростання загальної чисельності населення регіону та його трудових ресурсів, в першу чергу у промислових центрах Донбасу, що забезпечило відбудову підприємств важкої промисловості.

Отже, за роки війни чисельність населення регіону зменшилася більш ніж вдвічі. Хоча у 1943-1945 рр. чисельність населення й збільшилася за рахунок прибуття евакуйованих та біженців, колишніх партизанів, відбудовчих загонів, репатрійованих, демобілізованих, засуджених та розконвойованих, депортованих, прибулих за оргнаборами та мобілізаціями до шкіл ФЗН та РУ, але чисельність населення не забезпечувала потреб відбудови у робочій силі. Тому державна міграційна політика виходила з того, що завдання відбудови народного господарства можливо вирішити тільки за рахунок подальшого зростання зовнішніх міграцій населення: оргнаборів, мобілізацій молоді до шкіл ФЗН та ремісничих училищ, повернення демобілізованих та прибуття репатрійованих, мобілізацій населення, робітничих батальйонів, депортацій. З 1943 р. по 1950 р. чисельність населення регіону

досягла рівня 1939 р. і перевищила її за рахунок керованих міграцій з інших областей, які проводилися військово-адміністративними методами. Незважаючи на це в регіоні спостерігалася велика плинність населення, яка була викликана методами здійснення керованих зовнішніх міграцій, тяжкою працею та незадовільними соціально-побутовими умовами. Весь час механічний приріст населення, значна частина якого припадала на Сталінську область, перевищував природний, пік його припав на 1946 р., а найнижчий показник прийшовся на 1945 р. Переважну більшість механічного приросту дали області України. Одночасно приходиться й розуміння необхідності змін пріоритетів в організації та здійсненні зовнішніх міграцій: від кількісних показників (зростання чисельності прибулих) до якісних – закріплення на підприємствах робочої сили та її укорінення в регіоні, підготовка кваліфікованих фахівців. Хоча з кінця 40-х років йде поступове зменшення зовнішніх міграцій, але механічний приріст населення має велике значення у збільшенні чисельності населення, особливо трудових ресурсів і на початку 50-х років.

РОЗДІЛ 3

ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В 1950-х РОКАХ

3.1. Зміна пріоритетів у здійсненні міграційної політики до Донбасу

Досягнута чисельність населення регіону мала б задовольнити потреби виробництва у робочій силі та забезпечити відтворення населення, необхідне для його подальшого функціонування. Тим більше, що повоєнна відбудова промисловості дозволила Донбасу зайняти традиційне місце паливо-енергетичної бази СРСР. Проте відбудова промисловості відбувалася на старій технічній основі та й торкалася перш за все підприємств важкої промисловості, що посилювало міжгалузеві диспропорції, і супроводжувалось негативними моментами у фінансовій і господарській діяльності окремих підприємств. Розвитку легкої і харчової промисловості, сільського господарства, соціально-побутової сфери не приділялося належної уваги, що разом з важкими умовами праці викликало постійну велику плінність населення.

В 1951 р. продовжувалися не тільки оргнабори, але й депортації українського населення. Продовженням політики депортацій українського населення з етнічних земель став другий розмін районів між Польщею та УРСР 1951 р. Але, на відміну від першого розміну, який було викликано перш за все політичними чинниками, другий розмін викликали економічні чинники. За українсько-польською угодою від 15 лютого 1951 р. Польщі відходили місцевості з родовищами нафти у Дрогобицькій області, за які УРСР отримувала меншу територію Польщі, яка була продовженням Волинського вугільного басейну. Переселенню підлягали 32 тис. українців з території головним чином Нижньоустрицького району Дрогобицької області, яких передбачалося розселити в Одеській, Херсонській, Миколаївській і Сталінській областях УРСР, і 16 тис. поляків з території, яку передавала Польща.

Відповідно до угод, українське населення мало переїхати на територію УРСР на добровільних засадах і отримати у місцях вселення земельні ділянки, зерно у відповідності до кількості зданого у Польщі врожаю, грошову позику у 5 тис. крб. з розстрочкою на 5 років, з них обіцяли списати всі недоїмки з поставок, податків і страхових виплат. Дозволялося вивозити одяг, взуття, білизну, продукти, реманент та ін., загальною вагою до 2 ц на родину, а також худобу та птицю. Житло та усе нерухоме майно повинно було залишитися неушкодженим новим господарям – полякам. Для роз'яснення умов переселення було

проведено загальні збори у кожному колгоспі, а для нагляду за виконанням цих умов у кожне село було направлено оперуповноваженого міліції. Для будівництва житла на місцях вселення, відповідно до постанови РМ УРСР та ЦК КП(б)У від 24 червня 1951 р. про будівництво житла для переселенців з частини території Дрогобицької області, яка відходила до Польщі, створювалися будівельні бригади з молоді, які згодом було спрямовано у відповідні місцевості, а основна частина селян повинна була проводити сільгоспроботи й зібрати врожай, який залишався полякам. Тільки після цього відповідно до розроблених на місцях планів починалося переселення. Усього переселенню підлягало 6069 родин [1]. У Сталінській області за планом переселенців з колгоспів ім. Кірова, Молотова, Сталіна, І. Франко, «Новий шлях», «Радянський прикордонник» Дрогобицької області повинні були прийняти 15 районів, розмістивши їх виключно по селах [2]. В основному розміщували невеликими групами (див. дод. Н). При цьому можна відзначити низький рівень проробленості плану, бо для частини районів вселення не було визначено ні уповноважених з прийому переселенців, ні відповідних колгоспів. Це свідчить, як про ставлення до місцевих органів влади до переселенців, так і про те, що досвід попередньої депортації не було враховано. Отже проблеми, які не було вирішено того часу, мали відтворитися на новому рівні. Для самих же місць вселення – сіл, зруйнованих війною та голодом, – прибуття переселенців з худобою, реманентом та ін. давало можливість залікувати військові рани та підняти сільське господарство.

З липня по жовтень 1951 р. до місць вселення йшли ешелони з примусовими переселенцями. Проте до місць вселення доїхали не всі – деяка частина залишилася у рідних місцях, а частина самочинно покидала ешелони при їх проходженні територіями західноукраїнських областей. Уповноважений Ради Міністрів постійно контролював цей процес. Так, на 11 червня з 1846 голів та працездатних членів родин за планом, було відправлено 1707, або 92,4%. У цей же час, лісу – з 50990 куб. м. за планом – 8790 куб. м. [3]. На 28 червня, за звітами, до Сталінської області прибуло 1846 родин, за планом наприкінці червня – липні повинно було прибути ще 708 родин, з яких 2205 – працездатні особи і т.д. [4]. Одночасно йшли й перевірки стану будівництва будинків для переселенців у містах вселення. Ця проблема ускладнювалася тим, що ліс повинні були відвантажувати з місць виселення, як і частину кровельних матеріалів, а частина їх повинна була надходити з інших підприємств регіону вселення. Як йшов цей процес, свідчать звіти перевіряючих. Так, на червень 1951 р. відзначалося, що відвантаження лісу з Нижньоустрицького району в райони вселення йде не-

задовільно, шифер з Харківського цементного заводу – замість 560 м. кв. за планом не було отримано жодного, цементу – завезено 36 т, замість 112 т. і т.д. Крім того, Дрогобицький облвиконком не відправляв повідомлень про відправку ешелонів до місць вселення, що не давало можливості організувати зустріч і розвантаження ешелонів [5].

Не краще було й з самим будівництвом. На 28 липня 1951 р. було побудовано 65, відбудовано та відремонтовано – 17 будинків, куплено – 28, усього підготовлено для переселенців – 726 будинків. В стадії будівництва знаходилося 717, відбудови – 9 будинків. Для цього заготовлено 10,5 тис. тон будівельного каміння, 13,3 тис. куб. м. саману, підвезено 48,3 куб. м. лісу. Уповноважений Потапенко доповідав, що колгосп ім. Шевченко не отримав 482 куб. м. лісу, колгосп ім. Хрущова (Андріївський район) – 687 куб. м. У Олександрівському та Краснолиманському районах переселенці не забезпечені паливом, кормами для худоби, колгоспи не провели розрахунок з переселенцями за роботи з будівництва житла у розмірі 80 тис. крб. «В результаті відсутності пиломатеріалів люди, які зайняті на будівництві будинків, простоюють без роботи. На будівництві працюють п'ять автомашин тільки у межах світового дня, в результаті чого в день перевірки зі станції не вивезено 700 куб. м. лісу. Розрахунки за трудові, які було зароблено в Дрогобицькій області, проведені зерном вкрай низької якості, тобто не зерном, а відходами, де самого зерна тільки 10-15%» [6].

Таким було становище й у інших місцях вселення. Звітуючи про стан будівництва по Сталінській області, уповноважений зазначав: «...У цілому не побудовано 704 будинки. Сьогодні будівництво нових і закінчення розпочатих будинків зупинено, незважаючи на наявність будматеріалів. Перевіркою встановлено, що зовсім недостатньо здійснюється технагляд і грубо порушується існуючий порядок передачі будинків до експлуатації. У більшості районів не побудовані сараї, багато переселенців тримають худобу в житлових приміщеннях» [7]. На грудень 1951 р. значна частина переселенців так і залишилася без житла (див. табл. 3.1).

Аналізуючи таблицю, можна відзначити, що будівництву будинків для примусових переселенців не приділялося належної уваги. Найгірше справи виглядали у Ямському районі, де тільки для 59% родин було побудовано будинки. Це підтвердила й проведена перевірка. Так, у Краснолиманському районі (колгоспи ім. Шевченко, «Правда», «Червоний партизан») при плані будівництва 209 будинків, було завершено будівництво тільки 129, 80 – знаходилися у стадії будівництва. Переселенці мешкали по 2-3 родини в одному будинку. Побудовані будинки були вологі, а паливом їх не забезпечили – його отримали

Забезпечення переселенців житлом (на грудень 1951 р.) [8]

Райони	План будівництва будинків	Побудовано і придбано будинків	В стадії будівництва	% закінченого будівництва
Андріївський	425	268	101	62,8
Олександрівський	89	62	-	70,4
Будьонівський	365	263	29	72,0
Волноваський	172	132	20	76,6
Краснолиманський	209	129	80	61,7
Тельманівський	399	251	149	62,8
Ямський	303	153	144	59
УСЬОГО	1962	1258	523	64,1

тільки 6 родин з 209. Продовольчі позики в колгоспах ім. Шевченко и «Правда» не було видано. В колгоспі «Червоний партизан» її видали тільки найактивнішим робітникам. Розрахунок за відроблені у місцях виходу трудодні так і не було завершено. У Тельманівському районі будинки юридично не були передані переселенцям, а кредити не оформлені. При цьому було побудовано тільки 149 будинків, або 53%, і роботи було зупинено. У Ямському районі переселенці зовсім не були забезпечені паливом. До 12 грудня 1951 р. переселенський відділ виконкому Сталінської області жодному колгоспу не перерахував коштів на будівництво й господарське облаштування переселенців.

Чергова перевірка уповноваженим РМ УРСР стану господарського облаштування переселенців, яка завершилася 25 грудня 1951р., показала, що у всіх районах вселення облвиконкомом Сталінської області, райвиконкомами Андріївського, Будьонівського, Олександрівського, Тельманівського, Ямського районів не виконана постанова РМ УРСР від 24 червня 1951 р. «Про будівництво будинків та господарське облаштування переселенців з дільниці території, що відійшла до Польщі»: «Незважаючи на наявність у колгоспах будівельних матеріалів і кредитів сільхозбанку, робота по закінченню розпочатих будинків для переселенців усюди зупинена» [9]. При цьому виявилось, що значна частина будинків, які за звітами місцевих органів значилися побудованими, фактично не добудовані і жити у них неможливо.

«Райвиконкоми і правління колгоспів не приймають заходів для завершення будівництва незакінчених будинків, що викликає невдоволення і скарги переселенців. В колгоспах не передані переселенцям за актами будинки та присадибні ділянки, кредити банку на переселенців не переоформлені через незадовільний бухгалтерський облік в колгоспах, не встановлена фактична ціна кожного побудованого будинку. Райвиконкоми і правління колгоспів не вживають реальних заходів для створення нормальних матеріально-побутових умов» [10].

Отже, не дивно, що за результатами перевірки 1 січня 1952 р. з'явилося розпорядження зам. голови РМ УРСР Л.Корнійця, де відзначалося, що з потрібних 1962 будинків побудовано тільки 1258, 523 – будуються, а будівництво ще 191 так і не розпочато, і пропонувалося голові Сталінського облвиконкому на протязі 5 днів розглянути питання про виплату заробітної платні будівельникам й розробити заходи із забезпечення до 1 травня 1952 р. завершення будівництва будинків і господарського облаштування переселенців [11]. І тільки до зими 1952/1953 рр. всі 1962 родини переселенців до Сталінської області отримали нарешті житло і мали змогу зайнятися господарським облаштуванням, що й поклало початок їх вкоріненню на Донеччині. Ця остання депортація українського населення з земель Західної України, що відійшли до Польщі по другому розміну районів, частка з яких була переселена до Донбасу, стала останнім найяскравішим проявом продовження міграційно-демографічної політики воєнно-адміністративними методами, але водночас засвідчила, що старі методи здійснення міграційно-демографічної політики себе вичерпали.

У тому ж році було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР від 28 листопада 1951 р. «Про впорядкування організованого набору населення», яка змінила умови оргнаборів і стала фактичною відмовою від вирішення демографічних та міграційних питань військово-адміністративними методами. У ній зазначалося, що є великі недоліки в регулюванні та контролі за проведенням оргнаборів, у результаті чого підприємства різних міністерств проводять оргнабори по одних й тих самих селах та колгоспах, набираючи робітників без усіляких нарядів і угод з колгоспами, що негативно впливає на роботу не тільки цих колгоспів, але й на виконання плану оргнабору. Ради Міністрів республік, облвиконкоми, райвиконкоми планують оргнабори без урахування стану із трудовими ресурсами в колгоспах. Уповноважені набирають робітників у найслабкіших колгоспах, де легше можна набрати робочу силу, а в економічно міцних колгоспах, які мають надлишок робочої сили, набір здійснюється у меншому розмірі. В той же час є достатньо фактів, коли колгоспи мають надлишок робочої сили,

але перешкоджають укладенню угод. Не ведеться й масово-роз'яснювальна робота з проведення оргнаборів з числа сільського населення. Крім того, існуючий стан, коли витрати на організацію оргнаборів віднесені на рахунок держбюджету, не зацікавлює керівників підприємств та будівництв в створенні необхідних умов робітникам, яких спрямовано для проведення оргнаборів, що призводить до плинності робітників та неефективного використання коштів. Постанова визначила нові умови проведення оргнаборів. Тепер проводити їх було повинно Міністерство трудових резервів за угодами з відповідними міністерствами та відомствами. У свою чергу Мінтрудрезервів повинно було заключати індивідуальні трудові угоди з робітниками, яких набирало на роботу. Міністерству транспорту, Радам Міністрів республік, облвиконкомам було запропоновано навести лад у плануванні й проведенні оргнаборів у сільській місцевості, притягувати до відповідальності керівників господарських організацій, які самочинно проводять оргнабори. Плани проведення оргнаборів потрібно було доводити у тижневий термін до райвиконкомів місць набору. Керівникам колгоспів було рекомендовано відпускати колгоспників для постійної роботи у промисловості, будівництві, на транспорті та в інших організаціях народного господарства з обов'язковою реєстрацією колгоспами укладених угод. Цією ж постановою було заборонено керівникам підприємств і будівництв приймати на постійну і сезонну роботу колгоспників без довідок про те, що їх відпущено правлінням колгоспів. Витрати із здійснення оргнаборів було перекладено з держбюджету на собівартість продукції підприємств і будівництв міністерств та відомств. Було рекомендовано укладати угоди на два роки і більше. При цьому сплачувати одноразову допомогу, визначену постановою Ради Міністрів СРСР від 9 серпня 1948 р., у подвійному розмірі. При укладенні угод контори з оргнаборів Мінтрудрезерву повинні були видавати по 50% допомоги і добові, а також сплачувати проїзд робітників. Таким чином, оргнабори з примусових і короткотермінових стали більш орієнтовані на добровільність, матеріальну зацікавленість селян і закріплення нових робітників на підприємствах та набуття ними відповідного фаху. У 1951 р. було скасовано й карну відповідальність за самочинне залишення підприємств та прогули й замінено її судовою відповідальністю.

Незважаючи на це, різкого падіння чисельності прибулих до регіону не спостерігалось. Навпаки, відбулося деяке її зростання. У 1951 р. до Ворошилоградської області прибуло 160 285 осіб або на 9,5% більше, ніж у попередньому році [12]. Більше всього населення прибувало у другому півріччі (на 24%). До Сталінської області прибуло

326112 осіб [13]. При цьому, до Сталінської області з областей України прибуло 221115 осіб, або 67,9% від загальної чисельності прибулих, з областей Російської Федерації – 896333 особи або 27,5%, а з інших 14 республік СРСР – 14723 особи або 4,6%. При цьому відбувалося й переміщення прибулого населення у межах області, що викликалося потребами відбудови, тому з 221115 осіб, що прибули з України, у межах області перемістилося 94738 осіб, або 42,8 %. З них – 74119 осіб перемістилося у містах області і 18612 – з сіл до міст. Усього до регіону прибуло в 1951 р. 486397 осіб.

Незважаючи на те, що на протязі 1945-1951 рр. чисельність прибулих залишалася постійно великою, проте при цьому зберігалася й велика плінність населення. Так, у 1951 р. збільшилася чисельність вибулих за межі Ворошиловградської області, склавши 106918 осіб. За межі Сталінської області вибула 226301 особа. Усього з регіону в 1951 р. вибуло 333219 осіб. Тільки у 1950-51 рр. зі Сталінської області 95,2% вибували у міста і села України та РФ, з яких 70,7% склали вибулі до інших областей УРСР.

Зрозуміло, що така велика плінність населення позначилася й на механічному прирості населення у регіоні, а відповідно й на виконанні завдань відбудови промисловості. І все ж у 1951 р. механічний приріст Ворошиловградської області знов дещо зріс і склав 53367 осіб. При цьому, у механічному прирості населення області 32 тис. прибулих становили прибулі з інших областей України, 40,3% прибулих складала молодь у віці 16-19 років. Дещо змінився і статевий склад прибулих: якщо у 1950 р. чоловіки склали 63,7%, то у 1951 р. – 56,8%. На кінець 1951 р. чисельність населення області досягла 2041620 осіб, з них – 520835 мешкали у сільській місцевості [14]. Головним чином зросла чисельність населення промислових центрів та транспортних вузлів: Ворошиловграда, Ворошилівська, Кадіївки, Лисичанська, Попасної.

У Сталінській області у 1951 р. механічний приріст населення міст та сіл склав 99800 осіб, або 56,7% [15]. Значна його частина – 66,8%, припала на промислові центри: м. Сталіно – 65579 осіб, або 29% до загальної кількості прибулих; м. Макіївка – 34464, або 10,6%; м. Горлівка – 27801, або 8,5%; м. Жданов – 21531, або 6,6%. Прибуття населення відбувалося головним чином до крупних промислових підприємств, шкіл ФЗН, ремісничих училищ, в останні з яких прибуло 20944 особи, або 6,4% від загальної чисельності прибулих. Серед прибулих з інших областей України найбільший відсоток припадав на Харківську – 15021 особа (6,8%), Ворошиловградську – 12082 (5,5%), Дніпропетровську – 11975 (5,4%), Вінницьку – 10027 (4,5%). Прибут-

тя робочої сили з Російської Федерації показало, що найбільшу питому вагу прибулих давали Курська область – 18313, або 20,4% прибулих із Російської Федерації. Більшість прибулих – 88% складали працездатні особи, а 53,3% – чоловіки. З вказаного механічного приросту населення 68,4% прийшлося на 12 міст обласного підпорядкування. Найбільше з них: Сталіно – 22714 (22,8% від загального механічного приросту), Макіївка – 13181 (13,3%), Горлівка – 9725 (9,7%), Жданов – 7947 (8%). Зменшення механічного приросту пояснювалось поступовим укомплектуванням кадрами підприємств і збільшенням плинності кадрів державних трудових резервів. У механічному прирості чисельності населення області більше 61 тис. склали прибулі з інших областей України, 34 тис. – Російської Федерації, 1,7 тис. – БРСР, 446 – Азербайджану, 332 – Молдавії, 114 – Латвії і т.д., 67% прибулих поповнили населення м. Сталіно, Макіївки, Горлівки, Жданова, більшість з яких прибула за оргнаборами на підприємства вугільної, металургійної промисловості, будівельних організацій та по призовами учнів до шкіл ФЗН та ремісничих училищ. Останні склали 6,4% до усіх прибулих, або 21 тис. осіб. При цьому позначилась й тенденція перевищення чисельності вибулих до м. Москви, Ленінграда, Києва, Сталінграда, над чисельністю прибулих з них [299, арк. 329]. В 1951 р. механічний приріст населення регіону склав 153167 осіб. На кінець 1951 р. чисельність населення регіону склала близько 5,3 млн. осіб, з них: у Ворошиловградській області – 2042 тис. осіб, а у Сталінській – 3276 тис. осіб [16].

Підбиваючи підсумки відбудови та подальшого розвитку народного господарства, голова Ради Міністрів СРСР Г.Маленков відзначав, що поряд з незаперечними успіхами є багато відстаючих підприємств, які не забезпечують виконання держплану. На багатьох заводах, шахтах і фабриках допускаються перевитрати державних коштів, не усюди приділяється достатньо уваги поліпшенню якості продукції, а що стосується села, то є немало колгоспів і навіть сільськогосподарських районів де сільське господарство просто занехаяне. Серед тих, хто не виконує держплану, він назвав трести «Орджонікідзевугілля», «Будьонніввугілля», металургійні заводи ім. Кірова і «Азовсталь» та ін., а серед тих, хто допустив великі збитки – трести «Красноармійськвугілля», «Красногвардійськвугілля», «Сніжнянськантрацит» та ін. Тому не дивно, що у січні 1952 р. з'явилася постанова ЦК ВКП(б) «Про соціалістичне змагання у промисловості та сільському господарстві», за допомогою якої намагалися компенсувати нестачу робочої сили ентузіазмом робітників. Постанова визначала, що головними завданнями змагання є боротьба за всебічне зростання якості продук-

ції та зменшення її собівартості, забезпечення активної участі у ньому усіх робітників, що, як виявилось згодом, не дало бажаних наслідків. Восени 1952 р. XIX з'їзд партії затвердив директиви на п'яту п'ятирічку (1951-1955 рр.), які передбачали подальший розвиток вугільної, хімічної та інших галузей народного господарства, будівництво нових підприємств. Тільки у комбінатах «Артемвугілля» та «Сталінвугілля» передбачалося зростання видобутку вугілля на 62% і 49% відповідно, валової продукції машинобудівних заводів – в 1,5-2 рази, значне зростання виробництва чавуну, сталі, прокату та ін. Це вимагало при існуючих умовах зростання чисельності населення, перш за все працездатного, тим більше, що рівень природного приросту у 1952 р. у Ворошиловградській області досяг тільки 32509, а у Сталінській – 62721 особи [17], тобто був нижче довоєнного рівня. Тому зовнішні керовані міграції продовжувалися, хоча й при деякому їх зменшенні. У 1952 р. до Ворошиловградської області прибуло 172480, з яких – 53805 з Ростовської, Воронізької та інших областей Російської Федерації, а 106803 особи – з Харківської, Полтавської, Житомирської та інших областей України [18]. Крім того, 144 особи прибули з-за кордону. До Сталінської області прибуло 322155 осіб, 79327 з яких прибули із Російської Федерації, а 227358 – з Вінницької, Волинської, Полтавської, Ізмаїльської, Житомирської та інших областей України [19]. Крім того, з-за кордону прибули 47 осіб. Усього до регіону прибуло 494,7 тис. осіб. Проте при цьому зберігалася й велика плинність населення. З Ворошиловградської області вибули 126802 особи [20], а зі Сталінської області – 244535 [21]. Головним чином вибували до областей Російської Федерації та України. З Ворошиловградської області 35604 особи вибули до Російської Федерації, а 81390 – до областей України. Зі Сталінської області 60205 осіб вибуло до Російської Федерації, а 172258 – до областей України. Усього з регіону вибули 371,3 тис. осіб. Ці дані показують, що в 1952 р. серед прибулих та вибулих переважали мешканці різних областей України. Механічний приріст населення у Ворошиловградській області склав 45678 осіб, при цьому механічний приріст населення за рахунок прибулих з міст досяг 9687 осіб, з сіл – 38122, невідомих – 2131 особи. У механічному прирості населення прибулі з Російської Федерації склали 18741 особу, прибулі з областей України – 25213 осіб, головним чином з Харківської області – 1280 осіб, Полтавської області – 1177 осіб, з Житомирської області – 1397 осіб та інших. Інші республіки СРСР дали незначний відсоток зростання механічного приросту населення. Прибулі з Азербайджану дали 129 осіб, з Білорусі – 1496 осіб, Естонії – 5 осіб, Латвії – і зовсім негативний (-50 осіб) і т.д. Механічний при-

ріст Сталінської області досяг 77620 осіб, при цьому механічний приріст за рахунок прибулих з міст склав 31117 осіб, з сільської місцевості – 44627 осіб, невідомих – 1876 осіб. Прибулі з областей України у механічному прирості населення області склали 55100 осіб, головним чином прибулі з Вінницької, Волинської, Полтавської, Ізмаїльської, Житомирської областей. Прибулі з областей Російської Федерації у механічному прирості населення склали 19122 особи, головним чином прибулі з Краснодарського краю, Астраханської, Брянської, Курської областей та м. Москви. Усього механічний приріст населення регіону у 1952 р. досяг 123,4 тис. осіб [22].

У 1952-1953 рр. вперше у повоєнні часи було приділено увагу розвитку легкої та харчової промисловості, що в короткий час дало необхідний ефект, полегшивши ситуацію із цими товарами, а відповідно і становище робітників та їх родин, а також стало ще одним стимулом для прибуття у регіон нових мешканців. А смерть Й.Сталіна й початок «відлиги» привнесли нові риси у розвиток регіону. Хрущовська «відлига» поклала початок частковому реформуванню тоталітарної радянської системи – десталінізації і деякої лібералізації суспільно-політичного життя, реформам і пошукам нових підходів до розв'язання суспільно-політичних, економічних та соціальних проблем. Процеси оновлення почалися ще навесні 1953 р. Саме у 1953-1955 рр. була зроблена перша спроба переходу «від тоталітарної до авторитарної форми правління» [23] були припинені гоніння проти націоналізму, уповільнився процес русифікації, зросла роль українського чинника в різних сферах життя. Важливим чинником, що позитивно позначився на стані суспільно-політичного життя, була ліквідація концтаборів. Багато з тих, хто повернувся на волю, були людьми зі зламанною долею, що викликало у молоді певну зневіру у справедливості та соціальній захищеності. Усе це відбивалося й на державній міграційній політиці, у якій замість воєнно-адміністративних заходів починається перехід до адміністративно-командних методів здійснення державної міграційної політики. Депортації та мобілізації населення було припинено, але й при цьому використовували оргнабір, комсомольсько-молодіжні призови під приводом комсомольсько-молодіжних будівництв, призови учнів до шкіл ФЗН. Неоднозначно позначилася на зовнішніх міграціях, демографічному та соціальному розвитку регіону й масова амністія, яку було проведено весною 1953 р. З одного боку – вона дозволила збільшити чисельність дорослого населення, але з іншого – привела до більшої концентрації злочинного елемента й ускладнення криміногенної обстановки. Значний вплив у 1950-ті роки на розвиток демографічної картини мали відміна забо-

рони на здійснення абортів, що на першому етапі призвело до деякого зменшення чисельності народжених, і видача паспортів селянам у суціль паспортизованих районах, що зменшило можливості проведення міграцій воєнно-адміністративними методами і призвело до більшої мобільності сільського населення, особливо у приміській зоні, яке спрямовувалося тепер більше за власним бажанням на будівництва та до промислових підприємств у пошуках більш заможного життя. Проте це не призвело до зміни сутності тоталітарної влади, яка намагалася зберегти свій вплив на суспільство, змінивши тільки зовнішні прояви влади.

3-7 вересня 1953 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК КПРС прийняли постанову про заходи з подальшого розвитку тваринництва і зниження норм обов'язкових поставок продукції державі господарствами колгоспників, робітників та службовців, про заходи збільшення виробництва та заготівлі картоплі і овочів в колгоспах та радгоспах в 1953-1955 рр. Серед заходів було підвищення заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію, зниження норм постачань з особистих підсобних господарств селян, зменшення грошового податку з кожного колгоспного двору, зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства та ін. 10 жовтня 1953 р. Рада Міністрів і ЦК КПРС прийняли постанову про розширення виробництва промислових товарів індивідуального користування і покращення їх якості. 12 жовтня 1953р. було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС про розширення виробництва продовольчих товарів і покращення їх якості, про заходи з подальшого розвитку радянської торгівлі. Ці постанови засвідчували, що нарешті будуть проведені заходи, спрямовані на забезпечення елементарних потреб населення.

Завдяки цьому у 1953 р. до Ворошиловградської області прибуло майже на 14 тис. більше – 186391 особа, з них – 60218 з Російської Федерації, 107486 – різних областей України, інші – з других республік СРСР [24]. Основу цих міграційних потоків складала молодь, яка прибувала до шкіл ФЗН, ремісничих та залізничних училищ. Проте все одно зберігалася велика плінність населення. У 1953 р. з Ворошиловградської області вибуло 124341 особа, з яких 79011 осіб – до інших областей України, 38150 осіб – до Російської Федерації і т.д. У механічному прирості більшість складала мешканці сіл, які прибули за оргнаборами та учні ФЗН/РУ. Тому 33,4% з них були у віці 20-29 років, а 63,2% складала чоловіки. При цьому, хоча прибулі з областей України й складала більшість, проте і вибувало їх значно більше, тому у механічному прирості населення нараховувалося 28475 осіб прибулих з областей України, 22068 осіб, які прибули з Російської Федерації, 1583 –

з Білорусі, 147 – з Молдавії, 117 – з Литви, 50 – з Естонії і т.д. [25]. Найбільший механічний приріст було зафіксовано у Ворошиловграді (13403 особи), Ворошилівську (6428 осіб), Кадіївці (5914 осіб), Попасній (5158), Краснодарі (2844 особи). Якщо в 1952 р. у механічному прирості чоловіки складали 42,5%, то у 1953 р. вони склали 63,2%. Найбільший механічний приріст населення дали прибулі з Чернігівської (3266 осіб), Кам'янець-Подільської (3021 особа), Житомирської (2529) та інших областей України, з Курської (3945 осіб), Воронізької (3915), Орловської (1406) областей Російської Федерації [26].

До Сталінської області прибуло 354257 осіб, з яких 104602 прибули з Російської Федерації, а 221459 – з Ворошиловградської (16385 осіб), Вінницької (10467 осіб), Дніпропетровської (12714 осіб), Сумської (9282 особи) та інших областей України [27]. Якщо прослідкувати динаміку прибуття по місяцях, то населення прибувало досить рівномірно, тобто середньомісячна чисельність прибулих була стабільною, хоча в травні був зафіксований пік прибуття – 37585 осіб. Основна частина з них прибула до будівельних підприємств тресту «Азовстальбуд», БМУ «МиронівДРЕС», «Артемвугілля». Але при цьому 262930 осіб вибуло за межі області. Найбільше вибуття було зафіксовано в липні, коли вибуло 27932 особи, в березні – 22802 особи, лютому – 16626 осіб. Вибували в основному до областей України та Російської Федерації. Так, до областей України вибуло 180465 осіб, до областей Російської Федерації – 62829 осіб. Механічний приріст області склав 91258 осіб, тобто на 17,5% більше ніж у 1952 р. При цьому, 40994 особи прибули з областей України, 39773 особи – з областей Російської Федерації, 4071 особа – з Білорусі, 269 – з Азербайджану, 17 – з Вірменії, 229 – з Молдавії, 16 – з Карело-Фінської РСР. Механічний приріст в першу чергу зростав за рахунок збільшення механічного приросту міст. Усього механічний приріст населення регіону у 1953 р. склав осіб. Прибулі з областей УРСР та Російської Федерації у механічному прирості регіону складали 86,2%, тобто абсолютну більшість. При цьому прибулі з областей України складали 44,8%, з Російської Федерації – 41,8%, з інших республік – 13,4%.

Завдяки зовнішнім керованим міграціям населення регіону постійно зростало. У 1953 р. чисельність населення Ворошиловградської області склала 2121308 осіб, з них 1594573 – міського, а 56735 – сільського населення [28]. Чисельність населення Сталінської області склала 3707492 особи, з них – 3047715 – міське, а 659777 – сільське населення. Загальна чисельність населення регіону досягла майже 5,83 млн. осіб. Але все гостріше поставало питання про закріплення прибулого населення, бо постійну його плінність спричиняли перш за все відсутність

житла та необхідних соціально-побутових умов. Це, поряд з іншими факторами, призводило й до зменшення зовнішніх міграцій.

У лютому-березні 1954 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який прийняв постанову «Про подальше збільшення виробництва зерна в країні та про освоєння цілинних та перелогових земель», де вказувалося, що комплектація створюваних радгоспів на нових землях робочою силою повинна йти за рахунок оргнаборів [29]. Тобто держава не відмовлялася від регулювання міграційно-демографічних процесів, просто від воєнно-командних методів здійснювався перехід до адміністративно-командних. Зрозуміло, ця постанова призвела до деякого падіння кількості прибулих – у містах і селах йшов призов молоді на обробку цілинних та перелогових земель, а відповідно зменшувався призов молоді до державних трудових резервів, частина молодих робітників вибувала на цілину з самого регіону. Головну роль у міграціях до Донбасу тепер відігравали призови молоді до училищ та шкіл трудових резервів, призови на будівництво промислових підприємств. Проте зростання економічного потенціалу регіону і чисельності його населення викликало ряд проблем, серед яких не останнє місце займали нестача води для підприємств, житла для робітників, особливо тих, які прибули разом з родинами. Першу проблему повинна була розв'язати постанова про будівництво каналу «Сіверській Донець-Донбас», прийнята у тому ж 1954 р. Саме вона разом з реконструкцією та будівництвом нових шахт та заводів дала поштовх до зростання у наступні роки чисельності прибулих. Канал передбачалося побудувати на протязі 125 км від Райгородка до Сталіно. Вимагалось на трасі будівництва створити нормальні побутові умови для будівельників. Восени 1954 р. до м. Горлівка, Слов'янськ, Часів Яр стали прибувати перші робітники, які повинні були розпочати будівництво нових будинків для будівельників каналу. Але справжня робота на трасі розпочалася у березні 1955 р. У 1955 р. за комсомольськими путівками на будівництво каналу прибуло 16 тис. юнаків та дівчат з різних областей України, а усього прибуло біля 20 тис. осіб. Зрозуміло, що вони не становили абсолютної більшості прибулих. Усього в 1954 р. до Ворошиловградської області прибуло 170514 осіб, в тому числі прибули з міст – 89198 осіб, з сіл – 78814 осіб, 347 осіб прибуло з-за кордону. В той же час за межі області вибуло 138060 осіб, з яких 93275 осіб вибуло до міст, а 41311 – до сіл. Механічний приріст чисельності населення області склав 32454 особи. При цьому з Російської Федерації прибуло 40379 осіб, вибуло – 41091 особа, механічний приріст був негативним і склав – 712 осіб. З України прибуло 117 тис. осіб, вибуло 86445 осіб, а механічний приріст склав 30658 осіб. Механічний

приріст за рахунок прибулих з Білорусі досяг 742 особи, з Вірменії – 10, з Казахстану – 1815 осіб і т.д. [30]. Таким чином у механічному прирості населення області прибулі з областей України склали більше 90%. У порівнянні з 1953 р. змінилися й інші показники міграційних процесів (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2

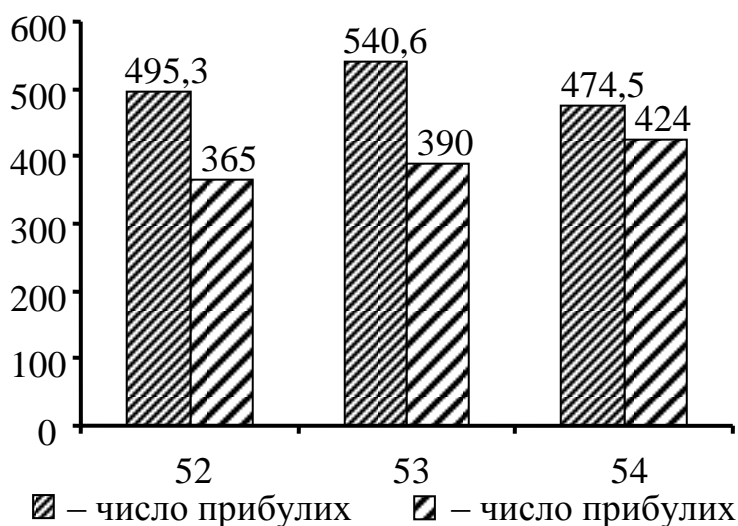
Показники міграційних процесів у Ворошиловградській області в 1953-1954 рр. [31]

Показники	1953 р.	1954 р.	у % до 1953 р.
прибуло усього	186527	170861	91,6
в т.ч. з міст	89965	89198	99,1
з сіл	86466	78814	91,1
вибуло	124601	138060	111,4
в т.ч. до міст	75491	93275	123,6
до сіл	46160	41311	89,5
мех. приріст	61926	32035	51,7

Таким чином, прибуття у 1954 р. склало тільки 91,6% від рівня 1953 р., а вибуття – 11,4%. При цьому прибуття з міст давало 99,1% від рівня 1953 р., а з сіл – 91,1%. Зросла питома вага вибулих до міст – вона склала 123,6% від рівня 1953 р., а вибуття до сіл зменшилося і досягло тільки 89,5%. Загалом механічний приріст склав 51,7%, зменшившись у порівнянні з 1953 р. на 48,3%. Найбільшим механічний приріст був у Ворошиловграді – 4957 осіб, Кадіївці – 1673 особи, Краснодонському районі – 943, Попаснянському районі – 1929 і т.д. Зменшення механічного приросту населення відбулося через зменшення призову молоді до шкіл трудових резервів та вибуття за призовами до цілинних земель. Призов до шкіл трудових резервів зменшився з 13135 осіб у 1953 р. до 7344 осіб у 1954 р., на цілинні землі вибуло 3281 особа. Найбільшу питому вагу у механічному прирості населення склали прибулі з Житомирської області – 4321 особа, з Хмельницької області – 2571 особа, з Полтавської – 2376 осіб. А от прибулих з Російської Федерації та Казахстану було менше, ніж вибулих до них. Якщо у 1953 р. в механічному прирості чоловіки склали 63,2%, а жінки – 36,8%, то у 1954 р. чоловіки склали вже 65,2%, а жінки – 34,8%. Найбільшу частину механічного приросту дали прибулі з сіл – 93%. По райцентрах та селищах міського типу вибулих було більше, ніж прибулих. Подібна картина спостерігалася і в Сталінській області.

До Сталінської області в 1954 р. прибуло 303737 осіб. У тому чи-

слі й 263 з-за кордону. З областей України прибуло 206465 осіб, а з Російської Федерації – 64442 особи. Основну частину прибулих складала молодь. Прибулих віком 20-24 років було 59759 осіб, а віком 20-29 років – 72992 особи. Усього до регіону прибуло 474,5 тис. осіб. Але при цьому зберігалася велика плинність населення. Так, зі Сталінської області в 1954 р. до областей України вибуло 18849 особи, а Російської Федерації – 73507 осіб. Усього з регіону вибуло близько 424 тис. осіб, хоча співвідношення між прибуттям та вибуттям населення залишалось на користь прибуття, що показує наступна діаграма (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Співвідношення між прибуттям населення до Донбасу та вибуттям з нього в 1952-1954 рр.

Незважаючи на зростання чисельності вибулих, механічний приріст населення в Сталінській області, як і в Ворошиловградській, залишався складовою зростання чисельності населення регіону. Механічний приріст населення Сталінської області склав 14012 осіб, при цьому питома вага прибулих з Російської Федерації давала негативний показник приросту – 9065 осіб, особливо мешканці Архангельської області – 2088 осіб, м. Москви – 2449 осіб, м. Ленінград – 1746 осіб і т.д. Тільки з прибули з Курської та Білгородської областей мали позитивний показник і склали 574 і 259 осіб відповідно. Найбільшу питому вагу у механічному прирості мали прибули з областей України: з Вінницької області – 1814 осіб, з Запорізької – 4673 особи, Харківської – 2696 осіб, з Дніпропетровської – 1953 особи і т.д. Прибули з інших республік СРСР дали незначний відсоток загального механічного приросту, або й негативний показник приросту. Так, негативний показник дали прибули з Вірменії – 18, з Казахстану – 1945, Узбекистану – 63, Естонії – 251, незначний – прибули з Білорусі – 252 особи,

Азербайджану – 91 особа і т.д. Негативним був і механічний приріст райцентрів та селищ. У 1954 р. до них прибуло з міста 2010 осіб і 392 осіб з сіл, усього – 2422 особи, а вибуло 2250 осіб до міст і 225 – до сіл, 19 – у невідомому напрямку, усього – 2494 особи, механічний приріст склав – 72 особи [32]. Усього по регіону у 1954 р. механічний приріст склав близько 46 тис. осіб. При цьому, незважаючи на відчутний нестаток робочої сили, пріоритетне працевлаштування демобілізованих дедалі більше ставало проблематичним. Так, за станом на 18 листопада 1954 р. з 15,3 тис. демобілізованих, прибулих до Сталінської області, було працевлаштовано лише 8,7 тис. осіб, у тому числі у вугільну промисловість – 5,3 тис. осіб [33].

У 1955 р. знов зростає чисельність населення, прибулого до регіону. Цьому сприяють заходи, що свідчили про подальшу відмову від воєнно-командних методів здійснення зовнішніх міграцій та формування робітничого класу. 8 березня 1955 р. з'явився указ Президії Верховної Ради СРСР про відміну призову (мобілізації) молоді в ремісничі та залізничні училища. 8 серпня 1955 р. було прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про відпустки та умови праці підлітків. До Ворошиловградської області прибуло 192486 осіб, з них з областей України прибуло 116149 осіб, з областей Російської Федерації – 50402 особи, з міст прибуло 110339 осіб, з сіл – 65 303 особи. При цьому за межі області вибуло 141567 осіб, з яких 83 593 особи вибули до міст, а тільки 47306 – до сільської місцевості. Зміну показників міграцій у порівнянні з 1954 р. показує наступна таблиця (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Показники міграційних процесів у Ворошиловградській області в 1954-1955 рр. [34]

Показники	1954 р.	1955 р.	% до 1954 р.
прибуло усього	170861	192222	112,5
в т.ч. з міст	89188	110339	123,7
з сіл	78814	65303	82,9
вибуло усього	138826	141567	102
в т.ч. до міст	93275	83593	89,6
до сіл	41311	47306	114,5
мех. приріст	32035	50665	158,1

Отже, прибуття до області у 1955 р. збільшилося у порівнянні з 1954 р. на 112,5%, а вибуття – на 102%. При цьому відсоток прибулих з міст досяг 123,7%, а з сіл – 82,9% від рівня 1954 р., що свідчило про зменшення прибуття сільського населення за оргнаборами та молоді

до шкіл трудрезервів. Механічний приріст населення області збільшився і склав 158,1% від рівня 1954 р. Механічний приріст міст збільшився на 18620 осіб. Чисельність прибулих до сіл зменшилася, а вибуття з них збільшилося, головним чином, через призови молоді на цілинні землі. Найбільшу питому вагу у механічному прирості дали Чернігівська область – 2159 осіб, Черкаська область – 1969 осіб, Кам'янець-Подільська – 2366, Харківська область – 1994 особи, Ростовська область – 1110 осіб. При цьому можна відзначити сезонність міграцій. У перші три квартали чисельність вибулих зростала, а у четвертому кварталі різко зменшилася. Найбільший механічний приріст населення мали м. Кадіївка – 9215 осіб, м. Лисичанськ – 5166 осіб, Ворошилівськ – 4221 особа, Ворошилівський район – 5146 осіб, Попаснянський район – 3697 осіб, Краснодонський район – 3619 осіб, Свердловський район – 3489 осіб, тобто промислові райони. У механічному прирості знов збільшився відсоток чоловіків. Якщо у 1954 р. вони склали 65,2%, то у 1955 р. чоловіків було вже 66,8% [35]. Подібна картина спостерігалася й по Сталінській області.

У 1955 р. до Сталінської області прибула 337231 особа [36]. При цьому з областей України прибуло 206939 осіб, або 61,4% усіх прибулих, з областей Російської Федерації – 81806 осіб, або 24,3% усіх прибулих, інші республіки СРСР дали тільки 14,4% прибулих. Найменше прибуло з Вірменії – 189 осіб (0,05%), Таджикистану – 365 осіб (0,1%). Проте з Ворошиловградської області на будівництво шахт прибуло 11687 осіб, що складало 5,6% прибулих. З областей Російської Федерації найбільше прибуло з Курської області – 5008 осіб (6,1%), Краснодарського краю – 4946 осіб, або 6%. В основному в область прибували за оргнаборами на будівництво шахт, каналу «Сіверський Донець-Донбас», до шкіл ФЗН/РУ. Прибували в основному рівномірно, за винятком першого кварталу, коли чисельність прибулих була найнижчою, а за три наступних місяці прибуло зразу 71932 особи, за останній квартал 1955 р. прибуло 109259 осіб. З прибулого населення 299109 осіб, або 88,7%, були працездатними, 63,3% склали чоловіки. Найбільше усього було молоді. Мігранти віком 20-29 років досягли 150236 осіб, або 50,2%, з них 63,9% – чоловіки. Найбільше прибувало до м. Сталіно – 68905 осіб (20,4% прибулих), м. Макіївка – 38841 (11,5% прибулих), Горлівка – 29557 осіб (8,8 % прибулих). Водночас зі Сталінської області вибула 283761 особа, або на 7100 осіб менше, ніж у попередньому році, що свідчило про більшу привабливість регіону для прибулих, хоча й не з точки зору умов життя та праці. Вирішальну роль відігравали пільги для робітників вугільної та металургійної промисловості та більша платня, ніж в Україні чи Ро-

сійській Федерації загалом. Вибуття по містах та селищах міського типу склало 283761 особу, при цьому 186060 вибуло з 12-ти міст обласного підпорядкування (65,5%). З м. Сталіно вибуло 54356 осіб (19,2%), з м. Макіївки – 33044 (11,6%), з м. Горлівка – 22134 (7,8%), чисельність вибулих перевищила тут чисельність прибулих в основному через нестерпні умови побуту та праці, які мало змінилися з друг. половини 1940-х рр. В області України вибуло 183452 особи, або 64,6% усіх вибулих. До областей Російської Федерації вибуло 67575 осіб, або 23,8%. Таким чином, до областей України і Російської Федерації вибув 88,4% з тих, хто добровільно або примусово приїхав на розбудову Донбасу. З 183452 осіб, що вибули до областей України 102737 осіб перемістилося у межах Сталінської області. З тих, що залишилися 10681 (5,8%) вибуло до Ворошиловградської області, 7819 (4,3%) – до Дніпропетровської області, 7754 (4,2%) – до Харківської області і т.д. До Російської Федерації вибували в першу чергу до Курської області – 5410 осіб (8%), Ростовської області – 5855 (8,7%), Московської області – 4902 (7,3%). Найбільше вибуття було зафіксовано у квітні, коли вибуло 31267 особи, і червні, коли вибуло 28728 осіб. Найменший показник вибуття припав на листопад, коли за місяць вибуло 16459 осіб. В інші місяці чисельність вибулих коливалася від 20 тис. до 26 тис. осіб. У 1955 р. за оргнабором на промислові підприємства області прибуло 27250 осіб, а вибуло 24239 осіб, з них самочинно – 15940 осіб, або 65,8% [37].

У 1955 р. зберігалася велика плинність населення, тому у ці роки темпи зростання чисельності населення регіону дещо спадають. Усього до регіону в 1955 р. прибуло 529,4 тис. осіб, а вибуло 425,4 тис. осіб, механічний приріст склав 104,1 тис. осіб. Провідну роль у прибутті населення до регіону відігравали мешканці України. Прибулі з областей України склали 61%, Російської Федерації – 25,1%, з інших республік – 13,9% [38].

Проте продовження зовнішніх міграцій, заходи з підготовки кваліфікованих робітників, розгортання різних форм соцзмагання дозволили виконати план п'ятирічки достроково. З 1950 р. по 1955 р. видобуток вугілля в регіоні зріс на 56%, виробництво чавуну – на 51%, сталі – на 75%, продукції машинобудування – більше ніж на 80%. Було введено до експлуатації 163 промислових підприємства, у т.ч. 85 вугільних шахт. Шахтарі виконали завдання з видобутку вугілля до 19 грудня 1955 р. Підприємства тресту «Шахтарськантрацит», «Чистяковантрацит» і 39 шахт Сталінської області в грудні 1955 р. видобували вугілля в рахунок шостої п'ятирічки [39]. Темпи зростання приросту місячної продуктивності праці робітника з видобутку вугілля на шах-

тах Донбасу у 1951-1955 рр. складали 113,8%, а середньорічні темпи приросту – 2,6%, проте довоєнний рівень продуктивності праці не було досягнуто [40].

Таким чином, у 1951-1955 рр. відбувається еволюція державної міграційної політики в Донбасі – поступова відмова від воєнно-командних методів організації і проведення зовнішніх міграцій до регіону до адміністративно-командних і відозміна пріоритетів – від постійного зростання чисельності прибулого населення до його закріплення в регіоні, в першу чергу молодих кваліфікованих кадрів, про що свідчить постійне зростання механічного приросту населення за рахунок в основному зовнішніх міграцій. Проте екстенсивний розвиток виробництва потребував нових зовнішніх міграцій, які продовжувалися й в наступні роки.

3.2. Зміна у методах проведення міграційної політики

XX з'їзд КПРС 1956 р. поклав початок десталінізації, що повинно було відбитися й на міграційній політиці, зокрема у послабленні адміністративно-командних важелів її здійснення. Підтвердження цьому знаходимо у прийнятих тоді партійно-урядових постановках і рішеннях. 17-21 січня 1956 р. відбувся XIX з'їзд КПУ. На ньому було розглянуто директиви XX з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства на 1956-1960 рр., а 14-25 лютого 1956 р. відбувся і XX з'їзд КПРС, який також присвятив роботу розгляду цього питання. Планом передбачалося зростання випуску промислової продукції на 65%, а виробництво засобів виробництва – на 70%. При цьому головна увага приділялася розвитку металургійної, нафтової, вугільної промисловостей та машинобудуванню. У виступі першого секретаря ЦК КПРС М.Хрущова вперше було засуджено культ особи Сталіна. У прийнятому рішенні ЦК доручалося настійно проводити заходи з подолання культу особи, ліквідації його наслідків. Це проявилось у деякому пом'якшенні режиму. 26 березня 1956 р. з'явився указ Президії Верховної Ради СРСР про збільшення терміну відпусток при вагітності та пологах. 25 квітня 1956 р. було прийнято указ Президії Верховної Ради СРСР про відміну судової відповідальності робітників та службовців за самочинне залишення підприємств, за прогули без поважної причини, що повинно було остаточно покінчити з воєнно-командними методами здійснення зовнішніх міграцій і виключити таке поняття як «дезертирство з підприємств». 30 червня 1956 р. було прийнято постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків», яка повинна була запевнити усіх, що радян-

ське керівництво не тільки засуджує культ особи Сталіна, але й збирається йти шляхом лібералізації внутрішньополітичного та економічного життя. Проте трансформації міграційної політики не відбулося, бо сутність тоталітарного ладу не змінилася, а змінилися тільки його зовнішні ознаки. Тому відбувалася повільна еволюція міграційної політики, головним пріоритетом якої повинен був стати перехід від постійно зростаючої кількості прибулих при великій плинності населення до закріплення на підприємствах, укорінення в Донбасі молодих та кваліфікованих робітників.

А тим часом вугільна галузь Донбасу з середини 1950-х років ставала нерентабельною, а екстенсивний розвиток економіки потребував подальшого будівництва нових підприємств, включення нових верств населення для розвитку народного господарства. Не можна сказати, що ніяких спроб змінити ситуацію не робилося. У 50-і роки в регіоні були спроби інтенсифікації виробництва на основі технічного прогресу. Донецьким раднаргоспом як пріоритетні були вибрані такі напрями технічного прогресу, як комплексна механізація і автоматизація виробництва, створення дослідно-показових виробництв, реконструкція і заміна застарілого обладнання, спеціалізація і кооперування, створення нової техніки тощо. Однак, більшість з цих напрямів не були реалізовані на практиці, в умовах виробництва. Разом з тим певні результати були досягнуті в освоєнні виробництва нових машин, обладнання. Могутній машинобудівний комплекс Донбасу дозволяв з року в рік нарощувати випуск нової техніки. Якщо в 1958 р. тут було виготовлено 208 найменувань нових машин і обладнання, то через рік їх число збільшилося до 265 найменувань. Тільки заводами вугільного машинобудування, наприклад, було випущено 153 найменування нових машин, 42 найменування нової техніки і обладнання виготовлено для металургійної промисловості. Причому, багато було розроблено унікальних зразків. Так, Донецький машинобудівний завод уперше у вітчизняній практиці за дуже короткий термін спроектував і виготовив роторний екскаватор продуктивністю 1000 кубометрів на годину. Важливим напрямом господарської політики в 50-60-і роки було проведення виробничої спеціалізації і кооперування. У Донецькому раднаргоспі значна робота була проведена по так званій предметній спеціалізації, коли виготовлення різномірної готової продукції охоплювалося окремими виробництвами. Так, Краматорський машинобудівний завод став спеціалізуватися на виготовленні прокатного обладнання, важких екскаваторів, унікального ковальсько-пресового обладнання, потужних кранів для електростанцій і металургійної промисловості. Проте використання досягнень науки і техніки у виробництві

ще не стало повсюдним, а унікальні машини часто залишалися в одичаних екземплярах.

Особливо ж відчувалася напруженість із кваліфікованими робітниками. Тому 18 травня 1956 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР звернулися до всіх комсомольських організацій, комсомольців та комсомолок, до всієї радянської молоді із закликом їхати на будівництва і підприємства східних та північних районів країни і шахти Донбасу, а 8 жовтня 1956 р. з'явилася постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про невідкладні заходи з розвитку вугільної промисловості Української РСР». За нею на шахтах вводився чотирьохзмінний режим роботи при зменшенні робочого часу, змінювалася система оплати праці, а замість 120 підземних фахів залишалось тільки 20, платня робітників очисних вибоїв зростала на 18-19 крб. за зміну, посилювалася організаційно-партійна та масово-політична робота на шахтах, передбачалося розширення шахтного будівництва. Це призвело до деякого покращення роботи шахт у 1957 р., але промисловість країни потребувала подальшого зростання видобутку вугілля, а відповідно й будівництва нових шахт. Тим більше, що до середини 1950-х рр. у Донбасі переважали малопотужні шахти, які було введено в експлуатацію до 1951 р. Вони становили 57,8% від загальної кількості шахт. Застарілі основні фонди, ускладнені гірничо-геологічні умови, зростання витрат на підтримку гірничих вибоїв негативно впливали на економічні показники роботи вугільної промисловості. Якщо у 1955 р. собівартість вугілля становила 95,5%, то вже з 1956 р. виникає стійка тенденція до різкого підвищення собівартості видобутого вугілля. У 1956-1957 рр. розпочалося будівництво нових шахт. За «комсомольськими путівками» в Донбас було спрямовано десятки тисяч молодих людей з Київської, Волинської, Вінницької, Львівської, Рівненської та ін. областей. Разом з тим приймаються заходи з деякого поліпшення матеріального становища робітників. Указом Президії Верховної Ради СРСР було збільшено розмір неоподаткованого мінімуму зарплати робітників та службовців, а згодом було прийнято постанову ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС про збільшення зарплати низькооплачуваним робітникам та службовцям. В той же час влада вдається й до розгортання вже перевірених часом соціалістичних змагань. У 1956 р. за «ініціативою» гірників донецької шахти №5-біс «Трудівська» почався рух за дострокове освоєння проектних потужностей підприємств, а згодом бригадир вибійників Краснодонської шахти №2 «Северянка» М.Я. Мамай і члени його бригади закликали шахтарів кожний день давати по одній понадплановій тонні вугілля. Цей почин підтримала і «розвинула» бригада А.А. Кольчика з Торезької шахти

ім. Лутугіна, запропонувавши економити на кожній тонні один карбонанець грошових коштів. Засоби масової інформації стверджували, що цей трудовий почин підтримали багато трудових колективів. У пресі зазначалося, що до кінця 1958 р. за методом М.Я. Мамаєва і А.А. Кольчика змагалися 240 тис. чол.

Це призвело до того, що в 1956 р. чисельність прибулих починає знов зростати. До Ворошиловградської області в цей час прибуло 232982 особи, з них 51,1% – до міст і 39,1% – до сіл [41]. У порівнянні з 1955 р. прибуття до міст збільшилося на 34418 осіб, а до сіл – на 25697 осіб. З числа прибулих більше всього було мешканців з областей України – 137088 осіб, або 58,8%, в цей час з Російської Федерації прибуло 62993 осіб, або 27%. З Російської Федерації більше всього прибувало з Курської, Білгородської, Липецької областей. При цьому 47,4% усіх прибулих до міст складала молодь у віці 17-24 років, більшість якої прибувала за комсомольськими призовами (понад 30 тис. осіб). Збільшилася й чисельність молоді, яка прибула до сільської місцевості – з 13,3 тис. осіб до 17,7 тис. осіб.

Зберігалася велика плінність населення. В цей же час за межі області вибуло 145894 особи, або на 4327 більше, ніж у 1955 р. З них 99225 осіб, або 68%, вибуло до міст та сіл УРСР, а 34836 осіб, або 23,9% – до міст та сіл Російської Федерації. Тобто, чисельність вибулих до міст та сіл України продовжувала зростати. Це свідчить про те, що зросла частина тих, хто раніше прибув з областей України і вирішив залишити Донбас. Крім того, до них додалися прибулі з Російської Федерації, яких умови життя в Донбасі не влаштовували, але замість повернення на батьківщину для мешкання вони обрали інші області України. Вибулі обирали для себе міста Курськ, Ростов, Воронеж – у Російській Федерації, Сталінськ, Чернігів, Хмельницький, Полтаву, Харків – в Україні. До останніх вибуло 23956 осіб, або 24,1% вибулих. При цьому, 45%, або майже половину вибулих складала молодь, більшість якої раніше прибула до регіону за комсомольськими призовами. Причина – незадовільні умови праці та побуту.

Механічний приріст населення області збільшився з 50655 осіб у 1955 р. до 87088 осіб у 1956 р [42]. У сільській місцевості механічний приріст збільшився з 6961 особи до 9642 осіб, по райцентрах – з 458 осіб до 1418 осіб. За рахунок механічного приросту населення найбільше зросла чисельність населення міст Кадіївка (13,3 тис. осіб), Ворошилівськ (6,7 тис. осіб), Свердловського району (7,4 тис. осіб), Ворошиловграду (6,7 тис. осіб) і т.д. [43]. Механічний приріст населення області збільшився на 86833 особи, що прибули з міст і 29913 осіб, що прибули з сільської місцевості. У механічному прирості населення

прибулі з Російської Федерації склали 28157 осіб, у тому числі з Білгородської області – 1939 осіб, з Курської області – 1293 осіб, з Липецької області – 1593 особи. Прибулі з України склали 37863 особи, з них 1514 осіб прибуло з Житомирської області, 3385 – Станіславської області, 2639 – з Тернопільської області, 3900 – з Хмельницької області, 1698 осіб – з Рівненської області. Прибулі з інших республік СРСР дали незначний відсоток механічного приросту. Так, прибулі з Білорусі дали 13 95 осіб, з Азербайджану – 211 осіб, з Вірменії – 124 особи, з Молдавії – 213 осіб і т.д. Таким чином, більшість механічного приросту дали прибулі з Хмельницької, Станіславської, Хмельницької, Рівненської, Житомирської та інших областей України та з Білгородської, Липецької, Курської областей Російської Федерації.

До Сталінської області прибуло 402700 осіб [44]. З областей України прибуло 250488 осіб, або 62,2%, з областей Російської Федерації прибуло 95169 осіб, або 23,6%. У межах області перемістилося 119093, або 47,6% прибулих з областей України. Найбільше прибуло з Ворошиловградської області – 11345 осіб, Київської області – 10965 осіб, Полтавської області – 7114 осіб. З областей Російської Федерації найбільше прибуло з Краснодарського краю – 7389 осіб, Курської області – 5175 осіб, Ростовської області – 4873 особи. Максимальний показник прибуття було зафіксовано у вересні – 45173 особи і у квітні – 24126 осіб. З 402666 прибулих у працездатному віці було 354633 особи, або 88,1% прибулих, 59,6% з них склали чоловіки (211274 особи). Це призвело до зростання чисельності працездатного населення, у першу чергу у містах. Тут чисельність працездатного населення зросла на 84925 осіб, або на 6,8 %. Головним чином прибували за молодіжними призовами та оргнаборами на будівництво вугільних шахт та промислових підприємств, будівництво каналу.

В той же час за межі області вибуло 288778 осіб, з них до областей Російської Федерації вибуло 69544 особи (головним чином до Краснодарського краю, Курської області, Ростовської області, м. Москви), до областей України вибуло 196051 особа. Вибували перш за все до Вінницької, Дрогобицької, Волинської, Львівської, Хмельницької, Запорізької областей. Найбільше вибувало з міст обласного підпорядкування. Так, зі Сталіно вибуло 55385 осіб (19,2%), з Макіївки – 33073 особи (11,8%), з Горлівки – 22706 осіб (7,9%), Жданова – 19497 (6,8%) і т.д. Вибулі до областей України та Російської Федерації склали 67,9% усіх вибулих, а тільки до Російської Федерації – 24,1% усіх вибулих. Найбільше вибувало в серпні – 32167 осіб, січні – 18231 особа. Усього з регіону вибуло близько 434,2 тис. осіб.

Механічний приріст населення у Сталінській області зріс порів-

няно з 1955 р. майже у два рази і склав 113,9 тис. осіб. Найбільший механічний приріст населення було зафіксовано у містах обласного підпорядкування. У Сталіно він склав 80989 осіб (20,1%), у Макіївці – 48493 (12,4%), Горлівці – 35884 (8,9%). Найбільший показник механічного приросту населення дали прибулі з областей України – 54437 осіб. Особливо з Вінницької області – 4924 особи, з Волинської області – 1293 особи, Дрогобицької області – 1251 особа, Житомирської області – 3137 осіб, Львівської області – 2596 осіб, Запорізької області – 3087 осіб, Хмельницької області – 2541 особа. Механічний приріст прибулих з областей Російської Федерації склав 25615 осіб, головним чином за рахунок прибулих з Курської області – 1213 осіб, Краснодарського краю – 2284 особи, Ростовської області – 1863 особи та ін. Незначний відсоток, або й зовсім негативний показник, у механічному прирості склали прибулі з інших республік СРСР. Прибулі з Білорусі дали 2532 особи, з Азербайджану – 278 осіб, Молдавії – 453 особи, Таджикистану – (-) 23 особи, Киргизії – (-) 105 осіб і т.д. [45]. Усього механічний приріст населення регіону склав близько 201,7 тис. осіб.

Однією з складових міграційних процесів того часу була рееміграція, у т.ч. з Аргентини. Згідно з Указами президії Верховної Ради СРСР, прийнятими у 1946-1947 рр., радянське громадянство можна було отримати у спрощеному порядку шляхом реєстрації в представництвах СРСР за кордоном. Цим правом користувалися тисячі українців і білорусів – колишніх громадян Польщі. До 1955 р. ніяких спеціальних рішень стосовно колишніх громадян Польщі в Аргентині радянський уряд не приймав. Однак кількість тих, хто бажав повернутися на батьківщину під впливом пропаганди радянського посольства, в Аргентині значно зросла, тому 17 вересня 1955 р. президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «про амністію радянських громадян, які перебувають за кордоном, і працевлаштуванні їх в СРСР». Включення аргентинських переселенців, котрі під час війни допомагали СРСР та ще й тон «помилування» указу обурили багатьох і відвернули від бажання їхати до СРСР. І все ж бажуючих було достатньо. Уряд СРСР своєю постановою від 11 січня 1956 р. надав право радянському посольству в Аргентині самостійно дозволяти в'їзд в СРСР радянським громадянам, які постійно проживали в цій країні, а також членам їх родин, незалежно від громадянства. Наслідком цього стала масова рееміграція з Аргентини в 1956 р.

З метою найшвидшого перевезення реемігрантів було зафрахтоване судно «Етреріос» для регулярного плавання між Буенос-Айресом і Одесою. 23 березня воно вийшло із столиці Аргентини з першою

партією реемігрантів з 782 особами, а 1 червня вже з 780 особами. 26 червня судно «Санта Фе» прийняло на борт ще 1200 реемігрантів. Усього планувалося переправити з Південної Америки до Радянського Союзу до 30 тис. осіб. Проте не все проходило гладко. Частина реемігрантів, яка познайомилася вже на судах з деякими радянськими порядками супроводжуючих, вирішила не продовжувати свій шлях до СРСР. Вже в перших європейських портах (Генуя та ін.) вони зверталися до аргентинського консула й поверталися до Аргентини. Проте таких було небагато, а більшість реемігрантів сприймала таку позицію як зрадництво. Наприкінці літа 1956 р. масова рееміграція з Аргентини припинилася. В результаті до Радянського Союзу переїхало близько 5 тис. осіб. Тим часом на батьківщину поверталися українці з інших країн, проте частка аргентинських реемігрантів становила понад 50%. На 1 листопада 1956 р. в Україну переїхало 5416 осіб, 3289 з яких прибули з Аргентини [46]. Точну кількість українців, що реемігрували з Аргентини, не можна визначити. У різних виданнях фігурує від 3 тис. до 20 тис. осіб. Остаточну цифру можна знайти в доповідній відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ, де вказується, що "свого часу" прибули в Україну 4195 реемігрантів і репатріантів [47].

По прибутті переселенців радянські органи влади в першу чергу прагнули забезпечити їх житлом і працевлаштувати. В Одесі всім пасажиром обмінювали паспорти і відправляли на місце постійного проживання. Як правило, реемігранти поверталися в свої рідні місця, тобто у Західну Україну. Але проблема полягала в тому, що в умовах післявоєнної розрухи не для всіх можна було підібрати житло і роботу в західних областях. Тому в Одесі проводилася агітація за поселення в інших районах УРСР, зокрема у Донбасі. В результаті цього частина реемігрантів поїхала на схід України. Так, з 779 прибулих на теплоході "Сальта" 5 серпня 1956 р., які побажали жити в УРСР, 275 осіб було направлено в Сталінську область.

На місці прибуття реемігрантів прописували і влаштовували на підприємства, в установи і в колгоспи. Проживали вони в комунальних і відомчих квартирах, у своїх родичів, на приватних квартирах і у власних будинках. Для тих, хто цього потребував, виділялися земельні ділянки, надавалася матеріальна допомога. Труднощі розселення полягали в тому, що бракувало необхідної житлової площі. У ряді випадків заради реемігрантів виконками виселяли з приміщень деякі організації і установи. Іноді виникали труднощі і з працевлаштуванням реемігрантів. Серед них були висококваліфіковані робітники, які не могли влаштуватися за спеціальністю. Іноді вони бажали виїхати у

пошуках роботи в інші міста, а обласні відділи оргнабору і переселення не займалися належним чином вербуванням цих осіб.

Проблеми виникали і у реемігрантів-пенсіонерів, які розраховували одержувати пенсію й у СРСР. Але аргентинські пенсійні книжки не відбивали ні трудового стажу, ні причин інвалідності, ні розміру заробітку. У зв'язку з цим органи соціального забезпечення УРСР не могли призначити вказаним особам пенсію. Деякі переселенці в Аргентині працювали на своїх власних фермах і, згідно з радянськими законами, права на пенсію зовсім не мали.

Влада була не готова прийняти стільки співвітчизників з-за кордону. Це було викликано в першу чергу недостатніми економічними можливостями місцевих радянських органів. Сум'яття вносила і неузгодженість дій союзного Міністерства закордонних справ і керівництва УРСР: МЗС СРСР направляв реемігрантів в Україну без попереднього погодження з урядом республіки. Реемігранти і репатріанти їхали переважно організованими партіями на кораблях, але їх кількість не була відома до прибуття транспорту в Одесу. Це призвело до різкого скорочення потоку реемігрантів у кінці 1957 р. До того ж згодом влада зіткнулася з масовим клопотанням прибулих про повернення до Аргентини.

Вже у 1956 р. реемігранти стали звертатися в посольство Аргентини в Москві з проханням про надання можливості повернутися в цю країну. У листопаді 1956 р. посольство Аргентини відвідали 12 реемігрантів з Горлівки. У посольстві їх приязно вислухали і деяким з них (котрі народилися в Аргентині, незважаючи на те, що вони вже стали радянськими громадянами) видавалися посвідчення: "Консульський відділ Аргентинського Посольства посвідчує, що аргентинський громадянин (вказувалося прізвище, ім'я, по батькові) може вільно повернутися в свою країну". Ці посвідчення видавалися, виходячи з аргентинських законів, які визнають усіх осіб, що народилися на аргентинській землі, громадянами цієї республіки. Бажання реемігрантів повернутися пояснюється тим, що життя в СРСР не відповідало тому уявленню про нього, яке у них склалося в Аргентині. До того ж серед реемігрантів зустрічалися люди, які досягли в Південній Америці гідного рівня життя, багато хто мав власні будинки. Для одержання нормального (за радянськими нормами) житла доводилося довгий час чекати, оббивати пороги установ, де реемігранти наштотувалися на брутальність чиновників. Особливе значення мало питання про місце поселення: мала місце істотна різниця між життям у місті і життям у селі, де колгоспники не мали паспортів. Аргентинські реемігранти бажали, як правило, мешкати у великих містах. Але у влади не завжди

були економічні можливості для цього. Тому відбувся "конфлікт інтересів", який вирішувався, звичайно, на користь влади. У деяких випадках при розподілі реемігранти самовільно відправлялися не за місцем призначення. Невдоволення частини реемігрантів викликав і рівень зарплати.

Деякі реемігранти, у яких життя в Аргентині було досить заможним, відверто висловлювали своє незадоволення і бачили вихід з такого становища тільки у поверненні в Південну Америку.

Але не тільки незадоволення матеріальними умовами життя штовхало реемігрантів до повернення в Аргентину. Вони часто не вписувалися в звичайну радянську повсякденну дійсність. Навіть зовнішньо, по одягу, приїжджі виділялися серед решти громадян. Для людей, які переїхали на свою батьківщину, був неприйнятним спосіб життя радянських людей. В Україні реемігранти побачили й лицемірство влади, пияцтво, розгул злочинності. А серед них були люди, які вірили в Бога. В Аргентині вони вільно відвідували свої храми, а в радянських періодичних виданнях нерідко вміщувалися повідомлення на релігійну тематику. Після приїзду в Україну реемігранти зіткнулися з відвертим знуцанням над вірою: саме так вони сприймали переобладнання під склад якої-небудь церкви. Віруючі переселенці виглядали "білими воронами" у суспільстві, де релігія вважалася "опіумом для народу".

В Аргентині майбутні реемігранти займалися громадською роботою в клубах. Робили вони це від щирого серця, оскільки клуби радянських громадян були тією ниткою, яка зв'язувала їх з далекою батьківщиною. Вони з ентузіазмом ставили вистави, налагоджували самодіяльність, відзначали радянські свята. А в СРСР вони зустрілися з повною байдужістю людей до подібних заходів. Прибулі з Латинської Америки жінки в умовах занепаду моральних основ і післявоєнного дефіциту в суспільстві чоловіків боялися втратити своє подружжя.

Але найважче пристосуватися до нового життя було дітям реемігрантів. Багато з них народилися вже в Аргентині, погано знали (або взагалі не знали) російську та українську мови. Для них переїзд в СРСР був не поверненням на батьківщину, а еміграцією в незнайому країну. І молодь замикалася у своєму колі. Органи місцевої влади в Україні не чекали такого негативного ставлення до радянської дійсності значної кількості реемігрантів. Керівництво УРСР вважало, що в цих труднощах було частково винне посольство СРСР у Буенос-Айресі. Працівники посольства справді обіцяли більше, ніж можливо було надати реемігрантам в Україні. Помилкою вважалося і повернення в СРСР осіб, що мали в Аргентині приватні підприємства, а та-

кож дозвіл на переїзд родин, у складі яких були іноземці, – після нетривалого життя в СРСР абсолютна більшість їх прагнула повернутися в Аргентину.

Дозволити виїзд в Аргентину радянські органи не могли з політичних причин. Тому ЦК КПРС зобов'язав ЦК КПУ вжити заходів для поліпшення умов їх життя. Відповідні кроки були зроблені. Наприклад, у Горлівці станом на 10 червня 1958 р. 75 родин вказаних громадян поселили в трьох нових багатоквартирних будинках. 41 людина-одинак стали мешкати у гуртожитку по 3-4 особи в добре обладнаних кімнатах. Сім'ї купували легкові автомобілі, швейні машинки, меблі і т. ін., частину переселенців перевели на високооплачувану роботу. До неблагонадійних родин прикріплялися агітатори, над молоддю брав шефство комсомол. Іноді "відступників" "перевиховували" прилюдно, як на текстильній фабриці у Ворошиловграді, де працювали 23 сім'ї з Аргентини. На зборах аргентинських переселенців у присутності керівництва міста і району "пісочили" Волянюків, провина яких полягала в тому, що вони просили надати їм право повернутися в Аргентину. З осудом виступив їх "земляк" І.П. Підгайний. Його промова була насичена аргументами політичного характеру: "Я на рідній землі ожив. Спасибі Радянській владі за те, що я зміг повернутися на Батьківщину і трудитися на себе, а не на панів, як це було в Аргентині. Білогвардійщина там в Аргентині нас провокувала, знущала з нас за те, що ми симпатизували Радянській владі... Волянюк говорить, що йому не подобається тут, а він не зазнав стільки лиха, як моя сім'я, він не знає минулого, оскільки сам ще молодий..." У відповідь Волянюк вигукнув: "Ти мене не агітуй!". Це свідчило про те, що доводи Підгайного були малоефективними і сприймалися як чергова радянська пропаганда [48]. Не зважаючи на вживані владою заходи, значна частина реемігрантів бажала виїхати з СРСР. Вже у середині 1957 р. подали заяви в МВС УРСР з проханням дозволити повернутися в Аргентину 157 чоловік. Ніхто з них такого права не одержав.

В результаті проведення нових міграцій на 1957 р. припав пік прибуття населення. До цього спричинилася постанова ЦК КПРС та РМ СРСР «Про суспільний призов в 1957 р. молоді для роботи на найважливіших будовах, які розташовані в східних та північних районах СРСР і в Донбасі». Її прийняття пояснювалось тим, що необхідно було забезпечити постійними кадрами робітників найважливіші будівництва у цих районах, для чого передбачалося спрямувати на них 60 тис. робітників. При цьому було запропоновано ЦК компартій союзних республік провести широку роз'яснювальну роботу, щоб забезпечити набір молодих робітників, головним чином пра-

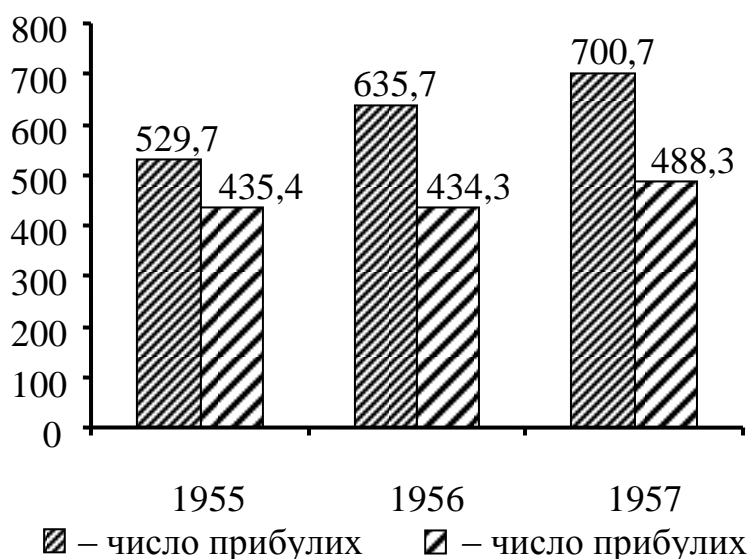
цюючих на промислових підприємствах, де зменшився обсяг роботи, або скорочено штати, а також тільки починаючих працювати на виробництві. Кваліфікованих робітників-будівельників передбачалося призначити бригадирами-інструкторами з навчання молодих робітників. Відбір та спрямування повинні були йти в рахунок плану з оргнабору, встановленого на 1957 р. [49]. До Луганської області (у 1957 р. Ворошиловградську область було перейменовано на Луганську область, а у 1970 році знову відбулося перейменування на Ворошиловградську), в цей час прибуло 268599 осіб, 65,8% яких прибули з Російської Федерації, а 73025 осіб, або 27,2% – з областей України [50]. Найбільше прибуло з Російської Федерації з Білгородської області – 3469 осіб, Курської області – 3085 осіб і т.д. З України найбільше прибуло з Хмельницької області – 8771 особа, з Чернігівської області – 7815 осіб, з Житомирської області – 5036 осіб, Сумської області – 4848 осіб і т.д., 77,2% яких прибуло з сільської місцевості. Більша частина прибулих була молоддю віком 17-29 років – 75,9% усіх прибулих, що на 22871 особу перевищувало рівень 1956 р. За комсомольськими призовами прибуло близько 20 тис. осіб. У порівнянні з 1956 р. загальна чисельність прибулих з міст зросла на 35617 осіб і склала 147234 особи, або 54,8% усіх прибулих. З сільської місцевості прибуло 115 639 осіб, або 43% усіх прибулих, що перевищувало показник 1956 р. на 24627 осіб.

До Сталінської області прибуло 432111 осіб, 276132 з яких – з Вінницької, Дрогобицької, Сумської, Хмельницької областей та інших України, а 103439 осіб – з Курської, Орловської та інших областей, Краснодарського краю, м. Москви Російської Федерації [51]. У працездатному віці нараховувалося 384379 осіб, або 89% усіх прибулих. Переважали чоловіки, які склали 229971 особу. Майже половину прибулих складала молодь віком 20-29 років – 209716 осіб, або 48,5% прибулих, з них 28,7% – чоловіки. Прибували загалом рівномірно – від 30648 осіб у червні до 44061 особи у грудні. Найбільше – 55,7% – прибуло до міст обласного підпорядкування. До Сталіно прибуло 69268 осіб (15,8%), до Макіївки – 50270 осіб (11,6%), до Горлівки – 38698 осіб (9%) і т.д., головним чином за оргнабором. Усього до регіону прибуло близько 700,6 тис. осіб.

В той же час за межі Луганської області з міст вибуло 168765 осіб, що на 22871 особу перевищувало чисельність вибулих у 1956 р. При цьому, 117713 осіб (69,7%) вибуло до областей України, а 40090 осіб – до областей Російської Федерації. Вибували перш за все до Воронізької, Ростовської областей, Краснодарського краю Російської Федерації (28,4%), до Хмельницької, Чернігівської, Сумської, Полта-

вської областей УРСР (20,2%). Серед вибулих більшість складала молодь віком 17029 років – 74,6%.

За межі Сталінської області вибуло 320,8 тис. осіб. При цьому 187892 особи, або 58,6%, вибули з 12 міст обласного підпорядкування. Зі Сталіно вибуло 56803 особи (17,7%), з Макіївки – 38773 особи (12,4%), зі Жданова – 14355 осіб (4,6%), з Горлівки – 25213 осіб (7,9%). До областей України вибуло 222324 особи, або 69,3 %, до областей Російської Федерації вибуло 73390 осіб, або 22,9% усіх вибулих. Вибуття проходило в організованому порядку. Найбільше вибуття було зафіксовано у серпні – 33057 осіб, найменше – у листопаді – 20890 осіб. Усього з регіону вибуло близько 489,1 тис. осіб. При цьому чисельність прибулого і вибулого населення постійно зростала, хоча чисельність прибулих постійно перевищувала чисельність вибулих, що показує наступна діаграма (рис. 3.2).

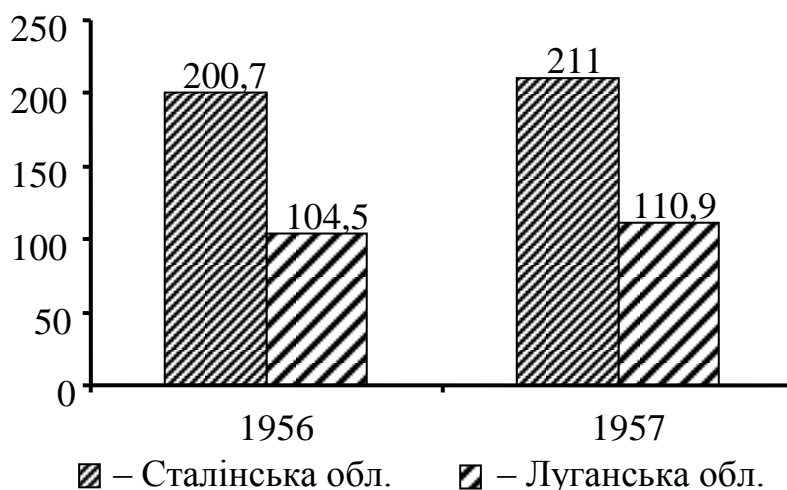
Рис. 3.2. Співвідношення між прибуттям населення до Донбасу та вибуттям з нього в 1955-1957 рр.

Механічний приріст населення Луганської області у населених пунктах міського типу склав 99834 особи. За рахунок механічного приросту найбільше зросла чисельність населення Свердловського району – на 13,8 тис. осіб, Кадіївки – на 12,2 тис. осіб, Ворошилівська – на 19,4 тис. осіб, Ровеньків – на 9,1 тис. осіб, Боково-Антрацитського району – 8,2 тис. осіб. У сільській місцевості механічний приріст збільшився з 9642 осіб до 10424 осіб. У механічному прирості населення області прибулі з Російської Федерації склали 32935 осіб. Головним чином з Краснодарського краю – 1415 осіб, Воронізької області – 1092 особи, Ростовської області – 1329 осіб та ін. Прибулі з областей України склали у механічному прирості 59135

осіб, головним чином з Вінницької області – 1478 осіб, Житомирської області – 2846 осіб, Дрогобицької області – 1257 осіб, Запорізької області – 2545 осіб, Сумської області – 2142 особи. Інші республіки СРСР дали незначний відсоток механічного приросту населення. Так, прибулі з Білорусі склали 976 осіб, Азербайджану – 629 осіб, Молдавії – 814 осіб, Латвії – 87 осіб і т.д. [52].

Механічний приріст населення Сталінської області склав 111138 осіб, з якого 47,6% припадало на міста обласного підпорядкування. Найбільший механічний приріст був у Сталіно – 11465 осіб (10,3%), Горлівці – 13483 особи (12,1%), Макіївці – 11497 осіб (10,3%). За 1956-1957 рр. механічний приріст зріс на 224 тис. осіб. У механічному прирості прибулі з областей України склали 53808 осіб, з Російської Федерації – 30049 осіб. Головним чином це були прибулі з Краснодарського краю (2321 особа), Курської (1080 осіб), Липецької (2099 осіб), Орловської (1298 осіб) областей Російської Федерації та Вінницької (6367 осіб), Житомирської (3064 особи), Дрогобицької (1531 особа), Сумської (5243 особи), Хмельницької (2145 осіб) областей України. Усього механічний приріст населення регіону склав близько 210,7 тис. осіб [53].

При цьому природний приріст населення Луганської області в 1956 р. склав 38005 осіб, а в 1957 р. – 41609 осіб [54]. В Сталінській області природний приріст склав в 1956 р. 66634 особи, а в 1957 р. – 69294 особи [55]. Співвідношення механічного і природного приросту населення в регіоні в 1956-1957 рр. як і в попередні роки, було на користь механічного приросту, який навіть при поступовому зростанні показника природного приросту населення продовжував переважати, що показує наступна діаграма (рис. 3.3).

Рис. 3.3. Співвідношення механічного і природного приросту населення регіону 1956-1957 рр.

Проте, крім прибулих з інших областей для роботи на шахтах Донбасу, прибували групи робітників з соціалістичних країн. Так, у 1955 р. на шахти Донецької області приїхали працювали декілька тисяч китайців. У 1957 р., згідно з Постановою РМ СРСР «Про використання робітників НРБ на підприємствах, будівництві та раднаргоспях СРСР», на шахти області було відряджені 3 тис. болгарських робітників, які вербувалися терміном на 3 роки. На них повністю розповсюджувалося трудове законодавство СРСР, соціальне страхування, пенсійне забезпечення, медичне обслуговування тощо. Болгарам надавалося право вивозити свої родини або заводити їх на місці, переводити додому до 10% щомісячного заробітку і таке інше. Разом з тим, залучення іноземних робітників до вугільної промисловості Донбасу було неефективним та мало суто демонстративний, пропагандистський характер. Багато з них так і не освоїлося з умовами роботи на шахтах. Наприклад, у жовтні 1957 р. 72% болгарських робітників не виконували встановлених норм виробітки, 44% мали зарплату нижче 100 крб. (у післяреф. цінах) [56]. Незважаючи на велику плінність населення та робочої сили, до кінця 1957 р. зусиллями прибулих було побудовано 37 шахт. Серед них: «Вінницька-Комсомольська», «Ворошиловградська-Комсомольська», «Донецька-Комсомольська», «Закарпатська-Комсомольська» та ін. Велосся також будівництво глибинних шахт «Гілка-Глибока», «Томашевська-Південна», «Ясиновська-Глибока» та ін.

Вже з наступного року міграційний потік до регіону поступово зменшується. Прибували, як і раніше, на будівництво шахт, каналу «Сіверській Донець-Донбас», хімічних підприємств. Так, тільки у 1955-1958 рр. на будівництво 37 шахт прибуло 113 тис. осіб з інших областей України [57]. З цього часу починається й вирішення житлової проблеми. Цьому допомогло й реформування системи керівництва економікою, коли замість ліквідованих галузевих міністерств створювалися раднаргоспи, які більше уваги приділяли вирішенню нагальних проблем регіону, розвитку місцевої промисловості і т.д. Разом з тим знов розгорталося соцзмагання. У листопаді 1958 р. комуністи депо Москва-Сортувальна почали рух за «комуністичну працю». Партійні організації Донбасу одними з перших підтримали цей почин. Вже через місяць було оголошено, що понад 1600 колективів Сталінської і Луганської областей змагаються за право називатися бригадами і ділянками комуністичної праці. Саме тут, у Донбасі, даний ідеологічний захід отримав подальший розвиток: за ініціативою токаря Сталінського машинобудівного заводу І. Гапченко почалося змагання за звання «ударника комуністичної праці». Посту-

пово рух, як стверджувала офіційна статистика, набував все більшого розмаху, доповнювався новими «починами» робітників, колгоспників, інтелігенції. Серед них була й ініціатива луганських комуністів за виконання змінних завдань на годину раніше, а у час, що залишився, випускати понадпланову продукцію. За рекомендацією республіканських партійних органів, бюро Луганського обкому Компартії ухвалило рішення, щоб ряд трудових колективів області виступили з ініціативою організувати соціалістичне змагання з успішного виконання завдань XXII з'їзду КПРС. Зрозуміло, що передовики заробляли більше, ніж інші робітники. Це було одним із стимулів для прибуття нових робітників, щоправда головним у їх бажанні було покращити матеріальне становище.

У 1958 р. до Луганської області прибуло 2645582 особи, у тому числі 557 осіб з-за кордону. Переважну більшість прибулих склали мешканці України та Російської Федерації. Так, з Білгородської, Курської та інших областей Російської Федерації прибуло 69007 осіб, з Чернігівської, Луганської, Житомирської та інших областей України прибуло 160764 особи. Проте при цьому вибуло 47018 раніше прибулих з Російської Федерації і 160764 прибулих з областей України, а усього за межі області вибуло 209132 особи, у тому числі 389 осіб – за кордон. Це відбилося й на механічному прирості області. У механічному прирості прибулі з областей України склали 18932 особи, головним чином з Чернігівської (2156 осіб), Житомирської (2118 осіб) та інших областей. Прибулі з областей Російської Федерації склали 21989 осіб (головним чином з Білгородської, Курської та інших областей), а прибулі з Москви і Горького дали негативний показник механічного приросту – 272 і 343 особи відповідно. Мешканці інших республік склали незначний відсоток, а то й давали негативний показник механічного приросту. Так, прибулі з АзРСР дали тільки 35 осіб механічного приросту, Латвії – 25, а інші давали негативний показник: прибулі з БРСР склали – 352 особи, УзРСР – 151, Молдавії – 281, Литви – 28, Таджикистану – 14 і т.д. Прибулі з-за кордону у механічному прирості дали тільки 168 осіб [58]. Усього механічний приріст Луганської області склав 55456 осіб.

До Сталінської області у 1958 р. прибула 426741 особа, у тому числі 1061 – з-за кордону. З областей України прибуло з міст – 189744 особи, з сіл – 69212 осіб, невідомих – 133 особи, усього – 275679 осіб. З областей Російської Федерації прибуло: 59411 – з міст, 41330 – з сіл, усього 110741 особа. Усього в 1958 р. до регіону прибуло 694886 осіб. Провідну роль у цьому процесі відігравали мешканці України. Прибулі з областей України склали 57,3%.

Водночас за межі області вибуло 362476 осіб. З них 27153 осіб – до сіл і 52177 осіб до міст Російської Федерації, а 176126 осіб – до міст і 69212 осіб – до сіл України, 238 – у невідомому напрямку. Усього до областей України вибуло 245576 осіб. За межі регіону в 1958 р. вибуло 530745 осіб.

Механічний приріст Сталінської області склав в цей час 64265 осіб і 291 особа прибула з-за кордону. У механічному прирості населення області було найбільше прибулих з Дніпропетровської області – 1457 осіб, з Запорізької області – 1568 осіб, Сумської області – 2098 осіб, Харківської – 3617 осіб та інших областей України. Інші республіки СРСР дали незначний механічний приріст населення області. Так, прибулі з Білорусі дали 864 особи, з Азербайджану – 235, з Вірменії – (-)142 особи, Молдавії – (-)499 осіб, Литви – (-) 365 осіб і т.д. [59]. Усього механічний приріст регіону склав у 1958 р. 119715 осіб. Питома вага прибулих до регіону з України в 1958 р. була більшою, ніж прибулих з будь-якої з інших республік СРСР, проте у загальному механічному прирості складала тільки 37,7%.

Таким чином, у 1956 -1958 рр. відбувається подальша еволюція державної міграційно-демографічної політики, закріплюється перехід від воєнно-командних методів організації і здійснення зовнішніх міграцій до командно-адміністративних, які супроводжувалися скасуванням судової відповідальності робітників за самочинне залишення підприємств і прогули без поважної причини, відміною заборони абортів в 1956 р. і т.д. Окрім того, відбувається подальша зміна пріоритетів – від забезпечення постійного зростання чисельності прибулих до їх закріплення. Проте відмова від воєнно-командних методів не призвела до потужних трансформацій у здійсненні політики, бо сутність тоталітарного ладу не змінилася, а замість них нічого нового не було запропоновано. Оскільки екстенсивний розвиток виробництва був неможливим без подальших керованих зовнішніх міграцій, то вони відбуваються і надалі, але вже у вигляді комсомольсько-молодіжних призовів на будівництво шахт та промислових підприємств, що призвело до нових зовнішніх міграцій у 1956-1958 рр., які й забезпечили подальше зростання механічного приросту населення, а разом з тим й чисельності населення регіону.

3.3. Наслідки міграційної політики для соціально-економічного розвитку Донбасу в 1951-1959 рр.

У 1958 р. в основному були побудовані нові шахти, прийнято в експлуатацію першу чергу каналу, що з наступного року привело до

поступового зменшення прибуття населення. Але різкого падіння чисельності прибулих не відбувалося, бо у 1958 р. пленум ЦК КПРС проголосив курс на хімізацію сільського господарства, будівництво нових та реконструкцію вже існуючих підприємств хімічної промисловості. У січні 1959 р. було проведено перший після закінчення Великої Вітчизняної війни Всесоюзний перепис населення. За даними перепису населення Ворошиловградської – з 1957 р. Луганської – області досягло 2452 тис. осіб, з них 1944 тис. осіб – міське (79%), а 508 тис. осіб (21%) – сільське населення. При цьому у порівнянні з даними перепису населення 1939 р. чисельність населення області збільшилася на 611 тис. осіб. Народжуваність склала 23,7 особи на 1 тис. осіб, смертність – 6,3, а природний приріст – 17,4 особи. При цьому в області на 1 тис. жінок припадало 866 чоловіків, що відбивало стан, який склався між особами різної статі в результаті війни. Змінився й віковий склад населення. Дітей та підлітків віком до 14 років нараховувалося 627, від 15 до 19 років – 213, від 20 до 29 років – 546, від 30 до 39 років – 370, від 40 до 49 років – 284, від 50 до 59 років – 113, від 60 і більше – 199. Відбулися й територіально-адміністративні зміни. Порівняно з 1950 р. кількість районів зменшилася з 31 до 25, сільських рад – з 370 до 169, проте збільшилася кількість міст та селищ міського типу, як і чисельність їх населення. Тепер у області було не 21 місто, а 24, селищ міського типу 118, проти 83 у 1950 р. [60].

У Сталінській області чисельність населення досягла 4262 тис. осіб, а загальна чисельність населення регіону – 6,7 млн. осіб. Народжуваність склала 21,5, смертність – 6,0, природний приріст – 15,5 осіб на одну тисячу населення. Відбулися й адміністративно-територіальні зміни. Порівняно з 1950 р. у Сталінській області кількість районів зменшилася з 40 до 35, сільських рад – з 360 до 242, селищ міського типу зросла з 96 до 138, кількість міст залишилася без змін. Віковий склад населення області був таким: віком до 9 років – 85,3 тис. осіб, 10-19 років – 613,4 тис. осіб, 20-24 роки – 503,7 тис. осіб, 25-29 років – 422 тис. осіб і т.д. [61]. Загалом зміни вікового складу населення регіону показує наступна таблиця (див. дод. П). Працездатне населення регіону, тобто чоловіки віком 16-59 років та жінки віком 16-54 роки, складали близько 1/2 населення регіону. Разом з цим відбулися зміни й у національному складі населення (див. табл. 3.4).

**Національний склад населення (найчисельніші групи) Донбасу
за переписом 1959 р. [62]
(у тис. осіб)**

Національності	Луганська обл.	Сталінська обл.	Усього
українці	1416,3	2368,9	3785,2
росіяни	950,0	1601,3	2451,3
білоруси	25,9	63,3	89,2
євреї	13,9	42,5	56,4
татари	12,5	24,5	37,0
інші	33,5	151,5	185,0

Аналіз таблиці показує, що з 1939 по 1959 рр. в результаті зовнішніх керованих міграцій населення відбуваються зміни в національному складі регіону. Як і раніше, в ньому переважали українці та росіяни. Хоча провідною нацією залишалися українці, які склали 55,7% від усього населення Сталінської області і 57,5% від населення Луганської області, переважаючи чисельність росіян у 1,5 раза, проте при цьому постійно зростала кількість росіян, представників інших національностей та етнічних груп, хоча останні й склали незначний відсоток населення (крім греків, компактно проживали у Сталінській області у кількості 93,2 тис. осіб). Це негативно відбилося й на користуванні рідною мовою. Продовжувалося зростання питомої ваги тих, хто користувався і визнавав рідною мовою російську. У 1959 р. рідною мовою визнавали національну мову 78,9% місцевих українців і 99,2% росіян, 67,7% татар, 39,2% молдаван, 36,2% білорусів, то серед греків, євреїв – відповідно 7,7% і 6,5% [63].

Результати перепису показали, що населення регіону вже перевищило передвоєнну чисельність і дає можливість забезпечити стабільний розвиток народного господарства за рахунок природного приросту населення. Проте екстенсивний розвиток господарства постійно потребував нових робітників. Тому зовнішні міграції до регіону продовжувалися. До кінця 1959 р. до Луганської області прибуло 241868 осіб з інших республік і областей СРСР та 664 особи з-за кордону. Прибулі з Вінницької, Житомирської, Сталінської, Херсонської, Чернігівської областей України становили 175286 особи, з Ростовської, Белгородської областей, міст Москви, Ленінграда, Сталінграда Російської Федерації – 50004 і т.д. Водночас до Російської Федерації вибуло 88106 осіб і 140933 особи до інших областей УРСР, головним чином до сільської місцевості [64]. До Сталінської області відповідно прибуло 296175 і 276 осіб. При цьому, з Київської, Кіровоградської,

Станіславської, Сумської, Луганської, Харківської областей України прибуло 199734, а з Курської, Брянської, Астраханської, Орловської областей, Краснодарського краю Російської Федерації – 71913 особи, а вибуло 81219 осіб, більшість з яких – до сіл УРСР [65].

До Ворошиловградської області тільки починаючи з 1951 р. прибуло 1,89 млн. осіб, а до Сталінської області – 3,2 млн. осіб, а усього до регіону близько 5,1 млн. осіб. Динаміку прибуття населення до регіону показує наступний графік (рис. 3.4).

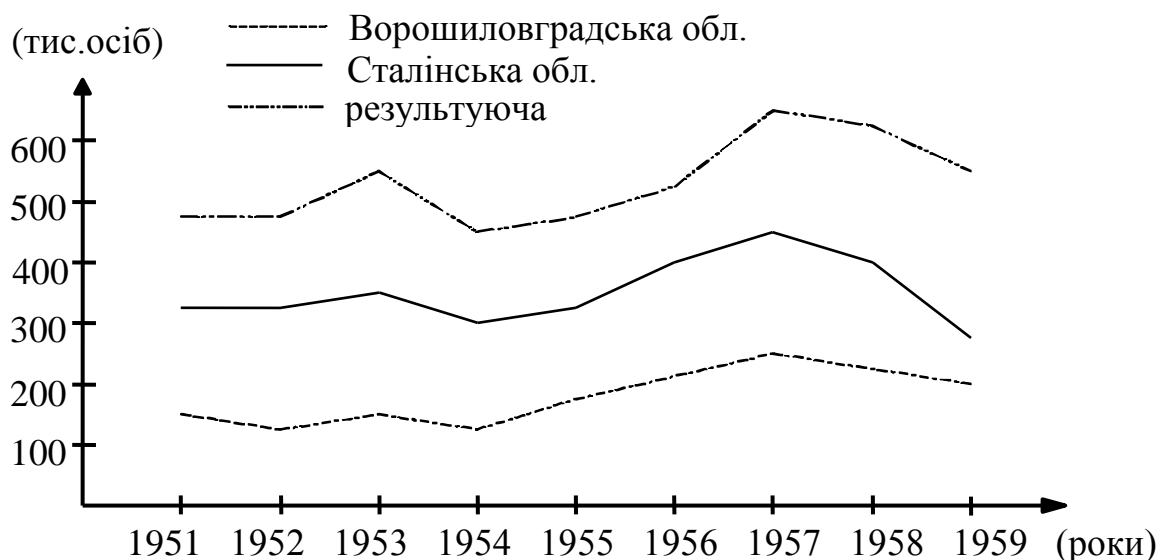

Рис. 3.4. Динаміка прибуття населення до Донбасу в 1951-1959 рр.

Проте зберігалася й велика плинність населення. Починаючи з 1951 р. з Луганської (Ворошиловградської) області вибуло 1,35 млн. осіб, зі Сталінської (Донецької) області – 2,55 млн. осіб, а усього з регіону вибуло 3,9 млн. осіб. Динаміку вибуття показує наступний графік (див. рис. 3.5).

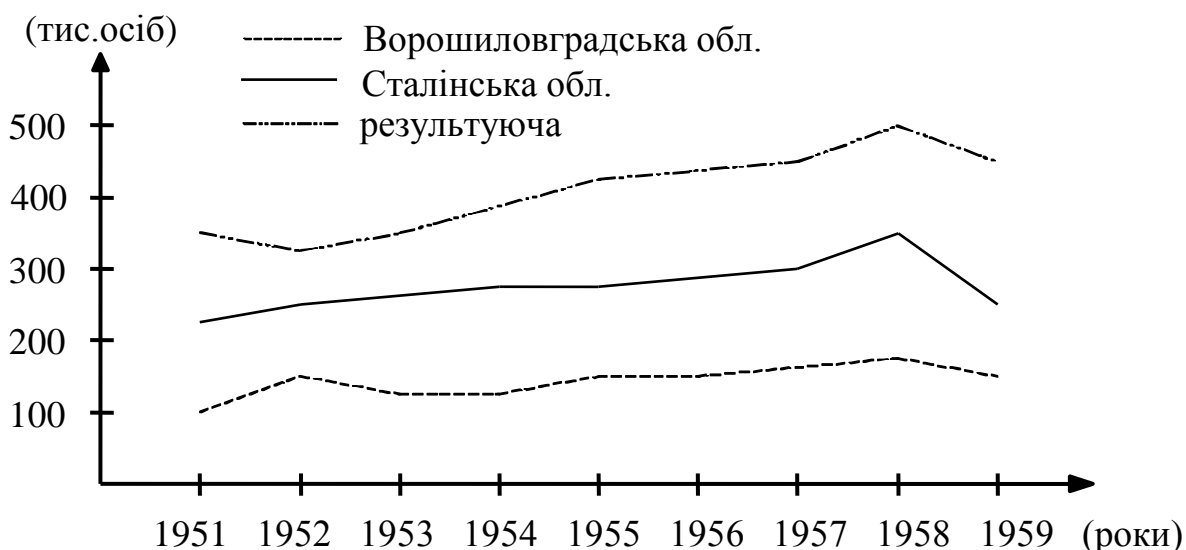

Рис. 3.5. Динаміка вибуття населення з Донбасу в 1951-1959 рр.

Тільки завдяки адміністративно-командним заходам та одночасно заходам щодо поліпшення житлових та побутових умов частина прибулих залишалася в регіоні, поповнюючи його постійне населення. Починаючи з 1951 р. механічний приріст Луганської (Ворошиловградської) області склав 532,8 тис. осіб, а Сталінської (Донецької) – 654,5 тис. осіб, усього по регіону механічний приріст досяг 1,2 млн. осіб. У 1951-1959 рр. поступово зростає природний приріст населення. Проте він значно відстає від показників механічного приросту населення областей. Співвідношення між механічним і природним приростом населення показує наступний графік (рис. 3.6).

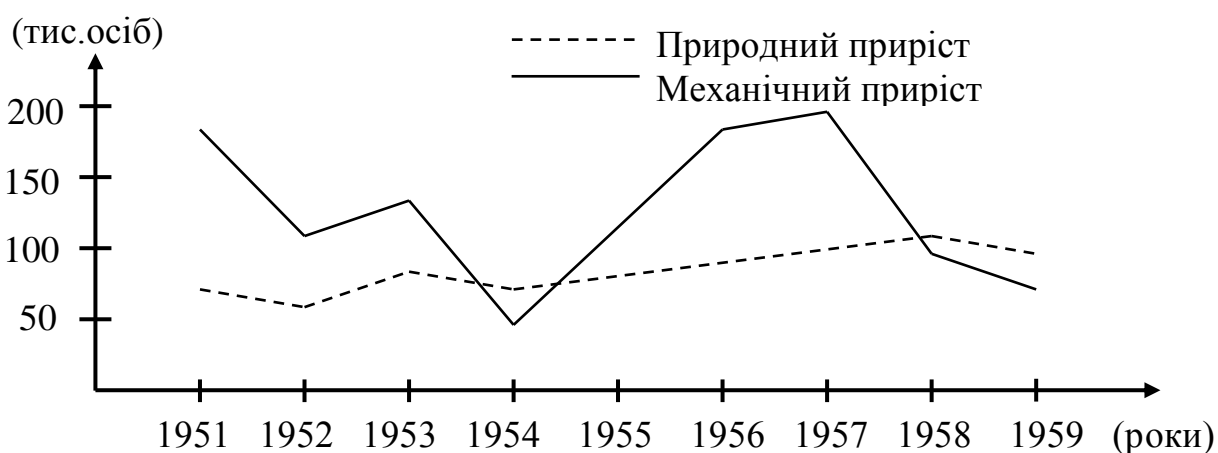

Рис. 3.6. Співвідношення механічного і природного приросту населення Донбасу в 1951-1959 рр.

До кінця 1959 р. за рахунок прибуття та зростання механічного приросту населення Луганської області збільшилося ще на 47 тис. осіб, а Сталінської – на 28,5 тис. осіб [66], тобто загальна чисельність населення регіону зросла ще на 75 тис. осіб. При цьому у механічному прирості Сталінської області прибулі з областей України склали 18879 осіб, Росії – 13914 осіб, у Луганській області – 11898 і 34353 відповідно, представники інших республік склали незначний відсоток приросту. Динаміку чисельності населення регіону показує наступний графік (рис. 3.7).

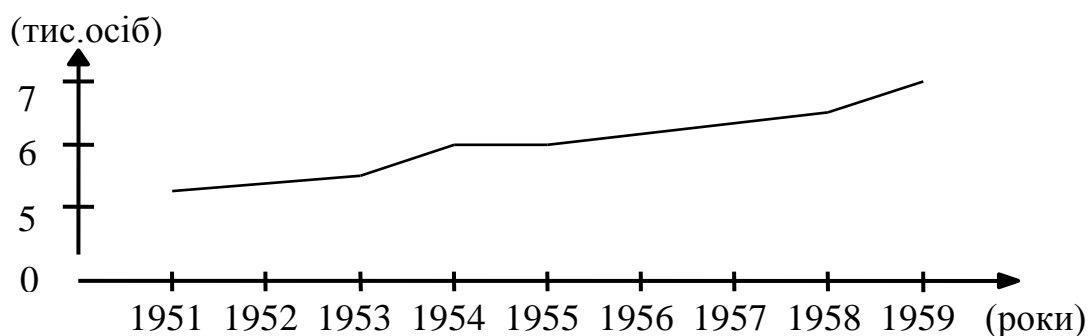

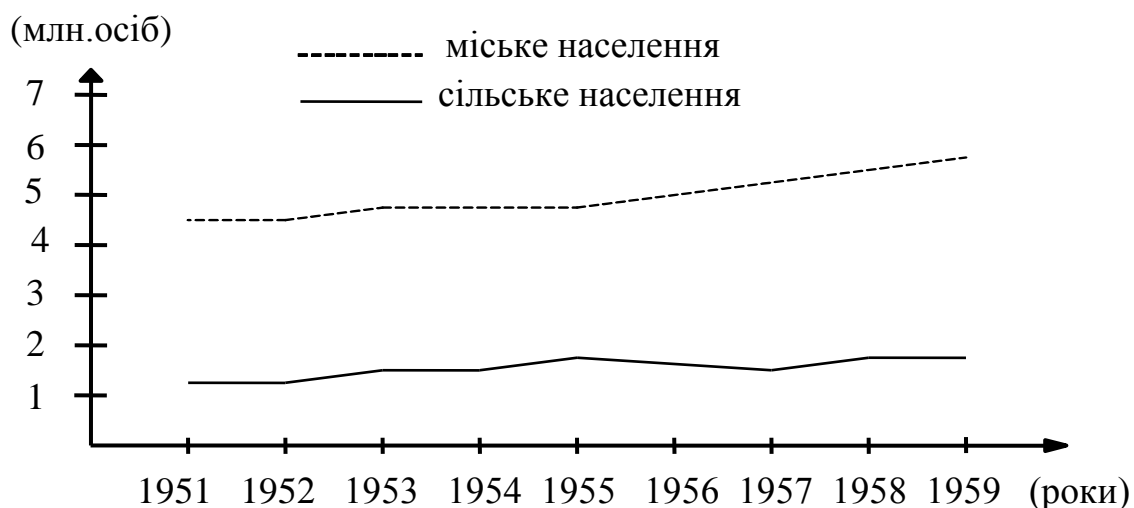
Рис. 3.7. Динаміка чисельності населення Донбасу в 1951-1959 рр.

Таким чином, тільки у 1951-1959 рр. у регіон прибуло понад 5,1 млн. осіб, більша частина з яких – до Сталінської області. Разом з тим, через важкі умови праці і незадовільні житлово-побутові умови значна частина прибулих вибувала за межі регіону. Так, за той самий час з Донбасу вибуло майже 2/3 прибулих, і більша частина з них саме зі Сталінської області. Чисельність населення Луганської області таким чином досягла 2452,2 тис. осіб, а Сталінської – 4262,8 тис. осіб [67].

Керовані зовнішні міграції та постійні мобілізації молоді до закладів державних трудових резервів, комсомольсько-молодіжні призови для будівництва нових шахт та підприємств, у тому числі з сільської місцевості регіону, позначилися й на співвідношенні міського та сільського населення. Якщо на 1 січня 1953 р. у Ворошиловградській області нараховувалося 1594,5 тис. міського і 526,7 тис. сільського населення [68], а в Сталінській – відповідно 3047,7 тис. і 671,3 тис. осіб [69], то у наступні роки завдяки природному приросту населення, який становив у Ворошиловградській області у середньому 35-40 тис. осіб, а у Сталінській коливався від 65 тис. до 75 тис. осіб [70] та великої плинності прибулого населення, відзначаються коливання чисельності сільського населення Донбасу і подальше зростання чисельності населення у містах та селищах міського типу. Так, у 1957 р. у Сталінській області чисельність сільського населення зменшилася до 650,1 тис. осіб, а у наступному році, навпаки, зросла до 659,7 тис. осіб, у 1959 р. міське населення складало 3656 тис. осіб (86%), а сільське – 606 тис. осіб (14%). У Луганській області в 1959 р. міське населення склало 1944 тис. осіб (79%), а сільське – 508 тис. осіб (21%) Проте тенденція поступового зменшення чисельності сільського та зростання міського населення з цього часу стає незворотною, що знайшло своє відображення у змінах демографічної карти регіону у наступні роки. Зміни чисельності міського та сільського населення у 1950-ті роки показує наступний графік (рис. 3.8).

Як бачимо, у 1950-ті роки чисельність сільського населення Донбасу мала приблизно один рівень, складаючи близько 1/6 загальної чисельності регіону, а чисельність міського населення стрімко зростала, особливо у останні роки десятиріччя.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що чисельність населення регіону зростала у ці роки переважно за рахунок механічного приросту населення. У складі населення продовжували відбуватися зміни. Якщо в Україні питома вага робітників у 1959 р. досягла 40,9% від усього населення, то в Луганській області робітники склали 69,3%, а в Сталінській – 70,6% [71].

Рис. 3.8. Динаміка чисельності міського та сільського населення Донбасу в 1951-1959 рр.

За рахунок зовнішніх міграцій населення йшло будівництво нових підприємств, разом з тим зростали й показники економічного розвитку. Чинниками цього також були механізація виробництва, розгортання різних форм соцзмагання, зростання кваліфікаційного рівня робітників. У 1958-1959 рр. на вугільних підприємствах було досягнуто довоєнного рівня праці, хоча темпи зростання залишилися на рівні 1951-1955 рр. – 113,8%, як і середньорічні темпи приросту – 2,6% [72]. Разом з тим зросла собівартість видобутку вугілля – з 8,52 крб. за тонну вугілля у 1958 р. до 8,54 крб. за тонну вугілля у 1959 р. 27 січня – 5 лютого 1959 р. відбувся XXI позачерговий з'їзд КПРС, який прийняв контрольні цифри семирічки на 1959-1965 рр. Таким чином, підсумок чотирьох років п'ятирічки не було підбито, проте в 1958 р. гірники Сталінської області видобули 87892 тис. т вугілля, а у 1959 р. – 89664 тис. т вугілля, на металургійних підприємствах було вироблено у 1958 р. 8568 тис. т чавуну, 9045 тис. т сталі, 7570 тис. т прокату, 12982 тис. т коксу і т.д. [73]. Зріс рівень механізації робіт, у т.ч. на вугільних підприємствах. Так, в 1959 р. на шахтах Сталінської області нараховувалося 1245 врубмашин, 1194 різних комбайнів, 4263 електровози, 9 238 конвеєрів [74]. У Луганській області було видобуто в 1959 р. 62,7 млн. т вугілля, а в наступному році – 64,1 млн. т вугілля, було вироблено 2222 тис. т чавуну, 2816 тис. т сталі, 1976 тис. т прокату [75]. Усього зростання валового промислового продукту в Сталінській області склало 275%, а в Луганській – 259% від рівня 1940 р. У порівнянні з 1955 р. валовий промисловий продукт зріс на 213% у Сталінській і на 205% у Луганській областях. Питома вага Сталінської області по видобутку вугілля склала 17,7% по СРСР і 53,4% по Україні, а Луганської – 12,4% і 37,3%

відповідно. Одночасно в економіці Донбасу зменшилися питома вага сільського господарства – зменшилися посівні площі та врожаї зернових культур. Так, в Сталінській області посівні площі під озиму пшеницю зменшилися з 363,2 тис. га в 1940 р. до 266,9 тис. га у 1959 р., а валовий збір зерна – з 12 млн. ц до 11,6 млн. ц відповідно.

Отже, у 1950-ті роки відбувається еволюція державної міграційно-демографічної політики – здійснюється перехід від воєнно-адміністративних до адміністративно-командних методів її здійснення. Розвиток виробництва, початок вирішення житлової проблеми, деяке зростання продуктивності сільського господарства дозволили задовольнити найелементарніші потреби населення, що призвело до стійкого зростання природного приросту населення. Але потреби подальшого розвитку народного господарства викликали й необхідність нових зовнішніх міграцій населення в регіон. Поступово відбувається перехід від масових оргнаборів до не менш масових призовів молоді. За цей час на будівництво шахт, каналу «Сіверський Донець-Донбас», хімічних підприємств в регіон прибуло більше 5,1 млн. осіб, а чисельність населення регіону зросла до 6,7 млн. осіб, що повинно було у головному задовольнити потреби розвитку економічного потенціалу регіону. Незважаючи на це, в регіоні відзначалася велика плінність населення, яка була викликана важкою працею та незадовільними соціально-побутовими умовами. Тому з регіону вибуло майже 2/3 прибулих. Компенсувалося це зростанням природного і механічного приросту населення. Але весь час механічний приріст, який в 1951-1959 рр. склав 1,2 млн. осіб, перевищував природний, за винятком окремих років, коли зменшувалось прибуття населення. В цей же час закріплюється домінанта міського населення над сільським. Якщо у 1951 р. сільське населення складало біля 1/5 загальної чисельності населення, то у 1959 р. – 1/6 загальної чисельності населення регіону. При цьому абсолютні показники чисельності сільського населення коливалися приблизно на одному рівні. В той же час чисельність міського населення постійно зростала, передумовою чого були в першу чергу керовані міграції, які стали основою подальшого економічного та демографічного розвитку Донбасу. Таким чином, внаслідок здійснення міграційної політики, продовження проведення зовнішніх міграцій в 1956-1959 рр. продовжувала зростати чисельність населення Донбасу, руками прибулих було побудовано нові підприємства, зроблено новий крок у зростанні економічного потенціалу регіону. Хоча з кінця 1950-х років йде поступове зменшення зовнішніх міграцій, але вони зберігають своє значення і надалі, як для збільшення чисельності населення, так і для поповнення промислових підприємств робочою силою.

ВИСНОВКИ

Форсована індустріалізація вимагала залучення до промисловості значних мас робітників. У 1930-1931 рр. формуються основні засади міграційної політики та починаються керовані міграції населення. В результаті здійснення форсованої індустріалізації, суцільної колективізації та масових репресій 1930-х рр. відбулися значні зміни в економічному, соціальному, демографічному розвитку Донбасу, у т.ч. у чисельності і складі населення регіону. Донбас залишався основною паливно-енергетичною базою країни, постійно відчуючи нестачу робочої сили. Нестача робочої сили на підприємствах ліквідувалася (усувалася) за рахунок зовнішніх міграцій населення, серед яких значне місце посідали безповоротні міграції. Внаслідок здійснення зовнішніх керованих міграцій за роки між двома переписами (1926-1939 рр.) чисельність населення регіону майже подвоїлася і на момент перепису 1939 р. досягла близько 4,9 млн. осіб, а на 1 червня 1941 р. – 5,4 млн. осіб. Початок Великої Вітчизняної війни спричинив нові керовані міграції населення, що знайшло відображення у мобілізаціях до лав РСЧА, на будівництво оборонних споруд, евакуації частини робітників на Схід та некерованому русі біженців разом з лінією фронту. У роки окупації та під час відступу німецьких військ промисловість Донбасу було зруйновано, а чисельність населення значно зменшилася.

Визволення Донбасу поставило питання про відбудову його промисловості в стислий термін та включення до воєнно-промислового потенціалу СРСР. Особливості відбудови народного господарства Донбасу визначалися умовами воєнної депопуляції населення – воно складало тільки 40,96% від чисельності населення у 1941 р. або 45,4% від чисельності населення у 1939 р. Воєнна депопуляція населення знайшла відображення в системі міграційної політики радянського уряду, що мала на меті забезпечення робочою силою відбудовчих робіт й відновлення чисельності населення регіону, являючись продовженням політики 1930-х років у нових умовах. Оскільки мобілізації місцевого населення проходили з великими труднощами та не забезпечували потреб відбудови у робочій силі, то відновлення трудових ресурсів та населення Донбасу в 1943-1945 рр. відбувалося головним чином за рахунок керованих зовнішніх міграцій населення, які здійснювалися воєнно-адміністративними методами через спрямування номенклатурних працівників через ДКО, ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, комсомольсько-молодіжні призови, мобілізації фахівців по лінії НКО і молоді до шкіл ФЗН та РУ, оргнабори, спрямування репатрійованих

та інтернованих, розконвойованих та амністованих (не рахуючи такого спецконтингенту як військовополонені, яких не відображали статистичні звіти), що дозволило збільшити чисельність населення регіону й заклало підмурівок для його повоєнного залюднення, але разом з тим поставило питання про подальше зростання зовнішніх міграцій і про закріплення прибулого населення у регіоні, щоб відновити й забезпечити репродуктивний потенціал населення регіону. В цей же час відбувалися й депортації українського населення, що відійшли до Польщі у 1944 р. примусове переселення українського населення з етнічних земель у Донбас тривало з квітня по вересень 1945 р. Було переселено 1348 родин з 6089 осіб до Ворошиловградської і 3044 родини з 13201 особи до Сталінської області, яких розселили у сільській місцевості. Зовнішні керовані міграції цього часу до Донбасу були здебільшого безповоротними, а серед внутрішньорегіональних – зростають човникові.

У системі міграційної політики відновлення загальної чисельності населення регіону мало підпорядковане значення, бо головна увага приділялася забезпеченню регіону робочою силою. Воєнно-адміністративні методи здійснення державної міграційної політики викликали невдоволення, що знайшло своє відображення у масовому дезертирстві з підприємств і вибутті за межі регіону значної частини прибулих. Це негативно позначалося на роботі підприємств, де зберігалася велика плинність робочої сили, загальній чисельності населення регіону, яка постійно коливалася, й відтворенні його репродуктивної функції. Голод 1946-1947 рр. призвів до кризи відбудови, негативно позначився на демографічному розвитку регіону, але про кризу зовнішніх міграцій такого сказати не можна, адже чисельність прибулих до регіону залишалася на високому рівні. Проте голод, разом з тяжкими умовами праці та житлово-побутовими умовами, спричинив подальше зростання плинності населення. В цей час має місце високий рівень вибуття людей за межі області, головним чином через дезертирство з підприємств прибулих за оргнаборами, мобілізаціями до шкіл ФЗН та РУ, репатрійованих та ін. І все ж, чисельність прибулих постійно перевищувала чисельність вибулих, що й забезпечувало постійне зростання механічного приросту населення, за рахунок якого навіть у роки голоду чисельність населення Донбасу продовжувала зростати. Як і раніше, головним пріоритетом в організації зовнішніх міграцій залишалось забезпечення якомога більшої кількості прибулого населення для забезпечення відбудови народного господарства регіону робочою силою.

Тому наприкінці 1940-х років формується розуміння необхідності

змін методів організації зовнішніх міграцій, хоча їх здійснення було неможливим за умов існуючого політичного режиму. Постанова ЦК ВКП(б) «Про стан партійно-політичної роботи на вугільних шахтах Донбасу» від 28 лютого 1948 р. звернула увагу на причину великої плинності кадрів – умови праці та життя прибулих, намітивши низку відповідних заходів, внесла зміни до умов оргнаборів та мобілізацій молоді до шкіл ФЗН та ремісничих училищ. Під тиском цього стихійного протесту ВКП(б) була вимушена переглянути зовнішні ознаки своєї міграційно-демографічної політики, тому постанова зобов'язувала ліквідувати недоліки в організації праці, покращити побутові умови, покінчити з практикою адміністрування, підміни партійними керівниками господарчих керівників тощо. Хоча миттєвих практичних результатів вона не дала, проведені заходи дозволили збільшити чисельність населення регіону й забезпечити народне господарство регіону робочою силою.

З 1943 по 1951 рр. чисельність населення регіону досягла рівня 1939 р. і дещо перевищила її за рахунок керованих міграцій з інших областей, які проводилися військово-адміністративними методами. Незважаючи на це, в регіоні спостерігалася велика плинність населення, яка була викликана методами здійснення керованих зовнішніх міграцій, тяжкою працею та незадовільними соціально-побутовими умовами. Весь час механічний приріст населення, значна частина якого припадала на Сталінську область, перевищував природний, пік якого припав на 1946 р., а найнижчий показник прийшовся на 1945 р. Переважну більшість механічного приросту дали області України. Хоча з кінця 40-х років відбувається поступове зменшення зовнішніх міграцій, але механічний приріст населення має велике значення у збільшенні його чисельності, особливо трудових ресурсів і на початку 50-х років.

У 1951 р. відбулася нова і остання депортація українського населення з земель Західної України, що відійшли до Польщі за другим розміном районів, частка з яких була переселена до Донбасу. Вона стала останнім найяскравішим проявом продовження міграційної політики воєнно-адміністративними методами, але водночас засвідчувала, що старі методи здійснення міграційної політики себе вичерпали, бо примусові переселенці не бажали залишати свої домівки і частина з них розбіглася ще на станціях або втекла з маршруту. Тим більше, що з труднощами проходив і оргнабір, який давав короточасний ефект, бо зберігалися велика плинність населення та дезертирство з виробництва. Тому у тому ж році було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР від 28 листопада «Про впорядкування організованого

набору населення», яка змінила умови оргнаборів і стала фактичною відмовою від вирішення демографічних та міграційних питань військово-адміністративними методами.

У 1945-1951 рр. до регіону прибуло близько 3,25 млн. осіб, а вибуло близько 1,74 млн. осіб, механічний приріст населення склав близько 1,5 млн. осіб. На кінець 1951 р. чисельність населення регіону склала близько 5,3 млн. осіб, що повинно було б задовольнити потреби виробництва місцевою робочою силою та забезпечити відтворення населення, необхідного для подальшого функціонування народного господарства регіону. Тим більше, що повоєнна відбудова промисловості дозволила Донбасу зайняти традиційне місце паливо-енергетичної бази СРСР. Проте відбудова промисловості відбувалася на старій технічній основі та й торкалася перш за все підприємств тяжкої промисловості, що посилювало міжгалузеві диспропорції, і супроводжувалось негативними моментами у фінансовій і господарській діяльності окремих підприємств.

У 1952-1953 рр. вперше у повоєнні часи було приділено увагу розвитку легкої та харчової промисловості, що дало деякий ефект, полегшивши ситуацію із цими товарами, а відповідно і становище робітників та їхніх родин, а також стало ще одним стимулом для прибуття до регіону нових мешканців.

Смерть Й. Сталіна й початок «відлиги» привнесли нові риси у розвиток регіону. Хрущовська «відлига» поклала початок десталінізації й відносній лібералізації суспільно-політичного життя, реформам і пошукам нових підходів до розв'язання суспільно-політичних, економічних та соціальних проблем, що відбивалося й на державній міграційній політиці, у якій замість воєнно-адміністративних заходів починається перехід до адміністративно-командних методів здійснення державної міграційної політики. Депортації та мобілізації населення було припинено, але при цьому використовувалися оргнабір, комсомольсько-молодіжні призови на т.зв. комсомольсько-молодіжні будівництва, суспільні призови на будівництво шахт, призови учнів до шкіл ФЗН. Неоднозначно позначилася на демографічному та соціальному розвитку регіону й масова амністія, яку було проведено весною 1953 р. З одного боку – вона дозволила збільшити чисельність дорослого населення, але з другого – призвела до більшої концентрації злочинного елемента й ускладнення криміногенного становища. Значний вплив у 1950-ті роки на розвиток демографічної ситуації мали скасування заборони на здійснення абортів, що на першому етапі привело до зменшення чисельності народжених, і видача паспортів селянам у суцільно паспортизованих районах, що унеможливило проведення мі-

грацій воєнно-адміністративними методами і привело до більшої мобільності сільського населення, яке прямувало тепер на будівництва та до промислових підприємств у пошуках більш заможного життя за власним бажанням.

У 1954 р. пленум ЦК КПРС проголосив початок освоєння цілинних земель, яке йшло за рахунок оргнаборів та комсомольсько-молодіжних призовів. Тобто держава не відмовлялася від регулювання міграційних процесів, здійснювався перехід від воєнно-командних методів до адміністративно-командних. Це призвело до деякого падіння кількості прибулих і зменшення призову молоді до державних трудових резервів. Окрім того, частина молодих робітників вибувала на цілину з самого регіону. Головну роль у міграціях до Донбасу тепер відігравали призови молоді до училищ і шкіл трудових резервів, призови на будівництво промислових підприємств. У 1955 р. було скасовано кримінальну відповідальність за самочинне залишення закладів трудових резервів, а XX з'їзд КПРС у 1956 р. поклав початок десталінізації, що повинно було привести й до послаблення адміністративно-командних важелів здійснення міграційної політики. Тим більше, що вугільна галузь Донбасу з середини 1950-х років ставала нерентабельною.

Вищезазначені заходи не змінювали тоталітарної сутності радянської системи, оскільки йшлося лише про зміну окремих форм та методів контролю, які ставали більш гнучкими. У 1956-1958 рр. відбувається подальша еволюція державної міграційної політики, закріплюється перехід від воєнно-командних методів організації і здійснення зовнішніх міграцій до командно-адміністративних. Відбувається подальша зміна пріоритетів – від забезпечення постійного зростання чисельності прибулих до їх закріплення. Проте відмова від воєнно-командних методів не спричинила потужних трансформацій у здійсненні міграційної політики, бо сутність тоталітарного ладу не змінилася, а замість них нічого нового не було запропоновано. Оскільки екстенсивний розвиток виробництва був неможливим без подальших керованих зовнішніх міграцій, то вони відбуваються і надалі, але вже у вигляді комсомольсько-молодіжних призовів на будівництво шахт та промислових підприємств, що призвело до нових зовнішніх міграцій у 1956-1958 рр., які й забезпечили подальше зростання механічного приросту населення, а разом з цим і чисельності населення регіону, що засвідчила постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про невідкладні заходи по розвитку вугільної промисловості Української РСР» 1956 р., «Про суспільний призов в 1957 р. молоді для роботи на найважливіших будовах, які розташовані в східних та північних ра-

йонах СРСР і в Донбасі» та ін., які стали яскравим проявом адміністративно-командних методів організації зовнішніх міграцій. У 1958 р. в основному були побудовані нові шахти, прийнято в експлуатацію першу чергу каналу, але різкого падіння чисельності прибулих не відбувалося, бо у 1958 р. пленум ЦК КПРС проголосив курс на хімізацію сільського господарства, будівництво нових та реконструкцію вже існуючих підприємств хімічної промисловості. У 1952-1959 рр. у регіон прибуло більше 4,6 млн. осіб, більша частина з яких – до Сталінської області. Проте через важкі умови праці і незадовільні житлово-побутові умови за той же час з Донбасу вибуло майже 2/3 мігрантів, і знову ж таки, більша частина – із Сталінської області. Усього за 1944-1959 рр. в Донбас прибуло 7,85 млн. осіб, вибуло – 5,32 млн. осіб, механічний приріст склав 2,53 млн. осіб. Чисельність населення Луганської області досягла 2452,2 тис. осіб, а Сталінської – 4262,8 тис. осіб, усього по регіону – 6,72 млн. осіб, тобто порівняно з 1939 р. зросла майже на 37%, а у порівнянні з 1943 р. більше ніж на 300%. Змінився соціальний склад населення: питома вага робітників та їх родин в Луганській області склала 69,3%, а в Сталінській – 70,6%, при середньоукраїнському показнику в 40,9%. Змінився національний склад населення: питома вага українців в Луганській області зменшилася до 57,9%, а в Сталінській – до 55,6%. Таким чином, внаслідок здійснення міграційно-демографічної політики, продовження проведення зовнішніх міграцій в 1939-1959 рр. продовжувала зростати чисельність населення Донбасу, руками прибулих було побудовано нові підприємства, зроблено новий крок у зростанні економічного потенціалу регіону.

ПОСИЛАННЯ

Вступ

1. *Вишневский А.Г.* Воспроизводство населения и общество: История, современность, взгляд в будущее. – М.: Статистика, 1976. – 169 с.; *Сонин М.Я.* Воспроизводство рабочей силы в СССР и баланс труда. – М.: Госкомитиздат, 1959. – 368 с.; *його ж:* Развитие народонаселения: Экономический аспект. – М.: Статистика, 1980. – 351 с. та ін.

2. *Денисенко Н.Б., Ионцев В.А., Хорев Б.С.* Миграциология. – М., 1989. – 96 с.; *Медков В.М.* Основы демографии. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – 448 с.; *Рыбаковский Л.Л., Тарасов М.В.* Миграции населения / Население и трудовые ресурсы. – М.: Мысль, 1990. – С. 126-128; *Введение в демографию /* Под ред. В.А. Ионцева, А.А. Саградова. – М., 2002; *Римаренко Ю.І.* Міграцієзнавство. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2001. – 216 с.; *Міграційні процеси в Україні у 1999 році /* Держкомстат України. – К.: Б.в., 2000. – 416 с.; *Міграція населення України в 2000 році /* Держкомстат України. – К.: Б.в., 2001. – 425 с.; *Міграційні процеси в Донецькій області у 2003 році /* Держкомстат України, Головне управління статистики у Донецькій області. – Донецьк: Б.в., 2004. – 5 с.; *Демографічна ситуація у Донецькій області у 2003 році /* Держкомстат України, Головне управління статистики у Донецькій області. – Донецьк: Б.в., 2004. – 7 с. та ін.

3. *Великая* Отечественная война 1941-1945: Краткий научно-популярный очерк / Под общ. ред. П.А. Жилина. – М.: Политиздат, 1970. – 638 с.; *Лившиц Р.С.* Размещение черной металлургии СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 376 с.; *Ляшенко П.И.* История народного хозяйства. Социализм. – М.: Госполитиздат, 1948. – Т. 2. – 738 с. та ін.

4. *Бакулев Г.Д.* Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – М.: Углетехиздат, 1955. – 672 с.; *Бакулев Г.Д.* Топливная промышленность СССР и эффективность капиталовложений в ее развитие. – М.: Наука, 1961. – 248 с.; *Березина В., Бодрова Т.* Жінки Радянської України – активні будівники комунізму. – К.: Політвидав України, 1954. – 112 с.; *Боевая* программа жизни и труда. – Ростов-на-Дону, 1946. – 72 с. та ін.

5. *Богорад Д.И.* Будущий Донбасс. – Сталино: Областное книжно-журнальное издательство, 1946. – 54 с.; *Бридько И., Чекмарев Я.* Творческое содружество горняков Донбасса и Кузбасса. – К.: Госполитиздат, 1954. – 184 с. та ін.

6. *Золотарев Ю.Е.* Трудовые резервы страны Советов. – М.: Трудрезервиздат, 1947. – 32 с.; *Мерехина Г.Г.* Рабочий класс – фронту. Подвиг рабочего класса СССР в годы Великой Отечественной

войны. – М.: Изд-во соц.-экон. литературы, 1962. – 480 с. та ін.

7. *История Украинской ССР*: В 10 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т.8. – 639 с.; *История Украинской ССР*: В 10 т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т.9. – 584 с.

8. *Історія селянства Української РСР*. В 2-х т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.2. – 534 с.

9. *Історія робітничого класу Української РСР*. В 2-х т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.2. – 507 с.

10. *Історія міст і сіл Української РСР*: У 26-ти т. – К., 1970. – Т. : Донецька область. – 992 с.; *Історія міст і сіл Української РСР*: У 26-ти т. – К., 1968. – Т.: Луганська область. – 940 с.

11. *Вознесенский Н.А.* Военная экономика СССР в период Отечественной войны. – М.: ОГИЗ. Гос. изд-во полит. лит-ры, 1948. – 191 с.

12. *Коваль М.В.* Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.) // Укр. іст. журн. – 1975. – № 12. – С. 34-46.; *Курій Г.М.* Радянські жінки – активні будівники комунізму. – К.: Знання УСРР, 1978. – 48 с.

13. *Денисенко П.І.* Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943-1945). – К.: Політвидав України, 1968.; *Хорошайлов Н.Ф.* Возрождение Всесоюзной когегарки. – Донецк: Донбасс, 1974. – 152 с.; *Хорошайлов Н.Ф.* Возрожденный Донбасс. Из истории борьбы партийных организаций Донбасса за восстановление промышленности в годы четвертой пятилетки. – Донецк: Донбасс, 1968. – 196 с. та ін.

14. *Поляков В.Ф.* И на фронтах подземных. – М.: Недра, 1985. – 192 с.; *Лях Р.Д.* Деякі питання відбудови сільського господарства Донецької області в 1943-1959 рр. // Питання історії народів СРСР. – 1978. – Вип. 12. – С. 94-101 та ін.

15. *Киселев В.И.* Воссоздание рабочих кадров Донбасса в годы Великой Отечественной войны // История СССР. – 1975. – №4. – С. 11-120.; *Формирование* и развитие советского рабочего класса (1917-1961). – М.: Наука, 1964 та ін.

16. *История рабочих Донбасса*. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 2. Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму. – 431 с.

17. *Восстановление угольной промышленности Донецкого бассейна* / Ред. кол. Л.Е. Графов, И.Г. Губерман и др.: в 3-х томах. – М.: Углетехиздат, 1957. – Т. 2. – 783 с.; *Воскресенская М.А., Новоселов Л.И.* Производственные совещания – школы управления (1921-1965 гг.). – М.: Профиздат, 1965. – 223 с.; *Гальченко Г.Я.* Партия в борьбе за восстановление и дальнейшее развитие энергетической базы Дон-

басса в годы четвертой пятилетки// Труды Донецкого политехнического института. – Сталино, 1961. – Т.60. – С. 119-141.

18. *Куликов Я.П.* Горячий цех республики. – К.: Техніка, 1979. – 230 с.; *Лапко М.В.* Край вугілля і металу. – К.: Політвидав України, 1969. – 160 с.

19. *Гальченко Г.Я.* Партия в борьбе за восстановление и дальнейшее развитие энергетической базы Донбасса в годы четвертой пятилетки// Труды Донецкого политехнического института. – Сталино, 1961. – Т. 60. – С. 119-141.; *Двойнишников М.А., Широков В.Г.* Восстановление и развитие народного хозяйства СССР – великий подвиг партии и народа (1946-1955). – М.: Наука, 1967.

20. *Бойко И.А.* Славяногорск. – Донецк: Донбасс, 1987. – 48 с.; *Ворошиловград.* Исторический очерк. – Донецк: Донбасс, 1974. – 239 с.; *Гусева Н.А.* Дружковка. – Донецк: Донбасс, 1980. – 64 с. та ін.

21. *История* технического развития угольной промышленности Донбасса: В 2 т. / Гл. ред. А.Н. Щербань. – К.: Наукова думка, 1969. – Т. 2. – 608 с.

22. *Экономика* Донбасса: Экономический очерк развития Донбасса / Под общ. ред. А.Н. Алымова. – М.: Экономика, 1971. – 264 с.; *Экономика* отраслей народного хозяйства Донбасса / Под общ. ред. А.Н. Алымова. – М.: Экономика, 1971. – 317 с.; *Экономика* промышленности Донбасса. 1945-1978 гг. / Н.Г. Чумаченко (отв. ред.) и др. – К.: Наукова думка, 1977. – 243 с.

23. *Романцов В.О.* Робітничий клас Української РСР (1946-1970 рр.). – К.: Вид-во Київського університету, 1972. – 219 с.

24. *Шелест Д.С.* Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1950-1970 гг.). – Днепропетровск: Промінь, 1971. – 186 с.

25. *Близнюк В.Ф.* Кількісні зміни в складі робітників Донбасу (1951-1958 рр.) // УІЖ. – 1975. – №7. – С. 92-97.

26. *Дараган М.В.* Склад населення УРСР (1920-1970 рр.) // Укр. іст.-геогр. збірник. Вип. 2. – К.: Наукова думка, 1972. – С.205-225.

27. *Очерки* истории Ворошиловградской областной партийной организации. – К., 1979. – 470 с.; *Очерки* истории Донецкой областной партийной организации. – Донецк: Донбасс, 1978. – 502 с.

28. *Україна: Друга половина ХХ століття: Нариси історії* / П.П. Панченко, М.Р. Плющ, А.А. Шевченко та ін. – К.: Либідь, 1997. – 352 с.; *Украинская* государственность в ХХ веке: Историко-политологический анализ / Рук. авт. кол. А. Дергачев. – К.: Політична думка, 1996. – 431 с.; *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельников В.І.* Історія України: Погляд із сьогодення. – Донецьк, 2004. – 306 с. та ін.

29. *Бордюгов Г.А.* Великая Отечественная: подвиг и обманутые надежды / История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства. – М.: Политиздат, 1992. – С. 257-283.; *Головко М.* Суспільно-політичні організації та рухи в період Другої світової війни. 1939-1945 рр.: Монографія. – К.: Олан, 2004. – 704 с. та ін.

30. *Зубкова Е.Ю.* После войны: Маленков, Хрущов и «Оттепель» / История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства. – М.: Политиздат, 1991. – С. 284-320; *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: Политика и повседневность. 1945-1953. – М.: РОССПЭН, 1999. – 229 с.

31. *Великая Отечественная народная 1941-1945: Краткий исторический очерк* / Под ред. П.А. Жилина. – М.: Мысль, 1985. – 368 с.; *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О. М.* Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. – 2-ге вид., допов. – К.-Нью-Йорк: Вид. М.П. Коць, 2000. – 274 с.

32. *Коваль М.В.* Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945-1955) // УІЖ. – 1990. – №4. – С.80-87.

33. *Курносів Ю.О.* Соціально-політичний розвиток УРСР у 50-х – першій пол. 60-х рр. // УІЖ. – 1990. – №5. – С. 79-86.

34. *Баран В.К.* Україна 1950-1960-х рр.: Еволюція тоталітарної системи. – Львів: Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.; *Баран В.К., Даниленко В.М.* Україна в умовах системної кризи (1946-1980 рр.). – К., 1999. – 304 с.; *Баран В.К.* Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів, 2003. – 670 с.

35. *Бут О.М., Добров П.В.* «Економічна контрреволюція» в Україні в 20-30-і роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. 2-е видан., виправл. і доповн. / За заг. ред. О. М. Бута. – Донецьк: Видавництво «УкрНТЕК», 2002. – 316 с.

36. *Великая Отечественная война 1941-1945: Краткий научно-популярный очерк* / Под общ. ред П.А. Жилина. – М.: Политиздат, 1970. – 638 с.

37. *Великая Отечественная война 1941-1945: Энциклопедия.* – М.: Сов. Энциклопедия, 1985. – 832 с.

38. *Демографические процессы в СССР в 20-80-е гг.* // Современная зарубежная историография. – М., 1991. – 126 с.

39. *Троцинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. – К.: Альтернативи, 1999. – 351 с.

40. *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. – К.: УВС, 2000. – 430 с.; *Сергійчук В.І.* Українці в імперії. – К.: Фотовідео-сервіс, 1992. – 92 с.

41. *Буцько О.В.* Украина – Польша: миграционные процессы 40-х

годов. – К., 1997. – 149 с.

42. *Винниченко І.І.* Міграційні процеси 2-ї пол. 40-х – початку 90-х рр. // Українці в державах колишнього СРСР: Історико-географічний нарис. – Житомир, 1992. – 163 с.

43. *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953 рр. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 1. – К.: Либідь-Військо України, 1994. – 432 с.

44. *Бугай М.* Депортації населення з України (30-50-ті роки)// Українській історичний журнал. – 1990. - №10. – С. 32-38; №11. – С. 20-26.

45. *Бойченко Н.Я., Кобыленков Н.М.* Ясиноватая. – Донецк: Донбасс, 1983. – 72 с.

46. *Данилюк Д.Д., Міщанин В.В.* Колективізація і міграційні процеси на Закарпатті у кінці 40-х рр. ХХ ст. // Український селянин. – 2002. – Вип. 5. – С. 103-109.

47. *Тимченко С.М.* Соціально-демографічні процеси в українському селі 40-80-х років ХХ ст. // Запорізький державний університет. Наукові праці історичного факультету. – 1997. – Вип. 2. – С. 169-177.

48. *Сорока Ю.М.* Радянсько-польський договір 1951 р. про державний кордон і його наслідки для України // Вісник Київського університету. Серія «Історія». Вип. 59-60. – 2002. – С.103-105.

49. *Серобаба В.Я.* Этапы большого пути: Сталинская область за 40 лет Советской власти. – Сталинское областное издательство, 1957. – 136 с.

50. *Лихолобова З.Г.* Кадры угольной промышленности // Нові сторінки історії Донбасу: Кн. 7. – Донецк: ДонДУ, 1999. – С. 184-195; *Лихолобова З.Г.* Концептуальні питання історії вугільного Донбасу у другій половині ХХ ст. // Нові сторінки історії Донбасу: Кн. 8. – Донецк: ДонНУ, 2000. – С. 3-16.; *Лихолобова З.Г.* Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х рр. в Україні. – Донецк, 1996. – 288 с.

51. *Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття / За ред. З.Г. Лихолобової.* – Донецьк, 2001. – 339 с.

52. *Суюсанов Л.І.* Вихідці із Західної України, Північної Буковини і Бессарабії на шахтах Донбасу (вересень 1939 – червень 1941 рр. // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн.7. – Донецьк: ДонДУ, 1999. – С.153-160.

53. *Тарнавський І.С.* Вугільна промисловість Донбасу під час фашистської окупації: праця цивільного населення та радянських військовополонених. // Нові сторінки історії Донбасу. Кн. 11. – Донецк: ДонНУ, 2005. – С.34-47.

54. *Титаренко Д.М.* Донбас навесні 1943 року: німецькі докумен-

ти свідчать // Нові сторінки історії Донбасу. Кн. 12. – Донецьк: ДОНУ, 2006. – С.25-38.

55. *Кравченко З.Л.* Обеспечение рабочей силой угольных предприятий Донецкой области (1943-1945) // Новые страницы истории Донбасса / Гол. ред. З.Г. Лихолобова. – Донецк, 1995. – Кн. 4. – С. 118-128.; *Саржан А.О.* Репатріація: повернення жителів Донбасу з німецької неволі (друга половина 40-х – початок 50-х років) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Збірник наукових праць. – К., 2001. – С. 121-126.

56. *Добров П.В., Есип І.М.* Трудовая деятельность женщин Донбасса в годы Великой Отечественной войны (1941-1945). - Донецк: Друк-инфо, 2000. -239 с..

57. *Лукинова Л.В.* Витоки високої трудової дисципліни молоді в умовах воєнного часу (За матеріалами Донбасу. 1941-1945 рр.) // Історичні записки: Зб. наук. праць: Кн.9. – Луганськ: СЛУ, 2006. – С. 140-146.

58. *Заднепровский А.И.* Голод 1946-1947 гг. в селах Донетчины // Новые страницы в истории Донбасса. Кн. 2. – Донецк: ДОНГУ, 1992. – С. 114-134.; *Заднепровский А.И.* Выселение крестьян из Донбасса в 1948 г. // Новые страницы в истории Донбасса / Гол. ред. З.Г. Лихолобова. – Донецк, 1992. – Кн. 3. – С. 80-91.; *Заднепровский А.И.* Создание и укрепление совхозов Донбасса путем реорганизации колхозов в 1956-1965 гг. // Вопросы истории СССР. – 1987. – Вып. 32. – С. 118-124.

59. *Земсков В.Н.* Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944-1945) // Социологические исследования. – 1995. – № 5. – С.3-13.; *Земсков В.Н.* К вопросу о репатриации советских граждан 1944-1951 гг. // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 26-41.

60. *Гаврилов В.М.* Сільська молодь Північного Лівобережжя у відновленні промисловості Донбасу у перші повоєнні роки // Нові сторінки історії Донбасу. - Кн. 8. - Донецьк, ДНУ, 2000. - С. 198-209.

61. *Потильчак О.* Використання праці німецьких військовополонених на відбудові вугільної та металургійної промисловості України в початковий період повоєнної відбудови (1944-1945 рр.) // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Луганськ: СЛУ, 2002. – С. 174-179.

62. *Добров П.В., Багликова М.С.* К вопросу о медицинском обслуживании немецких военнопленных в 1943-1949 гг. (на материалах Украины) // Нові сторінки історії Донбасу. – 2002. – № 9. – С.109-116.

63. *Куромія Г.* Свобода і терор в Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990 рр. – К., 2002. – 510 с.

Розділ 1

1. Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. – К.: УВС, 1996. – С. 182.
2. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – К., 1976. – Т.1. – С. 585
3. Там само. – С. 708.
4. История Украинской ССР в 10 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 7. – С. 201.
5. Бут О.М., Добров П.В. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20-30-і роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. 2-е видан., виправл. і доповн. / За заг. ред. О.М. Бута. – Донецьк: Видавництво «УкрНТЕК», 2002. – С. 190.
6. Касперович В.М. Важка промисловість Донбасу в 1938-1941 роках // Нові сторінки історії Донбасу. – 1999. – № 7. – С.80.
7. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986 гг.). – 9-е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1985. – Т. 7. 1938-1945 гг. – С. 43.
8. Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги / Под ред. Ю.А. Полякова – М.: Наука, 1992. – С. 25.
9. Лях Р.Д. Как заселялся наш край / Неизвестное об известном: Краеведческие очерки. – Донецк: Донбасс, 1978. – С. 48.
10. Лихолобова З.Г. Міста Донбасу у роки радянської модернізації: Особливості менталітету городян (кінець 1920-х – 1930-і рр.) // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. статей. – Кн. 12. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 48.
11. Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги / Под ред. Ю.А. Полякова. – М.: Наука, 1992. – С. 70.
12. Там само. – С. 68, 70.
13. Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. – К.: УВС, 1996. – С. 162.
14. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 184. – Арк. 68, 89.
15. Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги / Под ред. Ю.А. Полякова. – М.: Наука, 1992. – С. 25.
16. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986 гг.). – 9-е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1985. – Т. 7. 1938-1945 гг. – С. 59.
17. История рабочих Донбасса. – К.: Наукова думка, 1981. – Т.2. Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму. – С. 10.

18. Касперович В.М. Важка промисловість Донбасу в 1938-1941 роках // Нові сторінки історії Донбасу. – 1999. – № 7. – С.84.
19. Там само. – С. 85.
20. КПСС в резолюціях и рішеннях съездів, конференцій и пленумов ЦК (1898-1986 гг.). – 9-е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1985. – Т. 7. 1938-1945 гг. – С. 136.
21. Хорошайлов Н.Ф. Мужество Донбасса / Из истории Донецкого бассейна 1937-1943 гг.: Метод. разработка. – Донецк: ДонГУ, 1968. – С. 30.
22. КПСС в резолюціях и рішеннях съездів, конференцій и пленумов ЦК (1898-1986 гг.). – 9-е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1985. – Т. 7. 1938-1945 гг. – С. 291.
23. Очерки истории Донецкой областной партийной организации. – Донецк: Донбасс, 1978. – С. 291.
24. КПСС в резолюціях и рішеннях съездів, конференцій и пленумов ЦК (1898-1986 гг.). – 9-е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1985. – Т. 7. 1938-1945 гг. – С. 155-157.
25. История рабочих Донбасса. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 2. Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму. – С. 12.
26. КПСС в резолюціях и рішеннях съездів, конференцій и пленумов ЦК (1898-1986 гг.). – 9-е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1985. – Т. 7. 1938-1945 гг. – С. 186-187.
27. История рабочих Донбасса. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 2. Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму. – С. 12.
28. Суюсанов Л.І. Вихідці із Західної України, Північної Буковини і Бессарабії на шахтах Донбасу (вересень 1939 – червень 1941 рр. // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн. 7. – Донецьк: ДонДУ, 1999. – С.155.
29. Там само. – С. 159.
30. Бут О.М., Добров П.В. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20-30-і роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. 2-е видан., виправл. і доповн. / За заг. ред. О.М. Бута. – Донецьк: Видавництво «УкрНТЕК», 2002. – С. 257.
31. Куромія Г. Свобода і терор в Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990 рр. – К., 2002. – С. 367.
32. Серобаба В.Я. Этапы большого пути: Сталинская область за 40 лет Советской власти. – Сталинское областное издательство, 1957. – С. 32.
33. Народное хозяйство Ворошиловградской области: статистический сборник. – Донецк: Статистика, 1971. – С. 45-46.

34. Донецкая область за 50 лет: Стат. сб. – Донецк: Статистика, 1967. – С. 34-37.
35. Там само. – С. 38-39.
36. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 1. – Арк. 40.
37. Там само.
38. Історія міст і сіл Української РСР: У 26-ти т. – К., 1970. – Т.: Донецька область. – С. 53.
39. Ткаченко А. С. Трудовой Донбасс – фронту. – Донецк: Донбасс, 1995. – С. 117.
40. Шайкан В.О. Проблема економічного колабораціонізму на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. Статей. Кн. 12. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 6.
41. Ткаченко А. С. Трудовой Донбасс – фронту. – Донецк: Донбасс, 1995. – С. 128.
42. Міхненко А.М. Історія Донецького басейну др. пол. ХІХ – перш. пол. ХХ ст. – Донецьк: Юго-Восток, 2003. – С. 283.
43. Пентер Т. «Работа на врага» или «принудительный труд». Угольная промышленность Донбасса во время оккупации 1941-1943 гг. // Нові сторінки історії Донбасу. – 2005. – №11. – С. 10-11.
44. Тарнавський І.С. Вугільна промисловість Донбасу під час фашистської окупації: праця цивільного населення та радянських військовополонених. // Нові сторінки історії Донбасу. Кн. 11. – Донецк: ДонНУ, 2005. – С. 40.
45. Міхненко А.М. Історія Донецького басейну др. пол. ХІХ – перш. пол. ХХ ст. – Донецьк: Юго-Восток, 2003. – С. 289.
46. Титаренко Д.М. Донбас навесні 1943 року: німецькі документи свідчать // Нові сторінки історії Донбасу. Кн. 12. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 33.
47. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: В 5-ти томах. 1917-1967 гг.: Сб. документов за 50 лет. – М.: Политиздат, 1968. – Т. 3 (1941-1952). – С. 96.
48. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986 гг.). – 9-е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1985. – Т. 7. 1938-1945 гг. – С. 428.
49. Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): Сб. док. и матер. – Донецк: Донбасс, 1982. – С. 371-372.
50. Ткаченко А. С. Трудовой Донбасс – фронту. – Донецк: Донбасс, 1995. – С. 240.
51. Правда. – 1943. – 3 сентября.
52. Артемовский рабочий. – 1944. – 24 января.
53. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 61а. – Арк. 31.

54. Ткаченко А. С. Трудовой Донбасс – фронту. – Донецк: Донбасс, 1995. – С. 241.

55. Міхненко А.М. Історія Донецького басейну др. пол. ХІХ – перш. пол. ХХ ст. – Донецьк: Юго-Восток, 2003. – С. 306.

56. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: В 5-ти томах. 1917-1967 гг.: Сб. документов за 50 лет. – М.: Политиздат, 1968. – Т.3 (1941-1952). – С. 175.

57. Там само. – С. 37.

58. Социалистический Донбасс. – 1943. – 14 сентября.

59. Социалистический Донбасс. – 1943. – 24 декабря.

60. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. – К.: Наукова думка, 1985. – Т.2. – С. 333.

61. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 273. – Арк. 23.

62. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 2. – С. 357.

63. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 273. – Арк. 24.

64. Там само.

65. Там само. – Арк. 35.

66. Там само. – Арк. 34.

67. Там само. – Спр. 58. – Арк. 29.

68. Там само. – Спр. 273. – Арк. 13.

69. Там само. – Спр. 716. – Арк. 13-14.

70. Там само. – Спр. 32. – Арк. 70.

71. Правда: выездная редакция в Донбассе. – 1943. – 14 декабря.

72. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 73.

73. Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): Сб. док. и матер. – Донецк: Донбасс, 1982. – С. 240.

74. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 70.

75. Правда: выездная редакция в Донбассе. – 1944. – 18 января.

76. ДАЛО. – Ф. Р-2519. – Оп. 10. – Спр. 15. – Арк. 1.

77. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 38.

78. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 1. – Арк. 8.

79. Там само. – Арк. 12.

Розділ 2

1. Правда: выездная редакция в Донбассе. – 1943. – 14 декабря.

2. Пятьдесят стахановских лет. – Донецк: Донбасс, 1986. – С. 72.

3. Шахтеры – гвардия труда: Страницы истории профсоюза работников угольной промышленности. – М.: Профиздат, 1966. – С. 101.

4. Правда: выездная редакция в Донбассе. – 1944. – 15 апреля.

5. Правда: выездная редакция в Донбассе. – 1944. – 26 апреля.

6. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны

- 1941-1945. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 2. – С. 362.
7. ДАЛО. – Ф. Р-2519. – Оп. 10. – Спр. 7. – Арк. 12.
  8. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 1. – Арк. 109.
  9. Таблицю складено за: ДАДО. – Ф.424. – Оп. 3. – спр.63 а. – Арк. 21.
  10. Таблицю складено за: ДАДО. – Ф.424. – Оп. 3. – Спр.63 а. – Арк. 21.
  11. Таблицю складено за: ДАДО. – Ф. 326. – Оп.2. – Спр. 288. – Арк. 5.
  12. ДАЛО. – Ф. Р-2519. – Оп. 10. – Спр. 7. – Арк. 209.
  13. Там само. – Арк. 17.
  14. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 3. – Арк. 39.
  15. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 485. – Арк. 49.
  16. Там само. – Спр. 463. – Арк. 21.
  17. Там само. – Спр. 273. – Арк. 30.
  18. Там само.
  19. Таблицю складено за: ДАДО. – Ф. 326. – Оп.2. – Спр. 288. – Арк. 5.
  20. Там само. – Ф. Р-4249. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 36.
  21. Там само. – Спр. 14. – Арк. 20.
  22. ДАЛО. – Ф. П-179. – Оп. 1. – Спр. 483. – Арк. 24.
  23. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 423. – Арк. 8.
  24. Там само. – Спр. 485. – Арк. 27.
  25. Там само. – Спр. 423. – Арк. 27.
  26. Там само. – Арк. 40.
  27. Там само. – Арк. 51.
  28. Там само. – Ф. Р-4249. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 12.
  29. Там само. – Арк. 8.
  30. Там само. – Спр. 4. – Арк. 36.
  31. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2303. – Арк. 249.
  32. ДАДО. – Ф. Р-4249. – Оп. 2. – Спр. 63. – Арк. 29.
  33. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 41. – Арк. 21.
  34. Там само. – Арк. 238.
  35. Добров П.В., Бакликова М.С. К вопросу о медицинском обслуживании немецких военнопленных в 1943-1949 гг. (на материалах Украины) // Нові сторінки історії Донбасу. – 2002. – № 9. – С.113.
  36. ДАЛО. – Ф. П-179. – Оп. 1. – Спр. 483. – Арк. 34.
  37. Там само. – Спр. 546. – Арк. 10.
  38. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953 рр. Кн. 2. – К.: Либідь-Військо України, 1994. – С. 231.
  39. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 10.
  40. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 714. – Арк. 24.

41. ДАЛО. – Ф. П-179. – Оп. 1. – Спр. 709. – Арк. 55.
42. ДАДО. – Ф. Р-4249. – Оп. 2. – Спр. 438. – Арк. 23.
43. Підраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 40. – Арк. 141, 190; Спр. 41. – Арк. 9, 89, 100; Спр. 42. – Арк. 4, 50, 97, 209.
44. Підраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 41. – Арк. 21, 40, 51, 68, 140, 209, 254; Спр. 42. – Арк. 32, 79, 121, 192, 238.
45. Підраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 40. – Арк. 141, 190; Спр. 41. – Арк. 9, 89, 100; Спр. 42. – Арк. 4, 50, 97, 209.
46. ДАДО. – Ф. Р-4249. – Оп. 2. – Спр. . – Арк. 29, 32.
47. ДАЛО. – Ф. Р-2519. – Оп. 10. – Спр. 7. – Арк. 10, 157.
48. Куромія Г. Свобода і терор в Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990 рр. – К., 2002. – С. 461.
49. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 1005. – Арк. 34, 37.
50. Народное хозяйство Ворошиловградской области: Статистический сборник. – Донецк: Донбасс, 1976. – С. 39.
51. Михненко А.М. Історія Донецького басейну др. пол. ХІХ – перш. пол. ХХ ст. – Донецк: Юго-Восток, 2003. – С. 412.
52. История рабочих Донбасса. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 2. Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму. – С. 102.
53. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 87. – Арк. 8, 56, 106.
54. Там само. – Арк. 242.
55. Там само. – Арк. 736.
56. Там само. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 24.
57. Там само. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 118. – Арк. 232, 261.
58. ДАДО. – Ф. Р-4249. – Оп. 2. – Спр. 323. – Арк. 22.
59. Там само.
60. ДАЛО. – Ф. П-179. – Оп. 1. – Спр. 816. – Арк. 101.
61. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 420. – Арк. 105.
62. Там само. – Арк. 71.
63. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 26.
64. Там само.
65. Там само. – Арк. 17, 18.
66. Там само. – Арк. 76.
67. Там само. – Спр. 24. – Арк. 19.
68. Там само. – Спр. 27. – Арк. 1.
69. Там само. – Спр. 28. – Арк. 123.
70. Там само. – Арк. 75.

71. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2605. – Арк. 74.
72. Правда Украины. – 1946. – 12 декабря.
73. Хорошайлов Н.Ф. Возрождение Всесоюзной кочегарки. – Донецк: Донбасс, 1974. – С. 244.
74. ДАДО. – Ф. Р-4249. – Оп. 2. – Спр. 352. – Арк. 20.
75. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3038. – Арк. 1.
76. Там само. – Спр. 2303. – Арк. 96.
77. Саржан А.О. Новітня історія Донбасу (1945-1999): Навч. посіб. – Донецьк: Сталкер, 1999. – С. 53.
78. Підраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 89. – Арк. 7, 37, 61, 94, 147, 173, 206, 233, 270.
79. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 89. – Арк. 295, 325.
80. Підраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 87. – Арк. 8, 56, 106, 158, 211, 263, 265; Спр. 89. – Арк. 8, 61, 175, 233, 295.
81. Підраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 87. – Арк. 36, 85, 136, 189, 242, 293; Спр. 89. – Арк. 37, 94, 147, 206, 270, 325.
82. ДАЛО. – Ф. Р-2519. – Оп. 10. – Спр. 89. – Арк. 139.
83. Підраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 87. – Арк. 8, 56, 106, 158, 211, 263, 265; Спр. 89. – Арк. 8, 61, 175, 233, 295.
84. Підраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 87. – Арк. 36, 85, 136, 189, 242, 293; Спр. 89. – Арк. 37, 94, 147, 206, 270, 325.
85. ДАДО. – Ф. Р-4249. – Оп. 2. – Спр. 381. – Арк. 44, 45.
86. Там само. – Спр. 438. – Арк. 25.
87. ДАЛО. – Ф. Р-2519. – Оп. 10. – Спр. 50. – Арк. 138, 139.
88. Підраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 87. – Арк. 36, 85, 136, 189, 242, 293; Спр. 89. – Арк. 37, 94, 147, 206, 270, 325.
89. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2605. – Арк. 249.
90. Задніпровський О.І. Хроніка голоду 1946-1947 рр. у Донбасі. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. – С.102.
91. Задніпровський О.І. Вказ. праця. - С.103.
92. Задніпровський О.І. Вказ. праця. - С.104.
93. Підраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 118. – Арк. 39, 68, 122, 159, 179, 210, 232, 261, 284.
94. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 118. – Арк. 122.
95. ДАЛО. – Ф. П-179. – Оп. 1. – Спр. 1128. – Арк. 36.

96. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 119. – Арк. 30.
97. Там само. – Спр. 118. – Арк. 284.
98. Підраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 118. – Арк. 39, 68, 122, 159, 179, 210, 232, 261, 284; Спр. 119. – Арк. 41, 65, 98, 120, 151, 174, 204, 231, 261, 289.
99. Заднепровский А.И. Голод 1946-1947 гг. в селах Донетчины // Новые страницы в истории Донбасса. Кн.2. – Донецк: ДонГУ, 1992. – С.132-133.
100. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 2.
101. ДАДО. – Ф. Р-4249. – Оп. 2. – Спр. 906. – Арк. 63.
102. ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 9. – Спр. 140. – Арк. 51.
103. ДАДО. – Ф. Р-4249. – Оп. 2. – Спр. 438. – Арк. 28.
104. Там само. – Спр. 906. – Арк. 65.
105. Там само. – Спр. 352. – Арк. 19.
106. Там само. – Спр. 323. – Арк. 32.
107. Там само. – Спр. 338. – Арк. 48.
108. Підраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 118. – Арк. 39, 68, 122, 178, 232, 284; Спр. 119. – Арк. 11, 65, 120, 174, 231, 289.
109. Підраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 118. – Арк. 39, 68, 159, 210, 261, 284; Спр. 119. – Арк. 41, 98, 151, 204, 261, 318.
110. Підраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 118. – Арк. 39, 68, 122, 178, 232, 284; Спр. 119. – Арк. 11, 65, 120, 174, 231, 289.
111. Підраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 118. – Арк. 39, 68, 159, 210, 261, 284; Спр. 119. – Арк. 41, 98, 151, 204, 261, 318.
112. Підраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 118. – Арк. 39, 68, 122, 178, 232, 284; Спр. 119. – Арк. 11, 65, 120, 174, 231, 289.
113. Підраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 118. – Арк. 39, 68, 159, 210, 261, 284; Спр. 119. – Арк. 41, 98, 151, 204, 261, 318.
114. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 184. – Арк. 60, 239.
115. История Украинской ССР: В 10 т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т.9. – С. 65.
116. Хорошайлов Н.Ф. Возрождение Всесоюзной кочегарки. – Донецк: Донбасс, 1974. – С. 28.
117. ДАДО. – Ф. Р-4249. – Оп. 2. – Спр. 2205. – Арк. 50, 51.
118. Там само. – Спр. 1705. – Арк. 41.

119. Там само. – Спр. 1606. – Арк. 19.
120. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 184. – Арк. 60, 235.
121. ДАДО. – Ф. Р-4249. – Оп. 2. – Спр. 2884. – Арк. 49, 50.
122. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 184. – Арк. 60, 235.
123. Там само. – Спр. 236. – Арк. 49.
124. ДАДО. – Ф. Р-4249. – Оп. 2. – Спр. 2884. – Арк. 49, 50.
125. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 286. – Арк. 37.
126. Там само. – Спр. 236. – Арк. 237.
127. ДАДО. – Ф. Р-4249. – Оп. 1-додат. – Спр. 543. – Арк. 2.
128. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 1783. – Арк. 67-69.
129. Донецкая область за 50 лет: Стат. сб. – Донецк: Статистика, 1967. – С. 34, 37.
130. Народное хозяйство Ворошиловградской области: Статистический сборник. – Донецк: Донбасс, 1976. – С. 39.

Розділ 3

1. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр.15. – Арк. 1.
2. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 8. – Спр.69. – Арк. 31.
3. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр.116. – Арк. 2.
4. Там само. – Арк. 55.
5. Там само. – Арк. 72.
6. Там само. – Спр. 117. – Арк. 123.
7. Там само. – Арк. 97.
8. Там само. – Арк. 123.
9. Там само. – Арк. 199.
10. Там само. – Арк. 1.
11. Там само.
12. Там само. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 286. – Арк. 41.
13. Там само. – Спр. 240. – Арк. 326.
14. Там само. – Спр. 286. – Арк. 37.
15. Там само. – Арк. 339.
16. Там само. – Арк. 37.
17. Донбасс на подъеме. К 10-летию освобождения Донбасса от немецко-фашистских захватчиков. – Сталино: Сталинское книжное издательство, 1953. – С. 65-66 с.
18. ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 11. – Спр. 326. – Арк. 29.
19. Там само. – Арк. 127.
20. Там само. – Арк. 30.

21. Там само. – Арк. 127.
22. Там само.
23. Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельников В.І. Історія України: Погляд із сьогодення. – Донецьк, 2004. – С. 209.
24. ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 11. – Спр. 374. – Арк. 21.
25. Там само. – Арк. 25.
26. Там само. – Арк. 23.
27. Там само. – Спр. 375. – Арк. 34.
28. Там само. – Спр. 374. – Арк. 36.
29. КПСС в резолюціях и рішеннях съездів, конференцій и пленумів ЦК (1898–1986). – Т.9. 1956-1960. – М.: Политиздат, 1986. – С. 367.
30. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 435. – Арк. 26.
31. Там само. – Спр. 489. – Арк. 26.
32. Там само. – Спр. 435. – Арк. 24.
33. *Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття* / Під. ред. З.Г. Лихолобовой. – Донецьк, 2001. – С. 48.
34. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 488. – Арк. 25-27.
35. Там само. – Спр. 489. – Арк. 28-29.
36. Там само. – Арк. 12-15.
37. Там само. – Арк. 17.
38. Підраховано автором за ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 489. – Арк. 12, 15, 16, 17, 19, 20.
39. *История рабочих Донбасса: В 2 т.* – К.: Наукова думка, 1981. – Т.2. Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму. – С. 115.
40. *Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття* / Під. ред. З.Г. Лихолобовой. – Донецьк, 2001. – С. 77-78.
41. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 529. – Арк. 23.
42. Там само.
43. Там само. – Спр. 489. – Арк. 27.
44. Там само. – Спр. 530. – Арк. 40.
45. Там само. – Арк. 44.
46. Шабельцев С. В. Українські реемігранти з Аргентини (1950-1960-ті рр.)// УГЖ. – 2002. -№5. – С.98
47. Вказ. праця. – С. 99.
48. Вказ. праця. – С. 102.
49. КПСС в резолюціях и рішеннях съездів, конференцій и пленумів ЦК (1898–1986). – Т.9. 1956-1960. – М.: Политиздат, 1986. – С. 181-182.
50. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Спр. 574. – Арк. 121.

51. Там само. – Арк. 28.
52. Там само. – Арк. 121.
53. Там само. – Спр. 575. – Арк. 21.
54. Там само. – Спр. 623. – Арк. 9.
55. Там само. – Спр. 667. – Арк. 34.
56. Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття / За. ред. З.Г. Лихолобової. – Донецьк, 2001. – С. 49.
57. История рабочих Донбасса: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1981. – Т.2. Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму. – С. 89.
58. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 623. – Арк. 92.
59. Там само. – Арк. 21.
60. Народное хозяйство Ворошиловградской области: Статистический сборник. – Донецк: Статистика, 1971. – С. 7.
61. Народное хозяйство Донецкой области: Статистический сборник. – Донецк: Союзучетиздат, 1972. – С. 17.
62. Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. – К.: УВС, 1996. – С. 185.
63. Там само. – С. 183.
64. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 667. – Арк. 60.
65. Там само. – Арк. 89.
66. Там само. – Арк. 60-61.
67. Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. – К.: УВС, 1996. – С. 182.
68. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 374. – Арк. 13.
69. ДАДО. – Ф. Р-4249. – Оп. 3. – Спр. 8130. – Арк. 7.
70. Там само. – Арк. 26.
71. Підраховано автором за ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 713. – Арк. 9, 54, 55; Спр. 1783. – Арк. 10, 11, 21, 67-69.
72. История рабочих Донбасса: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1981. – Т.2. Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму. – С. 153.
73. Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття / Під. ред. З.Г. Лихолобової. – Донецьк, 2001. – С. 78.
74. Донецкая область за 50 лет: Стат. сб. – Донецк: Статистика, 1967. – С. 34-39.
75. Там само. – С. 36.
76. Народное хозяйство Ворошиловградской области: Статистический сборник. – Донецк: Донбасс, 1976. – С. 34, 39.

ДОДАТКИ

Додаток А

Віковий склад населення Донбасу за переписом 1939 р.*

Вік (у роках)	Ворошиловг- радська обл.	Сталін- ська обл.	Усього	Питома вага (у %)
до 7 років	309589	510911	820500	16,5
8-11	166006	271839	437849	8,9
12-14	140078	228221	368299	7,5
15-19	158010	267881	425891	8,6
20-29	399115	693962	1093077	22,05
30-39	302251	528313	630564	16,75
40-49	167010	280344	447354	9,05
50-59	98333	170130	268463	5,4
60 і більше	100945	143658	244653	5,1
не вказ. віку	298	551	849	0,0

* Складено автором за: Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги / Под ред. Ю.А. Полякова. – М.: Наука, 1992. – С.33-34.

Додаток Б

Щільність населення Донбасу в 1939-1959 рр.

Роки	Ворошиловградська обл.	Сталінська обл.	Донбас	% відносно попереднього року
1939	68	117,7	92,8	
1940	71	118,5	94,7	1,99
1941	76,5	129	102	7,7
1943*	26,9	27,3	27	- 73,5
1944	39	64	51,5	90,7
1945	46,5	77	61,7	19,8
1946	48,9	82,7	65,8	6,6
1947	55,9	84,9	70,4	4,7
1948	62,5	98	80,2	12,7
1949	69,7	102	85,8	6,5
1950	71,7	113	92,3	7,0
1951	67,9	119	93,4	0,1
1952	71,7	126	98,8	5,4
1953	74,4	124,5	99,5	0,7
1954	73	136,7	104	8,1
1955	79	138,7	108	3,7
1956	82,7	141,6	112,1	3,5
1957	88,4	148,2	118,3	5,3
1958	90,8	155,7	123,2	3,9
1959	91,8	160,8	126,3	2,4

* на вересень 1943 р.

Складено автором за: Народное хозяйство Донецкой области. – Донецк, 1972. – С. 15; Народное хозяйство Донецкой области. – Донецк, 1966. – С. 10; Народное хозяйство Ворошиловградской области. – Донецк, 1976. – С. 7; ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 286. – Арк. 326; Спр. 374. – Арк. 21-23; Спр. 436. – Арк. 22-25; Спр. 489. – Арк. 12; Спр. 530. – Арк. 40; Спр. 1783. – Арк. 21, 69.

Додаток В

**Механічний приріст населення промислових центрів Донбасу
влітку-восени 1945 р.***

Області	Місяці		
	липень	серпень	вересень
Ворошиловградська			
Ворошиловград	617	1336	2254
Ворошилівськ	2498	1362	1000
Красний Луч	1309	1644	1032
Кадіївка	1020	734	579
Сталінська			
Сталіно	1650	475	2894
Артемівськ	687	750	628
Горлівка	1015	1236	1247
Дебальцеве	391	410	145
Дружківка	187	209	100
Єнакієве	2232	2052	1688
Костянтинівка	373	182	171
Краматорськ	39	552	89
Макіївка	1259	882	2466
Маріуполь	304	477	501
Слов'янськ	359	364	226
Чистякове	1542	1163	169

* Складено автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 41. – Арк. 227, 254; Спр. 42. – Арк. 4, 32, 79, 97.

Додаток Г

**Прибуття / вибуття населення промислових центрів Донбасу
в 1946 р.***

Області	Місяці			
	вересень	жовтень	листопад	грудень
Ворошиловградська обл.				
Ворошиловград	2869/1661	4846/2418	8633/1421	2663/1772
Ворошилівськ	1052/439	1510/518	872/372	1332/396
Кадіївка	1673/734	2817/748	1491/603	2557/814
Кр. Луч	1185/ 629	1380/659	825/685	871/638
Рубіжне	163/119	2101/284	729/337	428/749
Сталінська обл.				
Сталіно	8625/2396	7386/2161	6159/2267	6073/2580
Артемівськ	1178/550	7386/2161	750/436	638/362
Горлівка	2187/1048	2770/1624	2837/1004	1898/1007
Дебальцеве	187/42	2770/1146	421/98	73/15
Дружківка	123/23	391/83	172/10	163/12
Єнакієве	2491/803	2105/160	864/1034	1098/819
Костянтинівка	681/510	850/804	567/539	446/355
Краматорськ	890/110	1428/1628	2331/1556	958/428
Макіївка	1366/256	4039/539	391135	2519/979
Маріуполь	2100/ 534	2771/1192	1683/893	1625/816
Слов'янськ	1052/826	1560/1085	1138/703	1030/900
Чистякове	422/253	359/126	1860/388	413/309

* Складено автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 89. – Арк. 147, 175, 206, 233, 270, 295, 325.

Додаток Д

**Механічний приріст населення промислових центрів Донбасу
восени-взимку 1946 р.***

Області	Місяці			
	вересень	жовтень	листопад	грудень
Ворошиловградська обл.				
Ворошиловград	1258	2428	1212	891
Ворошилівськ	613	992	500	936
Кадіївка	939	2069	888	1743
Красний Луч	556	721	140	233
Рубіжне	44	1817	392	- 321
Сталінська обл.				
Сталіно	6239	5225	3892	3493
Артемівськ	628	5225	314	276
Горлівка	1139	1624	533	891
Дебальцеве	145	1624	323	58
Дружківка	100	308	162	151
Єнакієве	1688	1845	-157	279
Костянтинівка	171	46	28	91
Краматорськ	780	477	775	530
Макіївка	1110	3100	2830	1540
Маріуполь	1566	1579	790	809
Слов'янськ	226	475	435	130
Чистякове	169	233	1472	104

* Складено автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 89. – Арк. 147, 175, 206, 233, 270, 295, 325.

Додаток Е

Прибуття / вибуття населення Донбасу в 1947 р.*

Місяць	Ворошиловградська обл.		Сталінська обл.	
	прибуло	вибуло	прибуло	вибуло
січень	15789	8737	25170	14076
лютий	12339	11132	23411	16103
березень	11748	12509	21400	20378
квітень	13895	9503	23771	18117
травень	11463	7331	20191	112558
червень	13208	7206	21383	12273
липень	10749	8949	20660	16131
серпень	8916	8187	19771	18939
вересень	11503	7951	16604	6859
жовтень	12319	6859	22871	17544
листопад	14706	4594	21213	10994
грудень	14695	4050	21836	11262

* Складено автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 118. – Арк. 39, 68, 122, 179, 210, 232, 261, 284; Спр. 119. – Арк. 36, 65, 98, 120, 151, 174, 204, 231, 261, 289.

Додаток Ж

Розподіл комсомольців та молоді по областях України, відряджених на шахти Донбасу в 1947 р.*

Область	Запланована чисельність	Фактичне виконання	До якої області
Вінницька	450	28	Сталінської
Волинська	500	48	Ворошиловградської
Дніпропетровська	350	145	Сталінської
Дрогобицька	450	56	Сталінської
Житомирська	450	не дали	Ворошиловградської
Закарпатська	500	70	Ворошиловградської
Запорізька	350	100	Сталінської
Ізмаїльська	450	не дали	Сталінської
Кам'янець-Подільська	450	не дали	Ворошиловградської
Київська	350	не дали	Ворошиловградської
Кіровоградська	450	44	Сталінської
Львівська	350	не дали	Ворошиловградської
Миколаївська	450	не дали	Сталінської
Одеська	400	не дали	Сталінської
Полтавська	450	145	Сталінської
Рівненська	450	19	Ворошиловградської
Станіславська	500	100	Сталінської
Сумська	400	53	Ворошиловградської
Тернопільська	500	не дали	Ворошиловградської
Харківська	350	не дали	Ворошиловградської
Херсонська	450	не дали	Сталінської
Черкаська	450	не дали	Сталінської
Чернігівська	450	16	Сталінської
УСЬОГО	10 000	843	

* Складено автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-4626. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 31.

Додаток 3

**Прибуття / вибуття населення промислових центрів Донбасу
влітку 1947 р.***

Області	Місяці		
	червень	липень	серпень
Ворошиловградська обл.			
Ворошиловград	1655/1588	1305/1922	1248/1651
Воршилівськ	691/398	501/656	577/457
Кадіївка	1894/919	1973/1134	934/767
Кр. Луч	535/682	503/839	518/736
Рубіжне	432/160	316/396	195/187
Сталінська обл.			
Сталіно	3329/2700	3234/3487	2242/3061
Артемівськ	356/387	637/703	484/664
Горлівка	2773/1050	1903/1209	1268/979
Дебальцеве	171/65	269/111	235/190
Дружківка	244/69	515/233	313/209
Єнакієве	486/644	543/668	1366/1631
Костянтинівка	465/145	465/145	487/495
Краматорськ	1063/592	748/595	1085/745
Макіївка	1356/749	3523/1997	1618/1000
Маріуполь	1654/1256	1308/1225	1572/2260
Слов'янськ	772/675	933/849	882/899
Чистякове	283/190	527/439	749/556

* Складено автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 118. – Арк. 284; Спр. 119. – Арк. 65, 98.

Додаток К

**Механічний приріст населення промислових центрів Донбасу
влітку 1947 р.***

Області	Місяці		
	червень	липень	серпень
Ворошиловградська обл.			
Ворошиловград	67	- 617	-403
Ворошилівськ	293	-155	120
Кадіївка	975	839	167
Красний Луч	- 147	-396	-218
Рубіжне	272	-76	8
Сталінська обл.			
Сталіно	629	-253	-820
Артемівськ	- 31	- 66	- 120
Горлівка	1723	694	289
Дебальцеве	106	158	45
Дружківка	175	282	104
Єнакієве	- 158	- 125	- 265
Костянтинівка	320	320	- 8
Краматорськ	471	153	340
Макіївка	607	83	618
Маріуполь	398	84	- 688
Слов'янськ	97	84	- 17
Чистякове	93	88	193

* Складено автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 118. – Арк. 284; Спр. 119. – Арк. 65, 98.

Додаток Л

**Прибуття / вибуття населення промислових центрів Донбасу
у першому кварталі 1948 р.***

Області	Місяці		
	січень	лютий	березень
Ворошиловградська обл.			
Ворошиловград	1904/987	2558/1059	1753/1131
Ворошилівськ	761/223	434/ 217	909/284
Кадіївка	1827/520	1485/526	1897/618
Кр. Луч	742/317	909/565	1183/458
Рубіжне	178/68	332/100	364/129
Сталінська обл.			
Сталіно	4878/1209	4626/1902	5103/2621
Артемівськ	589/315	382/312	395/319
Горлівка	2625/ 503	1598/392	2938/987
Дебальцеве	188/50	367/86	279/148
Дружківка	387/223	573/227	466/373
Єнакієве	2125/906	1755/587	1317/725
Костянтинівка	863/252	923/217	1051/625
Краматорськ	715/214	1555/359	1051/625
Макіївка	2047/ 414	2954/836	2229/1077
Маріуполь	1332/774	2272/922	3387/ 1625
Слов'янськ	707/529	972/656	1152/512
Чистякове	325/88	973/279	3406/205

* Складено автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 48. – Арк. 9, 70, 156.

Додаток М

**Механічний приріст населення промислових центрів Донбасу
взимку-навесні 1948 р.***

Області	Місяці		
	січень	лютий	березень
Ворошиловградська обл.			
Ворошиловград	917	1499	622
Воршилівськ	558	217	625
Кадіївка	1307	959	1279
Красний Луч	425	344	725
Рубіжне	110	232	235
Сталінська обл.			
Сталіно	3669	2724	2482
Артемівськ	274	70	76
Горлівка	2122	1106	1954
Дебальцеве	132	281	131
Дружківка	164	346	93
Єнакієве	1219	1168	592
Костянтинівка	611	706	426
Краматорськ	411	1196	426
Макіївка	1633	2118	1152
Маріуполь	558	1350	1762
Слов'янськ	178	316	640
Чистякове	237	694	3201

* Складено автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 48. – Арк. 9, 70, 156.

Додаток Н

**Розміщення примусових переселенців по районах
Сталінської області у 1951 р.***

Район вселення	Колгосп	Кіль- кість родин	Місце виходу	Уповнова- жений
Волноваський	ім. Хрущова ім. Леніна	112 55	колгосп ім. Кірова	Федоринцев
Андріївський	ім. Суворова ім. Кагановича ім. Кірова	102 162 134	ім. Молотова	Гороженко
Красноли- манський	ім. Шевченка «Правда» «Червоний Партизан»	60 86 60	«Новий Шлях»	Бережний
Тельманівсь- кий	ім. Сталіна ім. Тельмана «Авангард вес- ни»	205 95 195	ім. Сталіна	Руденко
Будьоннівсь- кий	ім. Кірова ім. Хрущова ім. РСЧА	119 119 119	ім. Франка	Ємець
Ямський	ім. Шевченка ім. Артема ім. Хрущова	93 100 100	«Радянський прикордон- ник»	Єремєєв
Олександрів- ський	ім. Калініна ім. Ворошилова	57 50	«Новий Шлях»	Гудзь
Андріївський		100		
Катиківський		50		
Селидівський		80		
Артемівський		100		
Красноармій- ський		100		
Первомайсь- кий		120		
Володарський		100		
Мар'їнський		67		

* Складено автором за: ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 8. – Спр. 69. – Арк. 31.

Додаток П

Віковий склад населення Донбасу за переписом 1959 р.*
(у тис. осіб)

Вік (у роках)	Луганська обл.	Сталінська обл.	Усього
0-9	483	845,3	1328,3
10-19	357	613,4	970,4
20-24	310	503,7	813,7
25-29	236	422,4	658,4
30-34	244	447,6	691,6
35-39	126	229,2	355,2
40-44	128	218,8	346,8
45-49	156	279,0	435
50-59	213	386,6	599,6
60 і більше	199	316,9	515,9

* Складено автором за: Народное хозяйство Ворошиловградской области: Стат. сб. – Донецк: Донбасс, 1976. – С. 7; Народное хозяйство Донецкой области: Стат. сб. – Донецк: Союзчетиздат, 1972. – С. 17.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВКП(б)** – Всесоюзна Комуністична Партія (більшовиків)
- ВЛКСМ** – Всесоюзна Ленінська Комуністична спілка молоді
- ВЦРПС** – Всесоюзна Центральна Рада професійних спілок
- ДАДО** – Державний Архів Донецької області
- ДАЛО** – Державний Архів Луганської області
- ДКО** – Державний Комітет Оборони
- КП(Б)У** – Комуністична Партія (більшовиків) України
- КПРС** – Комуністична Партія Радянського Союзу
- ЛКСМУ** – Ленінська Комуністична спілка молоді України
- МОП** – Мобілізовані в обов'язковому порядку
- НКВС** – Народний Комісаріат внутрішніх справ
- НКЧМ** – Народний комісаріат чорної металургії
- ОБМУ** – Окреме будівельно-монтажне управління
- ПВР СРСР** – Президія Верховної Ради СРСР
- РНК СРСР** – Рада Народних Комісарів СРСР
- РУ** – Ремісничче училище
- ФЗН** – Фабрично-заводське навчання
- ЦДАВО України** – Центральний Державний Архів Вищих Органів
влади і управління України
- ЦЦАГО України** – Центральний Державний Архів громадських
організацій України

Наукове видання

АЛФЬОРОВ Микола Анатолійович

**МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ДОНБАСУ
1939-1959 рр.**

Редакція авторська

Відповідальний за випуск
Комп'ютерна верстка

В.С. Білецький
Ю.В. Молодан

Підп. до друку 23.01.2008. Формат 60x84 1/16. Папір офісний.
Гарнітура Times New Roman Суг. Друк різнографний. Ум. друк. арк. 11,2.
Обл.-вид. арк. 10,6. Наклад 300 прим. Зам. 1-08.
Надруковано у ТОВ «Східний видавничий дім»
83086, м. Донецьк, вул. Артема, 45
тел/факс (062) 338-06-97, 337-04-80
e-mail: svd@stels.net

УДК 94.(477. 6): 330.+ 314.7 "1939/1959"

A 21

Алфьоров М. А.

A 21 Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939-1959 рр.) Монографія. – Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, 2008. – 192 с.

У монографії молодого науковця М. Алфьорова на підставі значного архівного матеріалу, частина з якого вперше вводиться до наукового обігу, здійснено аналіз міграційної політики радянського уряду на Донбасі, розкрито перебіг міграційно-демографічних процесів та їх значення для економічного розвитку регіону у 1939-1959 рр.

Книга розрахована як на фахівців істориків, так і на широке коло читачів, що цікавляться історією України і Донбаського краю.

ISBN 978-966-2018-05-9